

વિભાગ-૨

૦૧. વિશ્વ ઇતિહાસના સાંપ્રત પ્રવાહો

ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ભવ (ઈ.સ. ૧૮૫૭) અને લગભગ બે સૈકાઓ સુધીના શાસકીય પ્રભાવને અંતે ભારતીય મહાદ્વીપમાંથી તેમની વિદાય (ઈ.સ. ૧૯૪૭)ને ઇતિહાસવિદો ‘બ્રિટિશ શાસનની સ્થાપના અને વિકાસનો યુગ’ તરીકે ઓળખે છે. આ બંને ઘટનાક્રમને તેઓ શકવર્તી ઘટનાથી ઓછું મહત્ત્વ આપતા નથી. એ સંજોગોમાં આપણા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક ગણાય. પહેલો પ્રશ્ન તો એ થાય કે, અંગ્રેજોને કઈ પરિસ્થિતિએ ભારત આવવા માટે ફરજ પાડી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને પંદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી ખેંચી જાય છે, જેનો અભ્યાસ અત્યંત રોચક થઈ પડશે.

■ ભારત આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધવાના પ્રયાસો :

ભારતીય ચીજવસ્તુઓની ઉપયોગિતાના સંદર્ભે તેની સાથે યુરોપના મોટા ભાગના દેશોને વ્યાપારિક સંબંધો હતા. આ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો જમીનમાર્ગ (રેશમમાર્ગ) પર લાંબા સમયથી આરબ (મુસ્લિમ) વ્યાપારીઓનો એકાધિકાર હતો. ભારતના મરી-મસાલા, કાપડ અને ગળી જેવી અનેક ચીજવસ્તુઓની યુરોપભરમાં માંગ રહેતી હતી. એમ કહી શકાય કે એના વિના યુરોપને ચાલે તેમ ન હતું. એ સંજોગોમાં યુરોપ અને એશિયાઈ જમીનમાર્ગને સાંકળતા સ્થળ-કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ (ઈસ્ટંબુલ)નું પતન થયું (ઈ.સ. ૧૪૫૩). યુરોપના લોકોને બંધ થયેલ જમીનમાર્ગની જગ્યાએ હવે ભારત તથા પૂર્વના દેશો તરફ જવા માટે નવો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. જેને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ (પોપ)એ ધાર્મિક આદેશનું સ્વરૂપ આપતાં, પોર્ટુગલ તેમજ સ્પેનને આ દિશામાં આગળ વધવાની તક મળી. આવા સંજોગોમાં મૂળ ઇટાલીના વતની એવા ક્રિસ્ટોફર કોલંબસે સ્પેનના રાજાની આર્થિક મદદથી નવો જળમાર્ગ શોધવાની સાહસયાત્રા આરંભી. એની સાહસયાત્રા ઍટલાન્ટિક મહાસાગરમાં આવેલા વર્તમાન વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુએ આવીને અટકી (ઈ.સ. ૧૪૯૨). જીવનપર્યંત ભારત પહોંચ્યાનો વિશ્વાસ અને સંતોષ ધરાવતા કોલંબસે વાસ્તવમાં નવો જ પ્રદેશ શોધી કાઢ્યો હતો. જેને આગળ જતાં અમેરિગો વેસ્પુચી નામના ઇટાલિયન ખલાસીએ પૂરતા પુરાવાઓ સાથે સાબિત કરતાં, તેના નામ પરથી આ નવો શોધાયેલ દેશ ‘અમેરિકા’ તરીકે ઓળખાયો.

■ પોર્ટુગીઝ પ્રજાનું ભારતમાં આગમન :

ત્યાર બાદ ભૌગોલિક સંશોધનોની આ પ્રક્રિયાને પોર્ટુગીઝ ખલાસી વાસ્કો-દ-ગામાએ આગળ ધપાવી. તે દક્ષિણ આફ્રિકાના છેડેથી ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા કાલિકટ (કોઝીકોડ) બંદરે આવી પહોંચ્યો. આમ, ભારત પહોંચવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢવામાં યુરોપના સાહસિકોને સફળતા સાંપડી.

વાસ્કો-દ-ગામાના કાલિકટ આગમન ટાણે સામુદ્રિક (ઝામોરિન) નામના ત્યાંના હિંદુ રાજવીએ આ વિદેશી વ્યાપારીઓનું ઉમળકાભરે સ્વાગત કર્યું. એટલું જ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં વ્યાપાર-રોજગાર કરવા માટે પરવાનગી પણ આપી.

પરિણામે પોર્ટુગીઝોએ કાલિકટ મુકામે વ્યાપારી મથક-કોઠી સ્થાપી (ઈ.સ. ૧૫૦૦). ત્યાર બાદ કોચીન અને ગોવા જેવાં અન્ય સ્થળોએ પણ તેમણે પોતાનાં કિલ્લેબંધ વ્યાપારી મથકો ઊભાં કર્યાં (ઈ.સ. ૧૫૦૬). હવે તેમણે એક રાજસત્તા બનીને (ઈ.સ. ૧૫૧૦) ગોવાને મુખ્ય મથક બનાવી ત્યાં પોતાનો ગવર્નર રાખ્યો. તત્કાલીન ગવર્નર આલ્બુકર્કે પોર્ટુગીઝોને લૂંટફાટ, ધર્મતરણ તથા ગુલામો પકડવાની છૂટ આપી. પરિણામે સ્થાનિક પ્રજામાં તેઓ અત્યંત અપ્રિય બની ગયા; પરંતુ યુરોપભરમાં પોર્ટુગલની વધતી જતી આર્થિક સમ્મતિ અન્ય પ્રજા માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની. જેથી ભારત આવવા માટેના યુરોપની અન્ય પ્રજાના પ્રયાસો પણ વધવા લાગ્યા.

■ અન્ય પ્રજાઓનું ભારતમાં આગમન :

પોર્ટુગીઝોને મળેલી સફળતાથી પ્રેરાઈને હોલેન્ડે (નેધરલેન્ડે) પણ ‘ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ સ્થાપી (ઈ.સ. ૧૬૦૨), ભારત સાથે વ્યાપાર કરવા પ્રયાસ કર્યો. ત્યાર બાદ ડેન્માર્કની ડેનિશ પ્રજાનું પણ ભારતમાં વ્યાપાર અર્થે આગમન થયું હોલેન્ડના ડચ લોકોએ અંગ્રેજો સાથે મળીને સ્પેનના નૌકાકાફલા (આર્મેડા)નો નાશ કર્યો તથા પોર્ટુગીઝ-જહાજો પણ લૂંટ્યાં. આ આરસામાં જ ઇંગલેન્ડ ખાતે ૩૧ ડિસેમ્બર, ૧૬૦૦ના રોજ બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ (મૂળ નામ ‘સોસાયટી ઓફ એડવેન્ચર્સ’)ની સ્થાપના થઈ.

ત્યાર બાદ ઇંગલેન્ડના રાજા તરફથી પ્રથમ રાજદૂત (એલચી) તરીકે સર થોમસ રો (ઈ.સ. ૧૬૧૫)ને ભારત મોકલવામાં આવ્યો. તેણે પોતાની કુનેહ અને નમ્રતાથી ભારતમાં અંગ્રેજોને વ્યાપાર કરવા માટે અન્ય કેટલીક સુવિધાઓ હસ્તગત કરાવી. તેથી પ્રોત્સાહિત થયેલ અંગ્રેજોએ કાલિકટ અને મસુલીપટ્ટમ મુકામે અંગ્રેજી કોઠીઓ સ્થાપી (ઈ.સ. ૧૬૧૬). આમ, ટૂંક સમયમાં જ અંગ્રેજોએ સુરત ઉપરાંત અમદાવાદ, ભરૂચ, આગ્રા, મુંબઈ તથા મદ્રાસ જેવાં સ્થળોએ પોતાનાં વેપારીમથકો ઊભાં કર્યાં.

આગળ જતાં જ્ઞાન્સ સહિત ભારતમાંની અન્ય યુરોપીય પ્રજાના પ્રયાસો આ દિશામાં નામશેષ બનતાં, છેવટે અંગ્રેજો માટેનું મેદાન મોકળું બન્યું. પરિણામે અંગ્રેજોએ બંગાળ સહિતના ભારતના મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદેશોમાં પોતાની સત્તાનું વિસ્તરણ કરવા માંડ્યું. પ્લાસી (ઈ.સ. ૧૭૫૭) અને બક્સર (ઈ.સ. ૧૭૬૪)નાં નિર્ણાયક યુદ્ધોમાં વિજય મેળવ્યા પછી અંગ્રેજોએ ભારતમાં પોતાની રાજકીય સર્વોપરિતા સ્થાપિત કરવામાં સફળતા મેળવી.

■ ઇંગલેન્ડનો એક મહાસત્તા તરીકે ઉદય :

એક બાજુ ભારતમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, ત્યારે યુરોપ તથા અમેરિકાના ઇતિહાસના પ્રવાહોમાં ભારે પલટો આવી રહ્યો હતો. જ્ઞાન્સે અમેરિકન સંસ્થાનવાસીઓને સક્રિય સાથ-સહકાર આપીને ઇંગલેન્ડના આધિપત્યમાંથી મુક્તિ અપાવી. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય - સંગ્રામ (ઈ.સ. ૧૭૭૬)ના સીધા પ્રભાવ નીચે જ્ઞાન્સમાં પણ ટૂંક

સમયમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ (ઈ.સ. ૧૭૮૯). આ ક્રાંતિએ પોતાની પુરોગામી બે ક્રાંતિઓ ઇંગ્લેન્ડની રક્તપિહીન ક્રાંતિ (ઈ.સ. ૧૬૮૮) તેમજ અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ દ્વારા પ્રસ્થાપિત સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોમાં બંધુત્વના સિદ્ધાંતોનો ઉમેરો કરીને હવે તેને સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના બુલંદ રાજધોષનું સ્વરૂપ આપ્યું. ફ્રેંચક્રાંતિ પછીની અરાજકતાને અંતે સ્થાયી પ્રજાસત્તાકનો અંત લાવીને નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ત્યાં સરમુખત્યારશાહીની સ્થાપના કરી. ભારત જીતવાના મનસૂબા સાથે તેણે ઈજિપ્ત કબજે કર્યું; પરંતુ ભરશિયાળે રશિયા પર ચડાઈ કરવાની ભૂલ કરતાં, ઇંગ્લેન્ડ અને અન્ય યુરોપીય રાષ્ટ્રોનાં સંયુક્ત સૈન્યે નેપોલિયનને પરાજિત કરી નામશેષ કરી મૂક્યો (ઈ.સ. ૧૮૧૫). નેપોલિયનના પરાભવને લીધે યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડનો પણ એક મહાસત્તા તરીકે ઉદય થયો, જેના પ્રભાવથી ભારત મુક્ત રહી શક્યું નહિ.

ભારતમાંથી ફ્રેંચ સત્તાને પરાજિત તેમજ સીમિત કરી દીધા પછી અંગ્રેજોએ હવે મૈસૂરવિગ્રહો (ઈ.સ. ૧૮૬૭-૧૭૯૯) દ્વારા હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાનનો અંત આણી પોતાની સત્તામાં નોંધપાત્ર વધારો કર્યો. એમની પ્રતિદિન પ્રબળ બનતી જતી પ્રદેશલાલસા આડે હવે મરાઠાસત્તા જ આવતી હતી. શક્તિ-શાળી છતાં આંતરકલહમાં અટવાયેલા મરાઠાઓ સાથેના સત્તાસંઘર્ષ (ઈ.સ. ૧૭૭૬-૧૮૧૮)માં છેવટે અંગ્રેજોને ધારી સફળતા મળી. હવે તેઓ યુરોપની માફક ભારતમાં પણ એક બિનહરીફ અને સર્વોપરી મહાસત્તા તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. આગળ જતાં અફઘાનિસ્તાન, સિંધ, બર્મા (મ્યાનમાર) તથા પંજાબને પણ પરાસ્ત કરીને અંગ્રેજોએ સમગ્ર ભારતને પોતાના શાસન નીચે લાવી દીધું.

■ સંસ્થાનવાદનો ઉદય - વિકાસ :

એક બાજુ અંગ્રેજો ભારત જેવા વિશાળ સામ્રાજ્યના સ્વામી બનવા પ્રયત્નશીલ હતા ત્યારે બીજી બાજુ ઠેર ઠેર થતી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોએ યુરોપભરમાં ‘ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ’ (ઈ.સ. ૧૭૫૦-૧૮૫૦)ના શ્રીગણેશ કર્યા. પરિવહનક્ષેત્રે હવે આમૂલ પરિવર્તનો નોંધાવા લાગ્યાં. ઇંગ્લેન્ડ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની માતૃભૂમિ બન્યું. એવા સંજોગોમાં ઇંગ્લેન્ડ સહિતના યુરોપને હવે પોતાના નવનિર્મિત ઉદ્યોગ - ધંધા માટે અટળક કાર્યા માલની જરૂર પડી. એ જ રીતે ઉત્પન્ન થતા વિપુલ તૈયાર માલના વેચાણ માટે બજારોની જરૂરિયાત પણ ઊભી થઈ. તેને કારણે યુરોપના મોટા ભાગના દેશો વચ્ચે આવાં બજારો (સંસ્થાનો) મેળવવા જે હરીફાઈઓ થઈ તેને ‘સંસ્થાનવાદ’ કહે છે. આ સંસ્થાનો પર પોતાનો જ એકાધિકાર હોય તો ઉપર્યુક્ત બંને રીતે અનુકૂળતા થઈ પડે તેમ વિચારીને યુરોપવાસીઓએ જે - તે સંસ્થાન પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરવા આકાશ - પાતાળ એક કરવા માંડ્યાં. આ તમામ સંજોગોમાં ભારત પણ ઇંગ્લેન્ડનું એક સંસ્થાન બનીને રહી જવા પામ્યું.

ભારતની માફક એશિયાનાં ચીન, શ્રીલંકા, મ્યાનમાર, મલાયા અને સિંગાપુર જેવાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો તથા આફ્રિકાના દેશો પણ સંસ્થાનવાદનો ભોગ બન્યાં. ઇંગ્લેન્ડ જેવાં રાષ્ટ્રોની સંસ્થાનભૂખે તો તેમનાં પડોશી રાજ્યો નેધરલેન્ડ, બેલ્જિયમ અને લક્ઝમબર્ગને પણ છોડ્યાં ન હતાં. ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાની પ્રદેશભૂખનો

શિકાર તો ઇટાલી તેમજ જર્મનીનાં રાજ્યો પણ બન્યાં. જ્યારે એશિયા અને આફ્રિકાના દેશો પર યુરોપની સત્તાઓ પોતાની પક્ક મજબૂત બનાવી રહી હતી ત્યારે, યુરોપનાં ઉપર્યુક્ત રાષ્ટ્રોએ સ્વતંત્ર થઈ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે રાષ્ટ્રોને પગલે ચાલીને, એશિયા - આફ્રિકાનાં ઘણાં રાષ્ટ્રોને પોતાનાં ગુલામ બનાવી દીધાં.

ભારતની માફક ચીન જેવા એક અન્ય એશિયાઈ રાષ્ટ્રની સ્થિતિ પણ અત્યંત કફોડી બનાવી દેવામાં આવી. ચીનની નિર્બળતાનો ગેરલાભ ઉઠાવીને ઇંગ્લેન્ડ ઉપરાંત ફ્રાંસ, જર્મની, બેલ્જિયમ, રશિયા, જાપાન અને અમેરિકાએ પણ તેનું નાના નાના ટુકડાઓમાં વિભાજન કરી મહત્તમ શોષણ કર્યું. અફીણ ચુરો, બોક્સર વિગ્રહો અને નાના - મોટા અનેક વિદ્રોહો પછી છેવટે ડૉ. સુન-યાત-સેનના નેતૃત્વ નીચે થયેલ સિન-હાઈ ક્રાન્તિ (રાષ્ટ્રવાદી ક્રાન્તિ ઈ.સ. ૧૯૧૧) પછી નિર્બળ મંચુ સરકારનું પતન થતાં, તેના ખૂબે બંદૂક મૂકીને ધાર્યા નિશાન માંડતી વિદેશી સત્તાઓને પણ હવે રાતોરાત પોતાના ઉચાળા ભરવા પડ્યા !

એ ઉપરાંત પશ્ચિમ એશિયાના પ્રદેશોમાંથી વિપુલ તેલભંડારોની લાલચે ઈરાન, ઈરાક, કુવૈત, બેહરિન અને સાઉદી અરેબિયા ખાતે ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, અમેરિકા અને રશિયા જેવી યુરોપીય સત્તાઓ ખેંચાઈ આવી. ત્યાં પોતાનાં હિતો જાળવવા કે તેમાં વૃદ્ધિ કરવા હવે તે તમામ તનતોડ પ્રયત્નો કરવા લાગી.

એ જ રીતે આફ્રિકાના પ્રદેશો પણ આ લોકોની નજરથી બાકાત રહી શક્યા ન હતા. હોલેન્ડની ડચ પ્રજાએ તો પંદરમા સૈકાના અંત ભાગથી જ દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે આવાં સંસ્થાનો ઊભાં કરી દીધાં હતાં. તે પછી ઇંગ્લેન્ડે કેપ પ્રાંતમાં તથા ફ્રાન્સે ઉત્તર આફ્રિકાના અલ્જિરિયામાં પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપિત કર્યાં. બેલ્જિયમના રાજવી લિયોપોલ્ડે કોંગોનો વિશાળ પ્રદેશ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રદેશો (નાતાલ, ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલ) ખાતે પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી ફ્રાંસે ટ્યુનિશિયા, મોરોક્કો અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં, જર્મનીએ પૂર્વ - પશ્ચિમ આફ્રિકાના કેટલાક વિસ્તારોમાં જ્યારે ઇટાલીએ રાતા સમુદ્રના સમીપવર્તી પ્રદેશોમાં સત્તા સ્થાપી હતી. પરિણામે બર્લિન-બગદાદ રેલવે યોજનાનો ઉદ્ભવ થયો. બીજી બાજુ જર્મનીનું વલણ હવે ભારત જેવાં એશિયાઈ રાષ્ટ્રો સંદર્ભે બ્રિટનને નુકસાનકારક જણાવા લાગ્યું. તેથી તેણે પોતાના કાયમી શત્રુ ફ્રાન્સ અને રશિયા સાથેના સંબંધો સુધારવા માટે પ્રયત્નો હાથ ધર્યા; પરંતુ આવા સાંપ્રત પ્રવાહો વચ્ચે અત્યંત ઝડપથી બદલાતી જતી વૈશ્વિક ઘટનાઓ જગતને વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જશે એ બાબતની કોઈને આશંકા સુધ્ધાં ન હતી.

સ્પેન અને પોર્ટુગલને પણ આ સ્પર્ધાથી સારા એવા પ્રાદેશિક લાભો મળ્યા હતા. આ માટેની સ્પર્ધા વધતાં બર્લિન મુકામે યુરોપિયન રાષ્ટ્રોની એક પરિષદને અંતે આફ્રિકાના જુદા જુદા વિસ્તારોને યુરોપની જુદી જુદી સત્તાઓ વચ્ચે વહેંચી નાંખવામાં આવ્યા. હવે સમગ્ર આફ્રિકા તથા એશિયાના ઘણા બધા દેશો પર યુરોપનાં રાષ્ટ્રોનું સંસ્થાનવાદી આધિપત્ય સ્થપાઈ જવા પામ્યું. આમ, એક તરફ યુરોપનાં આ સંસ્થાનભૂખ્યાં રાષ્ટ્રો એશિયા-આફ્રિકાના દેશોને સ્વહસ્તક કરવા આતુર બન્યાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુ યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની શી સ્થિતિ હતી તેના પર પણ એક નજર કરી લઈએ.

■ ઇટાલી-જર્મનીનું એકીકરણ અને બદલાતા પ્રવાહો :

પ્રશિયાના ચાન્સેલર બિસ્માર્કની આગેવાની નીચે જર્મનીએ ઇ.સ. ૧૮૭૧ સુધીમાં રાજકીય એકીકરણની પ્રક્રિયાને પૂર્ણ કરી. એના આગલા વર્ષે ઇટાલીનું એકીકરણ મેઝિની, કાવૂર અને ગેરિબાલ્ડીના નેતૃત્વ હેઠળ પરિપૂર્ણ થવા પામ્યું (ઇ.સ. ૧૮૭૦); પરંતુ યુરોપના નક્શામાં આ બે દેશોના એકીકરણ અને ઉદયની ઘટનાએ ખ્રિટનને ઝાઝી ખુશી આપી નહિ. એકીકૃત થયેલ જર્મનીએ પણ હવે ઝડપથી ઔદ્યોગિકીકરણ, વ્યાપારીકરણ અને સંસ્થાનીકરણની હરીફાઈમાં ઝંપલાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ તેણે શક્તિશાળી નૌકાસેના પણ ઊભી કરી. તે પછીના માત્ર બે દાયકાઓમાં તો ખ્રિટનને સાફ લાગવા માંડ્યું કે જર્મની હવે તેનું મિત્ર નહિ, પણ સ્પર્ધક રાષ્ટ્ર બનવા લાગ્યું છે. આવા સંજોગોમાં જર્મનીએ પોતાની એશિયાઈ રાષ્ટ્રો માટેની નીતિને પુખ્ત કરવાના આશયથી ટર્કી સાથે મૈત્રીસંબંધો બાંધ્યા. જેને પરિણામે ‘બર્લિન-બ્રાઝિલ રેલવે’ જેવી યોજનાઓએ જન્મ લીધો. ખ્રિટનને હવે જર્મનીનું આ વલણ પોતાના ભારત જેવાં એશિયાઈ સંસ્થાનો સંદર્ભે હાનિકારક જણાવા લાગ્યું. તેથી તેણે પોતાના પરંપરાગત શત્રુ ફ્રાન્સ અને રશિયા સાથેના સંબંધો સુધારવા વિચાર્યું. ત્યાર બાદ તેણે આ બંને રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રીકરારો કરીને જર્મની તરફના સંભવિત ભય સામે રક્ષણાત્મક પ્રવૃત્તિ કર્યાનો સંતોષ લીધો; પરંતુ ઝડપથી બદલાતા જતા આ વૈશ્વિક પ્રવાહોએ ક્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું તેનો કોઈને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો.

■ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (ઇ.સ. ૧૯૧૪-૧૯૧૮) :

આમ, વીસમા સૈકાના પ્રારંભકાળના બદલાતા જતા ઉપર્યુક્ત પ્રવાહોએ જગતને ઝડપથી વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધકેલી દીધું. વાસ્તવમાં ૧૯મા સૈકા દરમિયાન ખાસ કરીને યુરોપભરનાં રાષ્ટ્રોમાં જે પારસ્પરિક સ્પર્ધાઓનો ક્રમ શરૂ થયો હતો તેનો અંજામ સારો નહિ આવવાની ધારણા તો હતી; પરંતુ વિશ્વયુદ્ધના નિર્માણની આશંકા કોઈને ન હતી. આ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વાસ્તવમાં ૨૦મા સૈકાના ઉષ્ણકાળની એક અવિસ્મરણીય ઘટના હતી. આ યુદ્ધ મોટે ભાગે યુરોપની ધરતી પર જ લડાયું હતું; પરંતુ તેનો કુપ્રભાવ સમગ્ર વિશ્વને ભોગવવો પડ્યો હતો. કારણ કે, તેમાં વિશ્વભરના નાના-મોટા મળી કુલ ૩૨ જેટલા દેશોએ ભાગ લીધો હતો. આ યુદ્ધ ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮નાં વર્ષો દરમિયાન લડાયું હતું. તેના ઉદ્ભવ-વિકાસ તરફ દોરી જતા સંજોગો કયા કયા હતા તેમજ તેણે વિશ્વ પર કેવો કુપ્રભાવ પાડ્યો તે હવે સંક્ષિપ્તમાં જોઈશું.

■ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતા સંજોગો :

યુરોપનાં રાષ્ટ્રોનું વ્યક્તિગત હિત તથા ઉગ્ર તેમજ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ એ યુદ્ધ માટેનાં અનેક પરિબળો પૈકીનાં અગત્યનાં પરિબળો હતાં. આ ઉગ્ર અને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદે અન્ય રાષ્ટ્રોને ભોગે પોતાનો વિકાસ અને સામ્રાજ્ય-વિસ્તાર કરવાની તીવ્ર ઝંપના વિકસાવી. આ સમયે ઇંગ્લેન્ડ તેમજ ફ્રાન્સે એશિયા - આફ્રિકાના ઘણા દેશો પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું. જેમાં આગળ જતાં જર્મની, ઇટાલી અને રશિયા જેવા યુરોપીય રાષ્ટ્રો ઉપરાંત એશિયાઈ રાષ્ટ્ર જાપાન પણ જોડાવાં જવા પામ્યું. સંસ્થાનો સ્થાપિત કરવાની ખેંચતાણ સાથે પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર પોતાની સલામતીનો ખ્યાલ પણ રાખતું હતું. આ સમયે જર્મનીના બિસ્માર્ક ઑસ્ટ્રિયા તેમજ ઇટાલી સાથે ત્રિપક્ષી મૈત્રી-કરાર કર્યા (ઇ.સ. ૧૮૮૨).

તેના પરિણામે રશિયાએ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવા ફ્રાન્સ સાથે સંધિ-કરારો કર્યા. જ્યારે ઇંગ્લેન્ડે ફ્રાન્સ, રશિયા તેમજ જાપાન સાથે સંધિ - કરારો કર્યા. આમ, જોતજોતામાં યુરોપના મોટા ભાગના દેશો પરસ્પરની શંકાકુશંકાથી પ્રેરાઈને આવા નાના-મોટા સંધિ-કરારોથી જોડાઈ જવા પામ્યા. પરિણામે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો પરસ્પર વિરોધી એવાં બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયા. એટલું ઓછું હોય તેમ જે-તે દેશનાં સમાચારપત્રો દ્વારા પરસ્પર વિરોધી સમાચારો છાપીને સમગ્ર વાતાવરણને કલુષિત કરી મૂક્યું. આવા સ્ફોટક સંજોગોમાં સારાજેવોની એક ઘટનાએ તૈયાર દાઝગોળાને ચિનગારી ચાંપવાનું કામ કર્યું.

■ તાત્કાલિક કારણ :

ઉપર્યુક્ત સંજોગોમાં ઇ.સ. ૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮મી તારીખે ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુમાર આર્કડયુક ફ્રાન્સિસ ફર્ડિનાન્ડ તેમજ તેની પત્ની એક ખુલ્લી બગીમાં લશ્કરી કવાયતનું નિરીક્ષણ કરવા બોસ્નિયાની રાજધાની સારાજેવોની સડક પર ફરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે ‘બ્લેક હૅન્ડ’ નામની એક ત્રાસવાદી સંસ્થાના કોઈ સભ્યે તેમની (બંનેની) હત્યા કરી. આ ઘટના પાછળ સર્બિયાનો હાથ હોવાનો આક્ષેપ ઑસ્ટ્રિયાઈ સરકારે મૂક્યો. સર્બિયાએ આ અંગે માફી માગી, પરંતુ તેનો અસ્વીકાર કરતાં ઑસ્ટ્રિયાએ ૨૮ જુલાઈ, ૧૯૧૪ના રોજ યુદ્ધ જાહેર કર્યું, જે અત્યંત ઝડપથી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ફેરવાઈ જવા પામ્યું. ફ્રાન્સ સુધી પહોંચવા માટે જર્મનીએ તટસ્થ રાષ્ટ્ર બેલ્જિયમનો માર્ગ પકડ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય કરારનો ભંગ કરવા બદલ ઇંગ્લેન્ડે પણ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર બાદ યુરોપની મહાસત્તાઓ અત્યંત ઝડપથી બે વિરોધી જૂથોમાં વહેંચાઈ જતાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ઘણાં બધાં રાષ્ટ્રોમાં ફેલાઈ જવા પામ્યું.

■ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રભાવ :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને લીધે પડેલી અસરોને મોટે ભાગે રાજકીય, સામાજિક તેમજ આર્થિક એમ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય :

(અ) રાજકીય અસરો :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે પેરિસ શાંતિપ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી, જેને અંતર્ગત થયેલ કેટલીક સંધિઓમાં વર્સેલ્સની સંધિ (ઇ.સ. ૧૯૧૮) અત્યંત મહત્વની પુરવાર થઈ. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન પરાજિત રાષ્ટ્રોનું કદ વિજેતા રાષ્ટ્રોની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઘટાડી દેવામાં આવ્યું. સાથે સાથે કેટલાંક રાષ્ટ્રોની નવી સીમાઓ નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવી. રશિયા તેમજ ઑસ્ટ્રિયન-હંગેરી સામ્રાજ્યના ટુકડા કરીને અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી. આ રાજ્યોએ પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર અપનાવ્યું. બીજી બાજુ એશિયાઈ રાષ્ટ્ર જાપાને પોતાની લશ્કરી તાકાતને જોરે યુરોપની અન્ય મહાસત્તાઓની હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું. એવે સમયે થયેલ રશિયન ક્રાન્તિ (ઇ.સ. ૧૯૧૭)એ વિશ્વભરમાં સામ્યવાદી વિચાર દ્વારા નવી રાજકીય મુશ્કેલી ઊભી કરી.

(બ) સામાજિક અસરો :

આ મહાયુદ્ધમાં થયેલી જાનમાલની ખુવારીએ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અસંખ્ય લોકોએ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા અને તેથી ઘણા વધુ ઘાયલ થયા. મૃત્યુ પામનારાઓમાં ઘણી મોટી

સંખ્યામાં નવયુવાનો હોવાથી તેમના પરિવારના નિભાવની જવાબદારી મહિલાઓને ઉઠાવી લેવાની ફરજ પડી. તેમાંથી તેમના અધિકારો પ્રત્યેની સભાનતા વિકસતાં, કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં મહિલા મતાધિકારની ઝુંબેશો ચાલી. યુદ્ધજન્ય સ્થિતિમાં ઘણા દેશોએ પોતાને ત્યાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ દાખલ કરી. તેથી ઘણી બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને તાળાં લગાવી દેવા પડ્યાં. કૃષિયંત્રો અને ઓજારોનું ઉત્પાદન કરતી અનેક ફેક્ટરીઓ હવે શક્તિસામગ્રી બનાવતી થઈ ગઈ. વિમાન અને યુદ્ધકૌશલ્યને અનુરૂપ આધુનિક ટેન્કો, યુદ્ધ-જહાજો, સબમરીનો તેમજ હવાઈજહાજો જેવાં સાધનો અને યંત્રોનું ઉત્પાદન સહજ બની ગયું.

(ક) આર્થિક અસરો :

યુદ્ધમાં થયેલા ભયાનક માનવસંહારની સાથે સાથે કેટલાક દેશોની સ્થાવર-જંગમ મિલકતોને થયેલ નુકસાન પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હતું. પરિણામે, તેમની આર્થિક સ્થિતિ કફોડી બની. ખાસ કરીને ઇટાલી અને જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન નાદાર બની જવા પામી. આવા ઘણા દેશોમાં બેકારી, ભૂખમરો, ગરીબી, હડતાળો અને તાળાબંધી જેવાં દુષ્પણોએ જોર પકડ્યું. ચીજવસ્તુઓની અછત અને ભાવવધારાને કારણે નાણાંની ખરીદશક્તિ પર ખૂબ જ ખરાબ પ્રભાવ પડ્યો. આવા સંજોગોનો લાભ લઈને અમેરિકા જેવાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ જરૂરતમંદ રાષ્ટ્રોને આર્થિક સહાય પૂરી પાડીને પોતાનું રાજકીય પ્રભુત્વ વધારી દીધું.

■ રશિયન ક્રાંતિ (ઈ.સ. ૧૯૧૭) :

આપણે આગળ જોયું તેમ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ હતું ત્યારે જ રશિયા ખાતે થયેલ બોલ્શેવિક ક્રાન્તિએ વિશ્વભરની રાજકીય વિચારસરણીમાં નવો જ પ્રભાવ પાડ્યો. શરૂઆતમાં ઈ.સ. ૧૯૧૭ના માર્ચમાં ને પછી નવેમ્બરમાં થયેલ રશિયન ક્રાન્તિએ રશિયા પરના ઝારના સદીઓ જૂના શાસનને નામશેષ કરી મૂક્યું. જર્મનચિંતક કાર્લકર્સ માર્ક્સની વિચારસરણીને લેખિને ‘રોટી, જમીન અને શાંતિ’ના સૂત્રમાં ફેરવી નાખ્યું. દેશના અસંખ્ય કામદારોને તેણે સદીઓથી ચાલ્યા આવતા વિશેષાધિકારો તોડીને સત્તા હાંસલ કરવા હાકલ કરી. તેણે ‘નવી આર્થિક નીતિ’ (N.E.P.) તથા નવા બંધારણના ઘડતર દ્વારા રશિયાનો કાયદાત્મક કરી નાખ્યો. કિસાનો અને કામદારોના પ્રતિનિધિત્વવાળી તેમજ દાતરડું અને હથોડાનું પ્રતીક ધરાવતી સામ્યવાદી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી. વર્ગવિહીન સમાજરચના, સામૂહિક ખેતી તથા વ્યક્તિગત માલિકીને સ્થાને રાજ્યની માલિકીના સિદ્ધાંતનો અમલ થવા લાગ્યો.

આ ક્રાંતિએ વિશ્વભરમાં સામ્યવાદી વિચારસરણીને વ્યાપક બનાવી. પરિણામે, ઝેકોસ્લોવેકિયા, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, હંગેરી અને પોલેન્ડ જેવાં રાષ્ટ્રોમાં પણ સામ્યવાદી સરકારો સત્તાસ્થાને આવી. રશિયાની આર્થિક આયોજન (પંચવર્ષીય યોજનાઓ)ની નીતિએ ભારત સહિત વિશ્વભરના દેશોનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચ્યું. માટે જ પંડિત નહેરુ જેવા કેટલાક વિચારકોએ તો રશિયન ક્રાન્તિને “વીસમા સૈકાની એક અપ્રતિમ ઘટના” કહીને નવાજી છે.

આમ, એક બાજુ રશિયન ક્રાન્તિનો પ્રભાવ વિશ્વ સમક્ષ ઊભરી

રહ્યો હતો ત્યાં બીજી બાજુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ પૂર્વે જ વિશ્વના કેટલાક શાણા રાજપુરુષોને વિશ્વશાંતિની અનિવાર્યતા સમજાઈ ચૂકી હતી, માટે એ દિશામાં આગળ વધીને એમણે પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન ‘રાષ્ટ્રસંઘ’ (‘લીગ ઓફ નેશન્સ’)ની રચના કરી.

■ ‘રાષ્ટ્રસંઘ’ (‘લીગ ઓફ નેશન્સ’) :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે આરંભાયેલ પેરિસ શાંતિપ્રક્રિયાના પરિપાકરૂપે રાષ્ટ્રસંઘની રચના (તા. ૧૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૦) કરવામાં આવી. અમેરિકન રાષ્ટ્રપ્રમુખ વુડ્રોવિલ્સને આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન આપ્યું. વિશ્વભરનાં રાષ્ટ્રો માટે મધ્યસ્થી બનીને યુદ્ધને બદલે શાંતિ-મંત્રણાઓ દ્વારા જે - તે સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાની ડહાપણભરી નીતિ હવે અપનાવવામાં આવી. પારસ્પરિક મતભેદોને બહેકાવવા કરતાં શાંતિપૂર્ણ રીતે ઉકેલવામાં વિશ્વના દેશોને રસ લેવા જણાવાયું. પોતાના આ ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ અર્થે રાષ્ટ્રસંઘે સારા એવા પ્રયાસો પણ કર્યા. તેણે સ્વિડન અને ફિનલેન્ડ, જર્મની અને પોલેન્ડ, ઇટાલી અને ગ્રીસ, તુર્કસ્તાન, ઈરાક તથા યુગોસ્લાવિયા અને આલ્બેનિયાની સમસ્યા ટાણે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવીને પોતાના અસ્તિત્વથી વિશ્વભરને પ્રભાવિત કરવા પ્રયાસ કર્યો.

રાષ્ટ્રસંઘની ઉપર્યુક્ત રાજકીય કામગીરીની સાથે સાથે કેટલાંક બિનરાજકીય ક્ષેત્રોમાં તેણે આપેલ સેવાઓ પણ નોંધપાત્ર છે. આ સંદર્ભે તેણે મંદીમાં સપડાયેલ કેટલાંક રાષ્ટ્રોને ઉદારતાપૂર્વકની આર્થિક સહાયતા પૂરી પાડી, તેમના અર્થતંત્રને ટકાવી રાખવા પ્રયાસ કર્યો. આ ઉપરાંત ગુલામીપ્રથા, વેઠપ્રથા, સ્ત્રી-ઉત્કર્ષ, મજૂર-કલ્યાણ, બાળકલ્યાણ તથા લોહીના વેપાર જેવાં કેટલાંક સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ તેણે નોંધપાત્ર સેવાઓ પૂરી પાડી. સાથે સાથે શિક્ષણ, શુદ્ધ અને પીવાલાયક પાણી તેમજ અસાધ્ય ગણાતી બીમારીઓના નિવારણ અને તે અંગે જરૂરી સારવાર સંદર્ભે તેણે ‘વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા’ (W.H.O.)ની સ્થાપના કરીને વિશ્વભરના માનવો માટે કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવા સફળતાપૂર્વક પ્રયાસો કર્યા છે. વ્યવસ્થા કે તંત્રનો અભાવ હોવાથી કેટલાંક રાષ્ટ્રોની આક્રમક નીતિઓને તથા મહાસત્તાઓની સ્વાર્થપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓને થતી રોકવામાં તેને ધારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી એ નોંધવું જ રહ્યું.

આમ, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે તેની વિનાશક અસરમાંથી ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા જતા વિશ્વના કેટલાંક રાષ્ટ્રોના હાલ કેવા હતાં અને એમને ત્યાં રોજબરોજ બનતી જતી ઘટનાઓ અને એમની વિચારસરણીઓએ વિશ્વને ફરી કઈ રીતે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધકેલી દીધું, તે હવે સંક્ષિપ્તમાં જોઈશું.

■ બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેનું વિશ્વ :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘેરી અસરમાંથી વિશ્વને બહાર કાઢવા માટે રાષ્ટ્રસંઘ જેવી સંસ્થા પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટવા તત્પર હતી. જ્યારે મહાસત્તાઓની વિસ્તારવાદી નીતિ, સ્વાર્થપૂર્ણ વૃત્તિ તથા રાષ્ટ્રસંઘમાં સબળ નેતૃત્વના અભાવને લીધે વિશ્વ પર ફરી એકવાર સંકટનાં વાદળો ઘેરાયાં. માટે જ કેટલાક વિદ્વાનો આ બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેના સમયગાળાને એક ‘વિરામ’ (ઈન્ટરવલ) માત્ર ગણે છે.

વાસ્તવમાં કોઈ પણ નવા યુદ્ધના ઉદ્ભવ-વિકાસ માટેનાં કારણો તેના પાછલા યુદ્ધમાં જ રહેલાં હોય છે. એ ન્યાયે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને

અંતે કરવામાં આવેલ વર્સેલ્સની સંધિને મોટે ભાગે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના ઉદ્ભવ માટે જવાબદાર ઠેરવવામાં આવે છે. કારણ કે આ સંધિ પર જે રીતે જર્મનીને સહી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી અને એની સાથે જે વર્તન કરવામાં આવ્યું તેના લીધે જર્મનીની લાગણી તથા સ્વામાનને ભારે ઠેસ પહોંચી. માટે જ આ સંધિ જર્મની માટે અત્યંત અન્યાયી અને અપમાનજનક બની રહી. તેના માધ્યમથી જર્મની પર ભારે યુદ્ધદંડ અને લશ્કરી પ્રતિબંધો લાદી દેવાયા. પરિણામે છેછેડાયેલ જર્મન - પ્રજા તેનો બદલો લેવા કટિબદ્ધ બની. તેથી ઉગ્ર તેમજ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાએ જોર પકડ્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે થયેલ લાભોની વહેંચણીમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સને વધુ ફાયદો થયો હતો. જ્યારે ઈટાલી અને જાપાન જેવાં મિત્રરાષ્ટ્રોને ઘણો ઓછો લાભ મળ્યો હોવાથી તેઓ પણ અપમાનજનક સ્થિતિમાં મુકાયાં અને તક મળ્યેથી તેનો બદલો લેવા તત્પર બન્યાં.

આવા સંજોગોમાં ઈટાલી અને જર્મનીમાં બનેલી કેટલીક ઘટનાઓ અને પ્રવાહોએ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના સર્જન માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં પોતાની આર્થિક ક્ષમતા ન હોવા છતાં મિત્રરાષ્ટ્રોને પડખે ઊભા રહેવાની તથા યુદ્ધને અંતે મળનારા લાભની લાલચે ઈટાલી વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયું; પરંતુ તેની ગણતરી ખોટી પડી. વળી, યુદ્ધજન્ય સ્થિતિમાં ઈટાલીને ભારે આર્થિક નુકસાન પણ વેઠવું પડ્યું. તેથી તેની સ્થિતિ સામાન્ય બની. તત્કાલીન સરકાર માટે આ પરિસ્થિતિનું નિવારણ મુશ્કેલ બનતાં પ્રજામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં રોષ અને હતાશા ફેલાઈ. એવા સમયે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના એક અસંતુષ્ટ સૈનિક-બેનિટ્ટો મુસોલિનીએ ઈટાલીનું નેતૃત્વ સંભાળ્યું. તેના સ્વયંસેવકો મોટે ભાગે કાળો ગણવેશ ધારણ કરતા. પોતાના પક્ષના પ્રતીક તરીકે તેણે રોમન સમ્રાટોનું 'લાકડાંની ભારી અને કુહાડી ('ફેસિસ')ને અપનાવીને પોતાના પક્ષનું અને વિચારસરણીનું નામ પણ તેના પરથી જ (ફાસીવાદ) આપ્યું. મિત્રરાષ્ટ્રોની સ્વાર્થવૃત્તિને કારણે જ ઈટાલીને ભાગે અન્યાય અને અપમાન આવ્યાં હોવાનું જણાવીને મુસોલિનીએ દેશમાં સરમુખત્યારશાહી સ્થાપી. તેના આવા ઉગ્ર, સંકુચિત અને આક્રમક વિચારોને લીધે વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકા સર્જાઈ જવા પામી.

જર્મની એક એવું રાજ્ય હતું જેની પરિસ્થિતિ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં હાર પામવાથી યુદ્ધ પછીના ગાળામાં ભાંગી પડેલી અર્થવ્યવસ્થા અને ઊંચા કુલાવાને કારણે વધુ બગાડી હતી. ઑડોલ્ફ હિટલર, જે એ સમયે બહુ ઓછો જાણીતો હતો તે 'રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી જર્મન કામદાર પક્ષ'માં ૧૯૧૯ માં જોડાયો. આ પક્ષ 'નાઝી પક્ષ' તરીકે પણ જાણીતો છે. ૧૯૩૦ સુધીમાં હિટલરની આગેવાની હેઠળ નાઝી પક્ષ જર્મન સંસદ (રીક્સ્ટેગ - Reichstag)માં બીજો સૌથી મોટો પક્ષ બન્યો. હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિને અવગણીને જર્મન રાષ્ટ્રના ઉદય પર ભાર મૂક્યો. પ્રચાર અને રાજકીય ચળવળની એની રીતોથી એની કારકિર્દીમાં એ ઝડપથી આગળ વધ્યો. ૧૯૩૩માં નબળી સરકાર અને નબળા પ્રમુખ હિન્ડેન્બર્ગ એના પક્ષને માત્ર થોડી બહુમતી હોવા છતાં એને ચાન્સેલર તરીકે સરકારમાં જોડાવાનો રસ્તો ખોલી આપ્યો. સત્તા પર આવ્યા પછી હિટલરનો એકદમ સત્તાવાદી અને યુદ્ધપ્રિય સ્વભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યો. બધા વિરોધીઓને ટૂંક સમયમાં કચડી નાંખવામાં આવ્યા. પ્રમુખના અવસાન પછી

તેણે આપખુદ રીતે બધી સત્તાઓ છીનવી લીધી. તેનું મુખ્ય ધ્યેય જર્મનીના એક મહત્ત્વની સત્તા તરીકેના ઉદયનું હતું; પરંતુ તેની નીતિઓનું લક્ષ જર્મન જાતિના શુદ્ધીકરણને નામે ચઢૂંદીઓ, જિપ્સીઓ અને માનસિક રીતે વિક્ષિપ્ત (અસ્થિર) વ્યક્તિઓનો નાશ કરવાનું હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધીમાં ૬૦ લાખ યુરોપિયન ચઢૂંદીઓએ જીવ ખોયા, જે 'હોલોકોસ્ટ' (નરસંહાર) તરીકે ઓળખાય છે. હિટલરનો વિસ્તારવાદ, પડોશી દેશો સામેનાં લશ્કરી પગલાં અને ચોક્કસ જૂથનો નાશ કરવાની દુષ્ટ નીતિ બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતાં ખૂબ મહત્ત્વનાં કારણે બન્યાં.

આ ઉપરાંત જર્મની તરફથી સતત ભય સેવતા ફ્રાન્સે યુરોપના અન્ય કેટલાક દેશો સાથે શાંતિ કરારો કરી આશ્વાસન મેળવ્યું; પરંતુ તેના જવાબમાં જર્મની, ઈટાલી અને જાપાને રોમ-બર્લિન-ટોકિયો 'ઘરી જૂથ'ની રચના કરી. વળી, જર્મનીએ તો રશિયા સાથે પણ મૈત્રી-કરાર કર્યા. એકબીજાથી બચવા માટે થયેલ આવી જૂથબંધીઓ આગળ જતાં શક્ષ-ઉત્પાદન અને યુદ્ધખોર માનસ તરફ વળી. આ બધા પર રાષ્ટ્રસંઘ જેવી સંસ્થાનો કોઈ ખાસ પ્રભાવ ન રહેતાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ સર્જાયું.

■ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ :

ઉપર્યુક્ત સંજોગોમાં ફરી એકવાર મોટા ભાગનું વિશ્વ જાણે કે બે જૂથોમાં વહેંચાઈ જવા પામ્યું. એક તરફ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની આગેવાનીવાળું મિત્રરાષ્ટ્રોને પ્રોત્સાહિત કરતાં બીજાં કેટલાંક પરિબળો પણ એમાં ભળ્યાં. તેથી પરિસ્થિતિ વધુ સ્ફોટક બની અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. આગળ જતાં જાપાને હવાઈ ટાપુઓમાં પર્લહાર્બર ખાતે આવેલા અમેરિકન નૌકાદળ પર આક્રમણ કર્યું. પરિણામે અત્યાર સુધી તટસ્થતાની નીતિ ધારણ કરીને બેઠેલા અમેરિકાએ વળતો હુમલો કર્યો. તેણે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં મિત્રરાષ્ટ્રોને પક્ષે જોડાણ કર્યું. મહાયુદ્ધમાં મિત્રરાષ્ટ્રોને પક્ષે હવે અમેરિકા ભળતાં તેની સ્થિતિ મજબૂત બની. યુદ્ધની અંતિમ પરિસ્થિતિમાં અમેરિકાએ જાપાનના હિરોશિમા (૬ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫) અને નાગાસાકી (૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫) નગરો પર અણુબૉમ્બ ફેંકતાં જાપાનીઝ નાગરિકોનો ભોગ લેવાયો. આથી પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં પ્રજા અસાધ્ય બીમારીઓનો ભોગ બની. આવા ભયાનક પ્રતિઆક્રમણથી ક્ષુબ્ધ બનેલ જાપાને, કળ વળતાં સૌપ્રથમ કામ મહાયુદ્ધમાં શરણાગતિ સ્વીકારવાનું કર્યું (૧૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫). કુલ છ વર્ષ સુધી ચાલેલા આ ભયંકર, વિનાશક મહાયુદ્ધનો છેવટે અંત તો આવ્યો પરંતુ તેની યાતના અને ભયંકર અસરોમાંથી વિશ્વ આજે પણ બહાર આવી શક્યું નથી.

■ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછીનું ભારત :

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ જાન-માલની હાનિની દૃષ્ટિએ મહાવિનાશક પુરવાર થયું એટલું જ નહિ; પરંતુ વિશ્વના ઘણા દેશો એની ભયંકર અસરમાં લાંબા સમય સુધી પીડાતા રહ્યા. ભારત જેવા કેટલાક એશિયાના તેમજ આફ્રિકાના દેશોને પણ આ મહાયુદ્ધનો કુપ્રભાવ વેઠવો પડ્યો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના પ્રારંભકાળે (ઈ.સ.૧૯૩૯) ભારત પર બ્રિટિશ રાજસત્તાનું શાસન હોવાથી અંગ્રેજોએ ભારતીયોની મરજી જાણવાની સહેજ પણ પરવા કર્યા વિના જ ભારતને યુદ્ધમાં (મિત્રરાષ્ટ્રો તરફ) જોડી દીધું. પરિણામે

જાગ્રત ભારતીયો તથા ખાસ કરીને કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ પોતાનાં સ્થાન પરથી રાજીનામાં આપી દઈ આ બાબતે વિરોધ દર્શાવ્યો. મહાયુદ્ધ જેમ જેમ આગળ વધતું ચાલ્યું તેમ તેમ ભારતીયોનો વિરોધ કે અસંતોષ પોતાને પોસાય તેમ નહિ હોવાથી બ્રિટને તેમને મનાવી લેવા ભરચક પ્રયાસો આદર્યા; પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને હવે બ્રિટિશરો પર કોઈ ભરોસો રહ્યો ન હતો. તેથી તેમણે ‘હિંદ છોડો આંદોલન’ (ઈ.સ. ૧૯૪૨) દ્વારા બ્રિટિશરોને દેશ છોડી ચાલ્યા જવા હાકલ કરી. આ સાથે સરકારની નજરકેદમાંથી છટકીને વિદેશ ચાલ્યા ગયેલા નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે જાપાન જેવા દેશોની સહાયથી અંગ્રેજોની ઊંઘ હરામ કરી નાંખી; પરંતુ હિરોશિમા અને નાગાસાકીની ઘટના બાદ પરિસ્થિતિએ વળાંક લેતાં ભારતને મળતો જાપાનનો સાથ-સહકાર બંધ થઈ ગયો. ‘આઝાદ હિંદ ફોર્સ’ અવિસ્મરણીય પરાક્રમો દાખવ્યાં; પરંતુ નેતાજીના અવસાન બાદ તેની પ્રવૃત્તિઓ અટકી પડી. અંતે મિત્રરાષ્ટ્રોના વિજય સાથે આ મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો.

આ યુદ્ધે બ્રિટનની આર્થિક સધ્ધરતાને હણી નાંખી. તેની મહાસત્તા તરીકેની પ્રતિભા ઝંખવાઈ. બીજી બાજુ અમેરિકા અને રશિયા જેવાં રાષ્ટ્રો હવે મહાસત્તા બની આગળ આવ્યાં. તેથી તેમનો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રભાવ વધવા પામ્યો. આવા સંજોગોમાં બ્રિટન માટે ભારતમાં લાંબો સમય ટકી રહેવું મુશ્કેલ બનતાં ઑગસ્ટ, ૧૯૪૭માં તેને સ્વતંત્ર જાહેર કરવામાં આવ્યું; પરંતુ હિંદના ભારત અને પાકિસ્તાન રૂપમાં થયેલા ભાગલાએ અનેક સમસ્યાઓ સર્જી.

ભારતની માફક એશિયાનાં અન્ય રાષ્ટ્રો જેવાં કે શ્રીલંકા, મ્યાનમાર, ઈન્ડોનેશિયા, ફિલિપાઈન્સ વગેરેમાં પણ સ્વતંત્રતાની ઝુંબેશે વેગ પકડ્યો. જેમાં ધારી સફળતા મળતાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રોએ પણ આ માર્ગે આગળ વધવાનું પસંદ કર્યું. પરિણામે આફ્રિકન રાષ્ટ્રો પૈકીનાં ઘાના, ઈજિપ્ત, યુગાન્ડા, કેન્યા, નાઈજિરિયા, રૂઆન્ડા, બર્મૂડા તથા ઝામ્બિયા વગેરેને પણ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોની પકડમાંથી મુક્તિ મળી.

■ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછીનું વિશ્વ :

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના અંત સાથે વૈશ્વિક સ્તરે ભારે પરિવર્તનો આવ્યાં, જેમણે સાંપ્રત પ્રવાહોને પ્રભાવિત કર્યા. મહાયુદ્ધ વેળાએ કેટલાંક રાષ્ટ્રો મિત્રરાષ્ટ્રો બનીને યુદ્ધમાં ઊતર્યા. તેમાંનાં કેટલાંક તો આ યુદ્ધની સમાપ્તિવેળાએ પરસ્પર વિરોધી જૂથોમાં સામસામા ઊભેલાં જોવા મળ્યાં. એશિયા અને આફ્રિકાનાં ઘણાં રાષ્ટ્રોએ

સ્વતંત્રતા મેળવીને નવતર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ટાળે નવું (સામ્યવાદી) કલેવર ધારણ કરી ચૂકેલા રશિયાએ હવે વૈશ્વિક પ્રભાવમાં આગળની હરોળમાં સ્થાન મેળવી લીધું. તેના પ્રભાવ નીચે ઘણાં રાષ્ટ્રોએ સામ્યવાદી વિચારસરણીને પ્રાધાન્ય આપી એના જૂથમાં જોડાવું પસંદ કર્યું. સામે પક્ષે દિનપ્રતિદિન બળવત્તર બનતા અમેરિકાએ સામ્યવાદની વધતી જતી વગને ખાળવા પોતાના પ્રભાવ નીચે વિશ્વનાં ઘણાં રાષ્ટ્રોને આવરી લેતાં, રશિયા અને અમેરિકાનાં પરસ્પર વિરોધી એવાં બે જૂથો રચાયાં.

આ પરિસ્થિતિએ છેવટે ‘ઠંડું યુદ્ધ’ની સ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું. એવા સંજોગોમાં ભારત જેવા કેટલાક દેશોએ તટસ્થતા કે ‘બિનજોડાણ’ની નીતિ અપનાવી લીધી. પરિણામે યુદ્ધ, દરિદ્રતા, અસહિષ્ણુતા અને એવાં વૈશ્વિક અનિષ્ટોથી સમગ્ર માનવજાતને દૂર રાખી સમભાવ, સહઅસ્તિત્વ અને અન્યાયરહિત વિશ્વના સર્જનની વાત આગળ વધી. આ રીતે પારસ્પરિક સ્વતંત્રતા, સમભાવ અને સહઅસ્તિત્વના રૂપમાં પ્રાચીન ભારતના ‘વસુદૈવ કુટુમ્બકમ્’ તથા ‘પંચશીલ’ના સિદ્ધાંતોને સ્વીકૃતિ મળી. પંડિત નહેરુના નેતૃત્વને કારણે બાન્ડુંગ પરિષદ જેવા પ્લેટફોર્મ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વના શાણા માણસોનો તેને આવકાર મળ્યો.

■ સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N.) :

બીજી બાજુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે રચાયેલ અને પોતાની કેટલીક ખામીઓને કારણે નિષ્ફળ નીવડેલ રાષ્ટ્રસંઘને સ્થાને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (U.N.O.)ની રચના કરવામાં આવી (૨૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૫). તેનું મુખ્ય કાર્યાલય અમેરિકાના ન્યૂયૉર્ક ખાતે રખાયું. હવે આ સંસ્થા સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N.)ને નામે ઓળખાય છે. આ સંસ્થાને પૂરતો સાથ - સહકાર આપવા તેના સભ્યરાષ્ટ્રોએ તત્પરતા બતાવી પરિણામે આજપર્યંતની અનેક આપત્તિજનક ઘટનાઓમાં તેને મહદંશે સફળતા અને કવચિત નિષ્ફળતા પણ મળી છે. છતાં વિશ્વ આરોગ્યની જાળવણી, ઠંડા યુદ્ધની સમાપ્તિ અને ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધથી આજપર્યંત વિશ્વને અલિપ્ત રાખવાની કામગીરીનું તેની સફળતા તરીકે આજે પણ ઘણું મોટું મૂલ્ય છે. જોકે ઠંડા યુદ્ધનો અંત, રશિયાનું વિઘટન તથા અમેરિકાના બળવત્તર અને વિશ્વકાળી બની બેસવાના પ્રયાસોની નોંધ લેવી જ રહી. સાથે સાથે વૈશ્વિકીકરણની નીતિ (પૉલિસી ઑફ ગ્લોબલાઈઝેશન)ના અમલ દ્વારા જગતને એક ‘ગ્લોબલ વિલેજ’ના રૂપમાં જોવાની વાત પાછળ રહેલ પ્રાચીન ભારતના ‘વસુદૈવ કુટુમ્બકમ્’ના સિદ્ધાંતને પણ આવકારવો રહ્યો.

૦૨. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનો પ્રભાવ અને રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનો

ઈ.સ. ૧૪૫૩માં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારીમથક કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ તુર્ક મુસ્લિમોએ જીતી લીધું. આથી પૂર્વના દેશોમાંથી મળતી ચીજવસ્તુઓ યુરોપના દેશોની પ્રજાઓને મળતી બંધ થઈ ગઈ. આ ચીજવસ્તુઓમાં ભારતના મરી-મસાલા અને તેજાનાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ મેળવવા તેમને માટે અનિવાર્ય હતાં, આથી તેમણે હિંદુસ્તાન દેશ પૂર્વમાં ક્યાં આવ્યો છે, તેની ભૌગોલિક શોધખોળ આરંભી.

ઈ.સ. ૧૪૯૮માં પોર્ટુગલના લિસ્બન બંદરેથી નીકળેલો પોર્ટુગીઝ પ્રવાસી વાસ્કો-દ-ગામા ભારતના પશ્ચિમ કિનારે કાલિકટ બંદરે પહોંચ્યો. તે એક ભારતીય ખલાસી અહમદ ઈબ્ન મજુદની સહાયથી ભારત પહોંચવામાં સફળ બનેલો. સમગ્ર યુરોપ ખંડ માટે આ એક ક્રાન્તિકારી બનાવ હતો. આ બનાવની સફળતાથી પ્રેરાઈને જ પોર્ટુગીઝો, ડચ, ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજોને ભારતમાં આવવાનો માર્ગ સરળ થઈ ગયો. તેઓ વેપારી પ્રજા તરીકે આવ્યા અને ભારતના તે સમયના રાજકારણમાં હસ્તક્ષેપ કરી, સત્તા મેળવવા સંઘર્ષ ખેલવા લાગ્યા.

સમય જતાં, ભારતમાં ખેલાયલા સત્તાસંઘર્ષમાં અંગ્રેજો સર્વોપરી બન્યા. પોર્ટુગીઝો પાસે ફક્ત દીવ, દમણ અને ગોવા જ રહ્યાં, જ્યારે ડચ પ્રજા પાસે પોંડિચેરી, માહે, ચંદ્રનગર, કર્કેકાલ વગેરે રહ્યાં. જ્યારે ફ્રેન્ચોએ તો પરાજય પામતા કાયમને માટે વિદાય લીધી.

■ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની :

ઈ.સ. ૧૬૦૦માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થયેલી અને બે વર્ષ બાદ હોલેન્ડની ડચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થયેલી. જ્યારે ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના તો છેક ઈ.સ. ૧૬૬૪માં થયેલી. સૌપ્રથમ ભારતમાં આવનાર પોર્ટુગીઝોના વેપારની ઈર્જાશાહી (એકાધિકાર) ડચ લોકોએ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે વેપારી કોઠીઓ સ્થાપીને તોડી નાખી. ઈ.સ. ૧૬૧૨માં સર ટોમસ રોના પ્રયાસોથી અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની મુઘલ શહેનશાહ જહાંગીર પાસેથી ભારતમાં વેપાર કરવાનો પરવાનો મેળવવા સફળ બની અને અંગ્રેજોએ પોતાનું પ્રથમ વ્યાપારી કેન્દ્ર સુરતમાં સ્થાપ્યું. આને પરિણામે હોલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ (ડચ અને અંગ્રેજો) જે એકબીજાના સહયોગી મિત્રો હતા, તે હવે પરસ્પર દુશ્મનો થઈ ગયા. એ જ રીતે પાછળથી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો (ક્લાઈવ અને દુપ્લે) પણ પરસ્પર વિરોધી બની ગયા. આથી સત્તાસંઘર્ષ ખૂબ લાંબો ચાલ્યો. આ સત્તાસંઘર્ષ ઉપર યુરોપમાં ચાલતા સંઘર્ષો અને વિશ્વમાં સંસ્થાનો સ્થાપવા ચાલેલી હોડની જબરદસ્ત અસર પડી. અંગ્રેજોએ લગભગ ૧૫૦ વર્ષોથી વધારે સમય વેપારી કંપની તરીકે કાર્ય કર્યું, અને એ પછીનાં ૧૦૦ વર્ષ ભારતમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવામાં તથા બ્રિટિશ સરકાર વતી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શાસન કરવામાં વીત્યાં. આપણે જાણીએ છીએ તેમ, ૧૮૫૭ના સંગ્રામના અંતે ઇંગ્લેન્ડનાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઢંઢેરો બહાર પાડી, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ભારતમાંના શાસનનો અંત આણી દીધો, અને ભારતનું શાસન સીધું પોતાના હાથમાં લઈ લીધું.

તમે આગળના પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ વિશે જાણ્યું છે. એ જે સમય હતો, તે જ સમય ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનના ઉદય

અને વિકાસનો સમય હતો. આ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનું તાત્કાલિક પરિણામ હતું, યુરોપના દેશોનાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર થયેલ માલનું વેચાણ કરવા, બજારો મેળવવાં અને એ સંસ્થાનોમાંથી જ કાલો માલ પ્રાપ્ત કરવો.

■ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની શાસનની ભારત પર આર્થિક અને સામાજિક અસરો :

ઈ.સ. ૧૫૫૭માં બંગાળમાં પગપેસારો કર્યા બાદ ઈ.સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ સુધીનાં ૧૦૦ વર્ષના શાસનકાળ દરમિયાન બ્રિટિશરોએ ભારત પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી દીધું હતું. શરૂઆતમાં કંપનીના વેપારી અધિકારીઓ જ વહીવટ ચલાવતા. તેનું મુખ્ય કાર્ય મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું હતું, પરંતુ બક્સરના યુદ્ધ પછી તેમનું આ કાર્ય કંપનીએ પોતે લઈ લીધું. બ્રિટિશરોને બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાના દીવાની હકો મળતાં દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ દાખલ થઈ. બંગાળામાં સૌપ્રથમ બેવડી સત્તાનો પ્રારંભ થયો. જેમાં મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા અંગ્રેજો પાસે હતી. જ્યારે પ્રજાકીય કાર્યો કરવાની જવાબદારી નવાબ પાસે રહી. અંગ્રેજો પાસે જવાબદારી વિનાની સત્તા આવી જ્યારે નવાબ પાસે સત્તા વિનાની જવાબદારી. આથી તે ‘દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ’ તરીકે ઓળખાઈ.

■ કંપની શાસન દરમિયાન ભારત પર આર્થિક અસરો :

દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિને પરિણામે કંપનીના નોકરોએ ખેડૂતો પાસેથી બળજબરીપૂર્વક મહેસૂલ ઉઘરાવ્યું. તેનાથી ખેડૂતો પાયમાલ થયા. ખેતીની પાયમાલીએ બંગાળાના વેપાર-વાણિજ્ય ઉપર માઠી અસર કરી. બ્રિટિશરોએ જમીન-મહેસૂલની આવકનો ઉપયોગ વેપાર વધારવામાં કરી અનેક ગણો નફો મેળવ્યો. કંપનીના નોકરોએ સત્તાનો દુરુપયોગ કરી ખાનગી વેપાર પણ શરૂ કર્યો. આ વેપાર માટે તેઓ પોતાનો માલ ઊંચી કિંમતે લોકોને ખરીદવાની ફરજ પાડતા. કંપની અને તેના નોકરોના ખાનગી વેપારને કારણે અંગ્રેજ શાસનમાં પ્રથમ ૨૩ વર્ષ દરમિયાન બંગાળાએ ૬૦ કરોડ રૂપિયાની ખોટ કરી હતી. કંપનીના નોકરો જોહુકમી કરી બંગાળાના વણકરો પાસેથી સસ્તી કિંમતે અને ટૂંકી મુદતમાં અમુક ચોક્કસ જથ્થામાં કાપડ પૂરું પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ લખાવી લેતા હતા. જો કોઈ વણકર એનો ઈન્કાર કરે તો તેને ફટકા મારવાની અને જેલની સજા થતી હતી. આવી જોહુકમીને પરિણામે બંગાળાનો એ ધીકતો સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો. અંગ્રેજોની શોષણ અને ભેદભાવભરી વેપાર તથા જકાતનીતિને કારણે ભારતીય ગૃહઉદ્યોગોનો નાશ થયો. કારીગરો બેકાર બન્યા. ભારતનો વેપાર વિદેશીઓના હાથમાં ચાલ્યો ગયો. ગરીબ કારીગરવર્ગ રોજી-રોટી માટે શહેર તરફ વળ્યો.

પ્રાચીન સમયથી ભારતનાં ગામડાં સ્વાવલંબી હતાં. ખોરાક અને ઓજારો પોતે જ બનાવતાં. ન્યાયનું કાર્ય પંચાયતના સભ્યો કે જ્ઞાતિપંચ દ્વારા થતું. અંગ્રેજ અધિકારીઓ દ્વારા અધિકાર છીનવી લેવામાં આવ્યો. ખેડૂતો પરાવલંબી બન્યા. પંચાયતની સત્તાનો અંત આવ્યો. સ્વાવલંબી ગામડું ગરીબ અને પરાધીન બન્યું. કંપની શાસન દરમિયાન ખેતીવાડી, ગૃહઉદ્યોગ તેમજ

વેપાર-વાણિજ્ય પર માઠી અસર થઈ.

બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને વિજ્ઞાનની શોધખોળનો યુગ શરૂ થયો, જેની અસર ભારત પર પણ થઈ. ભારતમાં પાકા જમીનમાર્ગોના વિકાસ સાથે સૌપ્રથમ મુંબઈથી થાણા વચ્ચે રેલમાર્ગનો પ્રારંભ થયો. ઈ.સ. ૧૮૫૭માં ભારત અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે આગળોટ સેવાની શરૂઆત થઈ. ભારતના દરિયાકિનારે બંદરોનો વિકાસ થયો. મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા જેવાં મહાબંદરો એ બ્રિટિશ યુગનું નિર્માણ છે. ગંગા અને બીજી મોટી નદીઓમાં આંતરિક જળમાર્ગ શરૂ થયો. વળી, પરિવહન સેવાઓની સાથે તાર-ટપાલની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ.

■ કંપનીશાસન દરમિયાન ભારત પર સામાજિક અસરો :

બ્રિટિશરોની વહીવટીનીતિને કારણે જમીનદાર, મહાજન, શિક્ષિત વર્ગ, મધ્યમ વર્ગ તેમજ સરકારી કર્મચારીવર્ગ જેવા વિવિધ વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ભારતના આ નવા વર્ગના ઉદય સાથે શિક્ષણ, સામાજિક સુધારણા અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ અનેક પરિવર્તનો થયાં.

બ્રિટિશ વહીવટ દરમિયાન વર્તમાનપત્રોના વિકાસથી ભારતીય પ્રજામાં વિચાર અને વાણી-સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વિકસી. વિચારોના આદાન-પ્રદાન માટે વર્તમાનપત્રો મહત્વનાં બન્યાં. સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં પણ વેગ આવ્યો. ભારતીય સમાજમાં કેટલીક સામાજિક રૂઢિઓ ઘર કરી ગઈ હતી, જેમાં સતી થવાનો રિવાજ તથા દીકરીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ મુખ્ય હતા. દહેજપ્રથા પણ પ્રચલિત હતી. આ સામે રાજા રામમોહનરાય તથા લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સતીપ્રથા પર પ્રતિબંધ મુકાવ્યો. સ્ત્રી કે પુરુષ પુનઃલગ્ન કરે તો તેને સમાજ તરફથી હેરાનગતિ થાય નહિ તે માટે તેમને રક્ષણ આપતો કાયદો પણ પસાર કરવામાં આવ્યો.

શિક્ષણના ક્ષેત્રે વહીવટી માળખાનું અંગ્રેજીકરણ થતાં ભારતમાં અંગ્રેજી જાણનાર લોકોની જરૂર ઊભી થઈ. આ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા માટે લૉર્ડ મેકોલેના પ્રયાસોથી ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રારંભ થયો. ચાર્લ્સ વુડની ભલામણથી મદ્રાસ (ચેન્નાઈ), મુંબઈ અને કલકત્તા (કોલકાતા)માં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ.

સર સૈયદ એહમદે મુસ્લિમ સમાજ-સુધારણાનું કાર્ય આરંભ્યું. આદિવાસી સમાજને સુધારવાનું કાર્ય ઠક્કરબાપાએ શરૂ કર્યું. આમ, બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન સામાજિક ક્ષેત્રે મોટી ક્રાંતિ આવી. સામાજિક સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાનાં આંદોલન સ્વરૂપે બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, યિયોસૉફિકલ સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓનો પ્રારંભ થયો.

■ ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનનો આરંભ :

દોઢ સો વર્ષોની કારમી ગુલામીની જંજીરોમાં જકડાયેલાં, અનેકવિધ દુઃખો, ચાતનાઓ અને શોષણખોરીનો ભોગ બનેલા ભારતે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે બ્રિટિશ શાસન સામે ૨૦મી સદીમાં લડત આપી હતી. આ રાષ્ટ્રીય લડતમાં અગણિત વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ પોતાનું સક્રિય યોગદાન આપ્યું હતું. લડત જેમ જેમ આગળ ધપતી ગઈ તેમ તેમ તેનું સ્વરૂપ અને કાર્યપદ્ધતિ

પણ બદલાતાં ગયાં.

■ ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ : ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્ભવ અને તેને માટેનું આંદોલન એ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસરતા જતા ‘રાષ્ટ્રવાદ’ (Nationalism) નો જ એક ભાગ હતો, જેનો વૈશ્વિક કક્ષાએ આરંભ અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ (૧૭૭૬) અને ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ (૧૭૮૯)થી થયેલો. ભારતમાં પુનઃજાગૃતિ અર્થાત્ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળો, અંગ્રેજો દ્વારા કરવામાં આવેલ આધુનિકીકરણ, પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ તથા બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદ દ્વારા ભારતના કરાતા અતિશય શોષણની સામે એ પ્રગટેલું સ્વયંભૂ આંદોલન હતું. આ આંદોલન માટે કોઈ એક કારણ જ જવાબદાર ન હતું, ભારતના રાષ્ટ્રવાદ માટે માત્ર પશ્ચિમના વિચારો અને રાજકીય સંસ્થાની અસર જ કારણભૂત નથી; પરંતુ તેણે પોતાના ભૂતકાળના સાંસ્કૃતિક વારસામાંથી બળ અને પ્રેરણા મેળવ્યાં છે. અંગ્રેજોના લાંબા શાસનને પરિણામે ઉદ્ભવેલ અસંતોષ અને આત્મગૌરવની પુનઃજાગૃતિમાંથી જ રાષ્ટ્રવાદ ઉદ્ભવ્યો. અલબત્ત, પશ્ચિમના વિચારોએ તેને માર્ગદર્શન આપ્યું છે તેમજ સિંચન પણ કર્યું છે; પરંતુ માર્ગ અને પદ્ધતિ તો હિંદુસ્તાને પોતાની મેળે જ શોધ્યાં છે.

હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાના વારસાએ ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

■ ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનો પ્રભાવ :

વૉરન હેસ્ટિંગ્સે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને એક વ્યાપારી કંપનીમાંથી રાજકીય અને લશ્કરી સત્તા બનાવી. ત્યાર બાદ આવેલા કૉર્નવૉલિસે ‘પીટ્ટનો ધારો’ (પીટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ-૧૭૮૪) મુજબ વિદેશનીતિની બાબતમાં કંપની દેશી રાજ્યોમાં કોઈ દરમિયાનગીરી નહિ કરે તેવું વલણ જાહેર કર્યું, અને છતાં મૈસૂરની બાબતમાં શ્રીજા વિગ્રહને અંતે ટીપુ સુલતાનના રાજ્યના કેટલાક ભાગને જોડવાનું ટાળી શક્યો નહિ. જેમ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે બંગાળ-બિહાર-ઓરિસ્સાની દ્વિ-મુખી પદ્ધતિ નાબૂદી (૧૭૭૨) પ્રશંસનીય બની, એ જ રીતે કૉર્નવૉલિસે ન્યાય અને પોલીસ ખાતામાં સુધારા દ્વારા ફેરફારો કરીને બંધારણીય ફેરફારની પ્રક્રિયા પૂરી કરી. ઈ.સ. ૧૭૮૮-૧૮૦૫ દરમિયાન હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે આવનાર જનરલ વેલેસ્લીએ ‘સહાયકારી યોજના સંઘ’ બનાવી, તેમાં કળે કે બળે હિંદનાં દેશી રાજ્યોને જોડવાની પેરવી કરી. સહાયકારી યોજના દ્વારા તેણે જે નીતિ અને પદ્ધતિ અપનાવી, તેનાથી માત્ર ૭ વર્ષના ગાળામાં આપણા દેશમાં કંપનીના શાસનનો વિસ્તાર ખૂબ વધ્યો.

વેલેસ્લીએ મૈસૂરની તાકાતને કચડી નાખી, હૈદરાબાદ (નિઝામ) અને અવધ (નવાબ)નાં મુસ્લિમ રાજ્યો ઉપર રક્ષણનાં બહાનાં હેઠળ બ્રિટિશ અંકુશ સ્થાપ્યો, તાંજોર, સુરત અને કર્ણાટકનાં રાજ્યોનો વહીવટ હાથમાં લઈ લીધો તેમજ મરાઠી સત્તાનાં કેન્દ્રો જેવાં કે, પૂના, ઇન્દોર, ગ્વાલિયર, નાગપુરને હચમચાવી મૂક્યાં અને પેશ્વા અંગ્રેજોની સહાય પર જ આધાર રાખતો થાય તેવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી. સિંધિયા પાસેથી દિલ્લી ઉપરાંત કેદી તરીકે રખાયેલા મુઘલ બાદશાહનો પણ કબજો લઈ લીધો. આમ, વેલેસ્લીની સહાયકારી સંઘ યોજના એ વાસ્તવમાં વિસ્તારવાદી જ નીતિ બની રહી. તેણે તટસ્થતાની નીતિનો

ખુલ્લેઆમ ભંગ કરી, ઈ.સ. ૧૮૦૫ સુધીમાં તો ટીપુ સુલતાનને હરાવી મારી નાખ્યો અને ફ્રેન્ચોની મુરાદો નિષ્ફળ બનાવી. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે વેલેસ્લીનું વિસ્તારવાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. અંગ્રેજોને હિંદમાં સર્વોપરી તથા સર્વસત્તાધીશ બનાવી દીધા. વેલેસ્લીનું અધૂરું કાર્ય ડેલહાઉસી (૧૮૪૮-૫૬)એ અગાઉથી ચાલી આવતી ‘ખાલતા નીતિ’ અમલમાં મૂકી, હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ વિસ્તારવાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું.

ડેલહાઉસીએ યુદ્ધો કરીને, ગેરવહીવટનાં બહાના હેઠળ, દેવા પેટે નાબૂદ કરીને અને દત્તકપુત્ર લેવાનો અધિકાર નામંજૂર કરીને ઉગ્ર રીતે અને આક્રમક શૈલીએ હિંદનાં અસંખ્ય દેશી રાજ્યોને ખાલસા કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધાં.

■ ૧૮૫૭નો સંગ્રામ અને પ્રગટેલી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ :

૧૮૫૭નો સંગ્રામ એ હિંદના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્નરૂપ હતો. તે ‘સિપાઈઓના વિપ્લવ’થી સવિશેષ હતો, કેમકે સમગ્ર ઉત્તર હિંદમાં તે એટલો ઝડપથી પ્રસરી જવા પામ્યો કે, તેણે હિંદના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે અત્યાચારો દ્વારા સંગ્રામકારીઓને કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ અસંતોષ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ હિંદમાંથી બ્રિટિશ શાસનની નાબૂદી માટે હિંદની પ્રજા કટિબદ્ધ બનતી ગઈ. અલબત્ત, વહેલી શરૂઆત, વ્યવસ્થાનો અભાવ, કેન્દ્રિય નેતાગીરીની ઊણપ, અપૂરતાં અને અવિકસિત શસ્ત્રો, વિપ્લવકારીઓમાં રાષ્ટ્રભાવના કરતાં પોતાનાં હિતોની સુરક્ષાને પ્રાધાન્ય જેવાં અનેકવિધ પરિબલોને કારણે આપણને ૧૮૫૭ના સંગ્રામમાં નિષ્ફળતા સાંપડી. આમ છતાં, આ બનાવે અંગ્રેજોની આંખ ખોલી નાંખી, કેમકે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઢંઢેરો બહાર પાડી, હિંદમાંથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અન્યાયી અને શોષણખોર શાસનનો અંત લાવી દીધો. હિંદનું શાસન હવે બ્રિટિશ ‘તાજ’ની સીધી દેખરેખ નીચે મુકાયું. એ પછી કેનિંગથી માઉન્ટબેટન સુધીના વાઈસરોયોએ હિંદનો વહીવટ કર્યો.

■ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ અને રાજકીય એકતા :

અંગ્રેજોએ લગભગ સમગ્ર ભારતને જીતી લઈને, ભારતભરમાં એકસરખી વહીવટી-પદ્ધતિ, ન્યાય-વ્યવસ્થા, કાયદા-કાનૂન, લશ્કરી તંત્ર અને અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ દાખલ કરીને રાજકીય એકતા સ્થાપી હતી. એક પ્રકારનું રાજકીય માળખું ગોઠવાયેલું હોવાથી, સ્થાનિક કક્ષાએ ભાષા, પ્રદેશ, ધર્મ, જાતિઓ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં, રાજકીય એકતાનો આવિર્ભાવ થઈ શક્યો. આ રાજકીય એકતાએ હિંદની પ્રજામાં ભાવાત્મક એકતા પણ આણી અને તેને પરિણામે ‘રાષ્ટ્રવાદ’ પ્રસાર પામ્યો.

અલબત્ત, વાહનવ્યવહાર (સવિશેષ રેલવે), સંદેશાવ્યવહાર (તાર, ટપાલ વગેરે), પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપતી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા-કોલેજો વગેરે એ રાષ્ટ્રવાદના ફેલાવાને ઝડપી બનાવવામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો. હિંદના લોકો કશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી અને અટકથી કટક સુધી રેલવે મારફતે જઈ શકવા લાગ્યા. તાર-ટપાલ દ્વારા સંપર્ક રાખી શકતા થયા અને પરસ્પર મળીને વિચારોની આપ-લે કરવા શક્તિમાન બન્યા.

વળી, ક્યારેક ક્યારેક ખરાબ શાસકો પણ રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓને અજાણતાં જ પોષે છે. દા.ત., વાઈસરોય લિટને જે ન્યાયી કાયદાઓ ને પગલાં ભર્યાં, તેનાથી હિંદનો શિક્ષિત વર્ગ જાગૃત

થઈ ગયો અને સંગઠિત થવા લાગ્યો. એક બાજુએ ભીષણ દુષ્કાળમાં હિંદના માણસો ભૂખમરને કારણે મોતના મુખમાં જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે લિટને દિલ્લીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી તેમજ અફઘાનિસ્તાનનું બિનજરૂરી યુદ્ધ કરી, જે લખલૂટ ખર્ચ કર્યો, તેથી તો હિંદની નિરક્ષર પ્રજાની પણ આંખ ઊઘડી ગઈ ! બીજી તરફ વાઈસરોય રિપનના ઉદાર શાસને હિંદના રાષ્ટ્રવાદને પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું. તેના સમયમાં, ઈલ્બર્ટ બિલના વિરોધમાં યુરોપીયનોએ આંદોલન કર્યું. તેથી ભારતની રાષ્ટ્રીય વિચારધારાને એકતાની તાકાત આપોઆપ મળી.

■ ભારતમાં પ્રગટેલી સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળો :

૧૮મી સદીમાં ભારતમાં સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં જે આંદોલનો થયાં, તેણે ભારતીય સમાજ અને ધાર્મિક પંથો-સંપ્રદાયોમાં વ્યાપેલાં અનિષ્ટો, સામાજિક કુરિવાજો, ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, બાહ્ય આડંબરો વગેરેને દૂર કરી, ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી. હિન્દુઓની ‘આત્મીય સભા’ અને બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, મુસ્લિમોની વહાબી અને અલીગઢ આંદોલનો, શીખોની ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિ, પારસીઓની રહનુમાઈ-મઝદય રખાત સભા’ (ધાર્મિક સુધારણાસભા) વગેરે સંસ્થાઓએ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો પરિચય કરાવ્યો.

રાજા રામમોહનરાય, ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગ આઠવલે, ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, કેશવચંદ્ર સેન, ઘોંડો કેશવ કર્વે, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીમતી એની બેસન્ટ વગેરે નેતાઓએ હિન્દુ સમાજમાં સદીઓથી ઘર કરી બેઠેલાં અનિષ્ટોને સમાજના જક્કી અને જિંદી વલણ સામે લડતો લડીને દૂર કર્યા. આ માટે તેમણે વેદાંત કોલેજ, ઈંગ્લિશ સ્કૂલ, હિન્દુ કોલેજ, બ્રહ્મબાલિકા વિદ્યાલય (શાળા), અનાથાશ્રમ, પંઢરપુર, ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી, પૂણે, વિધવા મંડળ, મુંબઈ અને ‘આર્ય મહિલા સમાજ’ જેવી સંસ્થાઓ શરૂ કરેલી. ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’, ‘રાશ્ત ગોફતાર’ વગેરેમાં પ્રગટ થયેલાં લખાણોએ ભારતના લોકોમાં જાગૃતિ લાવવાનું અને પોતાની સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવ લેવાનું શીખવ્યું. આને લીધે ભારતીયોના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના અને દેશપ્રેમ જગાડ્યાં. ‘સતી’ થવાનો ક્રૂર રિવાજ, બાળલગ્નોની બેહૂદી પ્રથા, વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની સાખત મનાઈ, અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિપૂજા, વિધિવિધાનોમાં અટવાઈ ગયેલો ધર્મ, બાહ્ય આડંબર, દહેજપ્રથા, વર અને કન્યાવિક્રય, બાળકોને દૂધપીતી કરવાનો અમાનુષી રિવાજ જેવાં દૂષણો સામે સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં આંદોલનોએ જંગ માંડ્યો ! તેની અસર હિંદુ લોકો અને સમાજ ઉપર વ્યાપક અને ઘેરી અસર પડી.

■ બંગાળમાં આંદોલન અને સ્વદેશી ચળવળ (વિદેશી માલના બહિષ્કારનું આંદોલન)

વાઈસરોય કર્ઝન (૧૮૯૯-૧૯૦૫) દ્વારા વિશાળ બંગાળ પ્રાંતમાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવાનાં બહાનાં હેઠળ પૂર્વ બંગાળ

(રાજધાની : ઢાકા) અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજધાની : કોલકાતા) એણે બે ભાગલા પાડ્યા. એક જ બંગાળી ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાએ આ ભાગલાનો સખત વિરોધ કર્યો.

બંગાબંગ (ઈ.સ. ૧૯૦૫) પાછળ કર્મનનો ઈરાદો સમગ્ર ભારતમાં સૌથી વધુ જાગ્રત બંગાળી પ્રજાની-હિન્દુ અને મુસ્લિમ પ્રજાની એકતાને તોડવાનો હતો.

પશ્ચિમ બંગાળમાં બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો મૂક્યા, જેની કુલ વસ્તી ૫ કરોડ ૪૦ લાખની હતી, જેમાં ૪ કરોડ ૪૦ લાખ હિન્દુઓ અને ૯૦ લાખ મુસ્લિમો હતા.

પૂર્વ બંગાળના નવા બનાવેલા પ્રાંતમાં આસામનો પ્રદેશ અને ઢાકા, રાજશાહી, ચટગાંવ વગેરે પ્રદેશો મૂકવામાં આવ્યા. તેની કુલ ૩ કરોડ ૧૦ લાખની વસ્તીમાં ૧ કરોડ ૮૦ લાખ મુસ્લિમો અને ૧ કરોડ ૪૦ લાખ હિન્દુઓ હતા. આમ, પૂર્વ બંગાળના નવા પ્રાંતમાં મુસ્લિમોની બહુમતી જાણીબૂઝીને રખાઈ, કે જેથી બંગાળી ભાષી હિન્દુઓ લઘુમતીમાં મુકાઈ જાય ! બંગાળી પ્રજા જ માત્ર નહિ; પરંતુ ભારતના અન્ય લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે, હિન્દુમાં રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળ જે જોરશોરથી શરૂ થયો છે, તેને રોકવા માટે જ આ વિભાજન કરાયું છે. આથી ૧૬ ઓક્ટોબર, ૧૯૦૫ના રોજ બંગાળ પ્રાંતના ભાગલાનો અમલ કરાયો, તે દિવસ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં ‘રાષ્ટ્રીય શોક દિન’ તરીકે મનાવાયો. તે દિવસે તમામ વિદેશી માલના બહિષ્કારનું આંદોલન અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગને ઉત્તેજન આપવાનું એલાન પણ અપાયું. શ્રી કૃષ્ણકુમાર મિત્રાએ તેમના અઠવાડિક ‘સંજુવની’માં બંગાળના ભાગલાનો વિરોધ ઉગ્ર ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો અને મહારાજા જયોતીન્દ્રમોહન ઠાકુરના મહેલમાં આગામી લડતના કાર્યક્રમોની વિચારણા કરવા એક સંમેલન મળ્યું, જેમાં સર હેન્રી કોટન જેવા ભારત તરફ લાગણી ધરાવતા અંગ્રેજે પણ હાજરી આપી. શ્રી ઠાકુરે પોતાની સહી સાથેનો બંગાળ વિરોધી ઠરાવ વાઈસરોય કર્મનને અને હિન્દી વજીરને મોકલી આપ્યો. ફક્ત બે મહિનાની અંદર જ પૂર્વ બંગાળ પ્રાંતમાં બંગાળ વિરોધી ૫૦૦ સભાઓ થઈ ! શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના ‘બંગાળી’ છાપામાં ‘એક મોટી ને ભયંકર રાષ્ટ્રીય આપત્તિ’ શીર્ષક દ્વારા પ્રજાની આંખ ખોલી નાંખી !

બંગાળ વિરોધી ચળવળે અને બહિષ્કારનાં આંદોલને રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વરૂપ પકડ્યું. કર્મનના આ પગલાનો સમાજના બધા જ વર્ગોના બધા લોકોએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. સૂચિત ભાગલાથી બંગાળના વાર્ષિક ખર્ચમાં ૨૦ લાખ રૂપિયાનો બોજો પડનાર હતો. બંગાળીઓને અલગ પાડી તેમની ઊગતી જ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને દાબી દેવી તેમજ હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે ભાગલા પાડી, સંઘર્ષ ઊભો કરી (divide and rule)ને ભારતની એકતાને તોડી નાખવી, એ બે ઉદ્દેશો સ્પષ્ટપણે બ્રિટિશ શાસકોમાં જોઈ શકાય છે. આથી કોલકાતાના બુદ્ધિજીવી વર્ગે રાષ્ટ્રીય એકતાને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખનાર આ પગલાંનો સખત વિરોધ કર્યો અને તે વ્યક્ત કરવા બંધારણીય માર્ગ અપનાવ્યો. સહી ઝુંબેશ, જાહેર સભાઓમાં પ્રવચનો, સરઘસો અને દેખાવો શરૂ કર્યા. બીજી તરફ ‘સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવા માટે વિદેશી’ માલના બહિષ્કાર માટેનું આંદોલન ઉગ્ર બનાવ્યું. પૂરા એક વર્ષ માટે ‘રાષ્ટ્રીય શોકની જાહેરાત’ કરવામાં આવી, સરકારી હોદ્દાઓનો ત્યાગ કરવાની અપીલ કરાઈ તથા આંદોલન ચલાવવા

માટે મોટું ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું અને એક સ્વયંસેવક દળની રચના પણ કરાઈ. ૭મી ઓગસ્ટે (૧૯૦૫)માં કોલકાતાના ટાઉનહોલમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું, તેના કરતાં ત્રણ ગણી સંખ્યા સભામાં લોકોએ હાજર રહી ઉગ્ર આકોશ વ્યક્ત કર્યો. બધાં જ બજારો બંધ રહ્યાં. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું ‘આનંદમઠ’ નવલકથાનું ગીત ‘વંદે માતરમ્’ ઠેર ઠેર ગુંજતું થઈ ગયું ! સરકાર તરફી વર્તમાનપત્રોએ પણ આ રાષ્ટ્રીય જુવાળની નોંધ લેવી પડી. સ્વદેશી આંદોલનથી ભારતને ખૂબ લાભ થયો, જ્યારે વિદેશી માલના બહિષ્કારને પરિણામે ઇંગલેન્ડના વેપારને મોટો ફટકો પડ્યો. દા.ત. જૈસોર, બગુદા, ઢાકા, આરા, હજારીબાગ, નદિયા, માલદા અને બર્દવાન એમ ફક્ત ૮ વેપારી કેન્દ્રોમાં સાપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૪માં ઇંગલેન્ડથી ૭૬,૨૦૦ રૂપિયાની ચીજવસ્તુઓની આયાત હિંદમાં થઈ હતી, તે ઘટીને ૧૯૦૫ના સાપ્ટેમ્બરમાં ફક્ત ૯૭૦૦ રૂપિયાની થઈ ગઈ ! વિદેશી કાપડ લગભગ ૩ કરોડથી વધુ મીટર ઓછું આયાત થયું. ૧ કરોડ રૂપિયાના રૂ-સૂતરની ઓછી આયાત થઈ. વિદેશી પગરખાંમાં ૭૫%, સિગારેટની આયાતમાં ૫૦% અને અન્ય ચીજવસ્તુઓની આયાતમાં પણ ભારે ઘટાડો થયો ! આ ઘટાડો સ્પષ્ટરૂપે બોયકોટ અને સ્વદેશી આંદોલનની અસરનું જ પરિણામ હતું, પ્રેસ પણ વગેરે સરકારી જાહેર સાહસોમાં હડતાળો પડવાથી બ્રિટિશ સરકારને ભારે નુકશાન થયું.

આનો પડઘો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં જબરદસ્ત પડ્યો અને પાર્લમેન્ટે પુનર્વિચારણા કરીને, માત્ર છ વર્ષ બાદ ઈ.સ. ૧૯૧૧માં બંગાળના ભાગલા રદ કરવા પડ્યા. હિન્દવાસીઓનો આ એક યાદગાર વિજય હતો. એકતા દ્વારા અને સંગઠિત રહીને આપણે શું સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ, તેનો બોલતો પુરાવો હતો. આપણા દેશની ભાવિ રાષ્ટ્રીય લડતને અને ભાવિ ઇતિહાસ તથા ભવિષ્યની પેઢીઓને માટે પ્રેરણા અને પદાર્થપાઠ બંગાળ વિરોધી આંદોલને પૂરો પડ્યો.

■ મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (૧૯૦૬) :

મુસ્લિમ લીગની સ્થાપનાની પાર્શ્વભૂમિકામાં ઈ.સ. ૧૯૦૬નું સિમલા સંમેલન પડેલું છે. તે સમયના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટો અને હિન્દી વજીર મોર્લેએ સાથે મળીને, હિન્દના રાષ્ટ્રવાદને કચડી નાખવાની યોજના કરી. લોર્ડ મિન્ટોના સચિવે તે સમયના અલીગઢ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ આર્કબોલ્ડને જણાવ્યું કે, ‘જો સુધારા મેળવવા માટે મુસ્લિમોને મળવું હોય, તેમને અલગ મતાધિકારની માગણી કરવી હોય, તો વાઈસરોય મુસ્લિમ પ્રતિનિધિ મંડળને ખુશીથી મળશે.’

પ્રિન્સિપાલ આર્કબોલ્ડે અલીગઢ કૉલેજના મંત્રીશ્રીને આ અંગેનો પત્ર લખ્યો, જેમાં માગણીઓનો મુસદ્દો તથા જરૂરી સૂચનો કર્યા હતાં. પત્ર મળતાં આગાખાનના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ સિમલામાં વાઈસરોયને મળ્યું, અને પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી. જોકે તેમણે કોમવાદની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ; પરંતુ તે ધોરણે અલગ મતાધિકારની માગણી રજૂ કરવા મુસ્લિમોને સૂચન કર્યું. આમ, અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણી મુસ્લિમોની નહિ; પરંતુ અંગ્રેજોની નીતિની જ નીપજ હતી. મિન્ટોએ જ મુસ્લિમોને સહયોગી બનાવવાની નીતિની

શરૂઆત કરી, તેથી તેમને કેટલાક લેખકો ‘મુસ્લિમ કોમવાદના પિતા’ કહે છે. એક ઇતિહાસકાર તો ત્યાં સુધી લખે છે, ‘પાર્કિસ્તાનના સાચા સર્જક મહંમદઅલી ઝીણા કે રહિમતુલ્લા નહિ; પરંતુ લૉર્ડ મિન્ટો જ હતા.’

■ મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (૧૯૦૬) :

સિમલા પ્રતિનિધિ મંડળની સફળતા પછી, હિંદમાંના મુસ્લિમોમાં ઉત્સાહ વ્યાપ્યો, અને ‘ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ (૧૮૮૫)ની જેમ મુસ્લિમોનું રાજકીય સંગઠન સ્થાપવા નક્કી કર્યું. ૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૦૬ના રોજ ઢાકામાં નવાબ બકારૂલ મુલકના અધ્યક્ષ પદે હિંદના નિમંત્રિત મુસ્લિમોનું એક સંમેલન મળ્યું. આ સંમેલને સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર કરી, ‘અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ લીગ’ નામની રાજકીય સંસ્થા સ્થાપી. ત્યાર પછીના વર્ષે કરાંચીમાં મળેલા સંમેલનમાં તેનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરમાં અમૃતસરમાં ‘મુસ્લિમ લીગ’નું વિધિસરનું પ્રથમ અધિવેશન મળ્યું. લીગમાં જોડાયેલા સભ્યોમાં, લીગની કારોબારીએ અપનાવેલ કોમવાદને ઉત્તેજન આપનારી પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ હતો, છતાં લીગે આદિથી અંત સુધી ‘કોમવાદ’ને ઉત્તેજન આપ્યું, પરિણામે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની ઈમારતમાં તિરાડ પડી. ૧૯૦૯ના મોર્લે-મિન્ટો સુધારા (કાયદા) દ્વારા મુસ્લિમોને કોમી ધોરણે મતદાર મંડળો આપીને, હિન્દુ-મુસ્લિમ સંઘર્ષ વધાર્યો, જે સંઘર્ષ વધતાં વધતાં છેવટે ૧૯૪૭માં હિન્દના ભાગલામાં પરિણમ્યો ! અલબત્ત, ૧૯૧૬માં લખનૌમાં મુસ્લિમ લીગ તથા કોંગ્રેસના અધિવેશનનો એક સાથે ભરાયાં અને હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા કામચલાઉ ધોરણે સ્થપાઈ. કોંગ્રેસે મુસ્લિમોના અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો, જેની ખૂબ ટીકા થઈ. બંને વચ્ચે થયેલી આ લખનૌ સમજૂતી કે ‘સોદા’માંથી ‘પાર્કિસ્તાન’નો જન્મ થયો, કેમકે ઈ.સ. ૧૯૨૫ના લીગના અધિવેશનમાં તો તેના અધ્યક્ષે જણાવી દીધું, “મુસ્લિમો પોતાનું ભાગ્ય બહુમતી હિન્દુઓના હાથમાં મૂકી શકે નહિ. મુસ્લિમોની ભલાઈ માટે ભારતમાં અંગ્રેજોનું શાસન જરૂરી છે.” આમ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા ત્યાર બાદ ક્યારેય સ્થાપી શકાઈ નહિ અને બે પક્ષો વચ્ચે ખાઈ મોટી ને મોટી થતી ગઈ !

■ ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળો :

ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળો હિન્દમાં ઉદ્ભવી અને દેશ-વિદેશમાં પ્રસરી હતી. તેની પૂર્વભૂમિકામાં બંગાળના ભાગલા રદ કરાવવા ચાલેલું આંદોલન, સુરતના કોંગ્રેસ અધિવેશન (૧૯૦૭)માં પડેલા ‘જહાલ’ અને ‘મવાળ’ જૂથ એમ બે ભાગલા અને કોંગ્રેસની માત્ર ઠરાવો, વિનંતીઓ અને આજીજી કરવાની પદ્ધતિનો પ્રબળ વિરોધ જેવા સબોગો પડેલા છે. લાલ-પાલ-બાલની ત્રિપુટીએ જહાલવાદી નીતિ અપનાવી, હિન્દના અને સવિશેષ કોંગ્રેસના યુવા કાર્યકરોમાં નવું ચૈતન્ય રેડ્યું ! કોંગ્રેસની ટીલી-પોથી નીતિને એક જબરદસ્ત નવો જ વળાંક આપ્યો. ‘સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ એ કાંઈ ભીખ કે દાનમાં મેળવવા જેવી બાબત નથી’. એ વાત ઉપર ભાર મૂકીને ‘સ્વપ્રયત્ને, ગમે તે ભોગે - ત્યાગ અને સ્વાર્પણથી જ મેળવી શકાય’ની વાત રજૂ કરી. લોકમાન્ય ‘બાળ’ ગંગાધર ટિળકે તો ઉગ્ર ભાષામાં જાહેર કર્યું. ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તેને લઈને જ હું ઝંપીશ’ જે આઝાદીના ક્રાંતિકારી લડવૈયાઓનો મંત્ર બની ગયો.

રાષ્ટ્રીય આંદોલનની ત્રણ વિચારસરણીઓ જોવા મળે છે : (૧) ઉદારવાદી (મવાળપક્ષી) (૨) ઉગ્રવાદી (જહાલપક્ષી) અને (૩) ઉગ્ર ક્રાંતિકારી. જ્યારે પ્રથમ બે વિચારસરણીવાળા નેતાઓ પોતાના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ જતા લાગ્યા, ત્યારે ભારતના નવયુવાનોનો એક વર્ગ વિદેશી શાસનની ગુલામીમાંથી કોઈ પણ ભોગે અને કોઈ પણ રીતે (મોટે ભાગે હિંસાત્મક સાધનો દ્વારા) આઝાદી મેળવવા માગતો હતો. ઉગ્ર ક્રાંતિકારી લડતના લડવૈયા માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે હસતે મુખે બલિદાનો આપવા તત્પર હતા. તેઓ પ્રાણ આપી શકતા અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે બીજાનો પ્રાણ લઈ શકતા હતા. તે માટે તેમને જરાય ક્ષોભ કે સંકોચ ન હતો.

ભારતમાં મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબ, બિહાર-ઓરિસ્સા, ગુજરાત, પંજાબ, રાજસ્થાન, મદ્રાસ પ્રાંત, ઉત્તર-પ્રદેશ અને મધ્ય ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ પ્રસરી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં ‘મિત્રમેળા સોસાયટી’, ‘અભિનવ ભારત સમાજ’, ‘અનુશીલન સમિતિ’, ‘અંબુમન-એ-મુહિલ્લાને વતન’, ‘ઇન્ડિયન પેટ્રિઓટ્સ એસોસિયેશન’ (પાછળથી ‘ભારતમાતા’) વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપીને, ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓને ભારે વેગ આપ્યો.

ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓના પ્રથમ તબક્કામાં ‘સંઘ્યા’, ‘યુગાંતર’, ‘નવશક્તિ’ અને ‘વંદેમાતરમ્’ ‘કેસરી’, ‘મરાઠા’ જેવાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોએ સતત બળ પૂરું પાડ્યું. અલીપુર હત્યાકાંડમાં ૩૪ જેટલા ક્રાંતિકારીઓ પર કેસ ચલાવાયો, ‘હાવડા હત્યાકાંડ’ તથા ‘ઢાકા હત્યાકાંડ’ના અનેક ક્રાંતિકારીઓની ધરપકડ કરાયેલી, દિલ્લીમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગ પર બૉમ્બ ફેંકી હત્યા કરવાનો પ્રયાસ, ૧૩ નવેમ્બર, ૧૯૦૯ના રોજ અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા બહાર વાઈસરૉય લૉર્ડ મિન્ટો ઉપર નંખાયેલ બૉમ્બ વગેરે બનાવો દ્રષ્ટાંતો રૂપે આપી શકાય.

જ્યારે બીજા તબક્કામાં (૧૯૨૦-૪૨) ‘કાકોરી લૂંટ કેસ’, ‘લાહોર હત્યાકાંડ’ અને કેન્દ્રિય ધારાસભા (દિલ્લી)માં બૉમ્બ નાખવાના બનાવો બનેલા. એક સરકારી અહેવાલ મુજબ “ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ દરમિયાન એકલા બંગાળ પ્રાંતમાં જ ૩૪ વ્યક્તિઓ મૃત્યુ પામી, ૧૧૨ રાજકીય લૂંટફાટો થઈ, ૧૨ બૉમ્બ વિસ્ફોટ થયા અને ૩ રેલગાડીઓ ઉથલાવવાના પ્રયાસો થયેલા” આ જ સિલસિલો ભારતભરમાં બીજા તબક્કામાં આગળ ધપેલો. આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બનનાર ક્રાંતિવીરો વિશે તમે પાછલાં ધોરણોમાં શીખી ગયાં છો.

■ ગુજરાતમાં ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળ :

ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર ક્રાંતિની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર સર્વ પ્રથમ નેતા શ્રી અરવિંદ ઘોષ હતા; પરંતુ તેઓ પડદા પાછળ હતા. અરવિંદ ઘોષના ભાઈ બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ હંમેશાં આગળ રહેતા. ઈ.સ. ૧૯૦૨માં બારીન્દ્રકુમાર ગુજરાત આવ્યા અને દક્ષિણ ભાગને ખૂંદી વળ્યા. અહીં તેમને શ્રી છોટુભાઈ અને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી જેવા સશક્ત સાથીઓ મળી ગયા. નર્મદાકાંઠે સાકરિયા સ્વામી પણ મળ્યા. આ સ્વામી ૧૮૫૭માં સંગ્રામ સમયે ઝાંસીની રાણીની સાથે હતા. બારીન્દ્રકુમારે વડોદરા, ચરોતરનો પ્રદેશ (ખેડા), અમદાવાદ, મહેસાણા એમ દરેક સ્થળે મધ્યમ વર્ગના યુવાનોને ક્રાંતિનો ચસકો લગાડ્યો.

શ્રી અરવિંદ ઘોષે ‘ભવાની મંદિર’ નામના પુસ્તકમાં ક્રાંતિ ની યોજના આલેખી. તેનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ પણ કરાયો. ઉપરાંત ‘દક્ષિણ’ સામયિકમાં તે છપાયેલું. ઉપરાંત ક્રાન્તિની યોજનાનો વિચાર ફેલાવવા માટે ‘દેશી વનસ્પતિની દવાઓ’, ‘નહાવાના સાબુ બનાવવાની રીત’, ‘કસરત’, ‘ગુલાબનો કિસ્સો’, ‘કાયદાનો સંગ્રહ’ વગેરે શીર્ષકોવાળી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરાયેલી, જેથી અંગ્રેજોને ખબર જ ન પડે ! આ પુસ્તિકાઓમાં બોમ્બ બનાવવાની રીતો પણ હતી.

નર્મદાકાંઠે રહેતા વિષ્ણુ ભાસ્કર લેલે, ઍસ્ટિસ્ટર કેશવરામ દેશપાંડે અને શ્રી અરવિંદ એકબીજાના ગાઠ સંપર્કમાં આવતાં ચાંદોદ-કરનાલી પાસે ‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’ની સ્થાપના કરાઈ, જેમાં અંદરખાને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. એ પછી કાકાસાહેબ કાલેલકર, મામાસાહેબ ફડકે પણ ત્યાં જોડાયા. પુરાણી બંધુઓએ ગુજરાતના જે નવયુવાનોને ક્રાન્તિની દીક્ષા, શિક્ષણ અને તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યા, તેમાં મોહનલાલ પંડ્યા ‘ડુંગળી ચોર’ (આ ઉપનામ ગાંધીજીએ આપેલું), નરસિંહભાઈ પટેલ, બેચરદાસ પંડિત, પૂંજાભાઈ વકીલ વગેરે ચરોતરના નવસારીના મનજી દેસાઈ, ગોડબોલે, નારાયણરાવ, ગોવિંદરાવ પાનેદાર, ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ, અમદાવાદના ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ઍસ્ટિસ્ટર, જીવણલાલ, કૃપાશંકર, નડિયાદના ફૂલચંદ બાપુજી, માધવલાલ ત્રિવેદી, સુરતના શિરગાંવકર, ભરૂચના ગુલાબચંદ વગેરે આ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય હતા. સરકારે ક્રાંતિકારીઓ અને તેમના નેતાઓ સામે સખત પગલાં ભર્યાં; પરંતુ લડત ન અટકી. છેવટે સરકારને પણ લાગ્યું કે, માત્ર દમનચક્રથી શાસન નહિ ચાલે.

અલબત્ત, ઈ.સ. ૧૯૨૦માં અસહકારના આંદોલન દ્વારા ગાંધીજીના પ્રવેશથી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળનાં પૂર ધીમે ધીમે ઓસરતાં ગયાં.

■ વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રસાર :

ભારતમાં ઉદ્ભવેલી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ભારતની બહાર છેક ઇંગ્લેન્ડ, કેનેડા, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, બર્મા (મ્યાનમાર), મલાયા, સિંગાપુર, કાબુલ (અફઘાનિસ્તાન), રશિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, મદનલાલ ધીંગરા, વીર સાવરકર, લાલા હરદયાલ, રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપ, મેડમ બિખાઈજી કામા, રાણા સરદારસિંહ, મૌલાના અબ્દુલા, મૌલાના બસીર, સી. પીલ્લે, ડૉ. મથુરસિંહ, ખુદાબખ્શ જેવા ક્રાંતિકારીઓ સંકળાયેલા છે.

ઇંગ્લેન્ડથી છૂપી રીતે રસોઈયાની બેડિંગમાં પિસ્તોલો (શસ્ત્રો) ભારત મોકલતાં. ક્રાંતિકારીઓની ટીકા કરનાર અંગ્રેજ વિલિયમ વાયલીની મદનલાલ ધીંગરાએ હત્યા કરી. ૧૯૦૬માં અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં ‘ઈન્ડિયન ઈન્ડિપેન્ડન્સ લીગ’ની સંસ્થા સ્થપાઈ, જેનું પાછળથી લાલા હરદયાળે ‘ગદર પાર્ટી’ નામ આપ્યું. ચાર ભાષાઓમાં ‘ગદર’ સાપ્તાહિક શરૂ કરાયું. આ પ્રવૃત્તિમાં તારકનાથ દાસ અને કરતારસિંહ પણ જોડાયેલા. જર્મનીમાં ચંપક રમણ પિલ્લાઈએ ‘હિંદ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ’ની રચના કરી. ઈરાકને વડું મથક બનાવી, ત્યાંથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરવાની યોજના બનાવેલી; પરંતુ તેની બ્રિટિશ સરકારને ખાબ

થઈ ગઈ. અલબત્ત, ૧૯૦૭માં જર્મનીના સ્ટુઅર્ટ ગાર્ડ શહેરમાં યોજાયેલ ‘આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદ’માં સૌપ્રથમ વાર મેડમ કામાએ હિંદનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો !

અન્ય દેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પ્રસરી. અફઘાનિસ્તાનમાં તો રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના ‘રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ’ પટે કામચલાઉ સ્વતંત્ર સરકારની રચના કરાઈ, જેમાં બરકતુલ્લા આબિદુલ્લા, મૌલાના બસીર, શમશેરસિંહ, ડૉ. મથુરસિંહ વગેરે હતા. આ સરકારે રશિયા, ઈરાન, તુર્કી વગેરેમાંથી મદદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. તુર્કીના વડા અનવર પાશા અને ગવર્નરને પણ મળેલા. ‘રેશમી રૂમાલ’ ઉપર લખેલું ‘ગાલિબનામા’ ષડયંત્ર – તમામ મુસ્લિમોએ એકત્રિત – સંગઠિત થઈ ખ્રિસ્તીઓની સામે જંગ માંડવો – એ પકડાઈ ગયું ! રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપે પોતાની સહીવાળી સોનાની પટ્ટી રશિયાના ઝારને મોકલાવેલી, જેમાં ‘ઝારને ઇંગ્લેન્ડ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા’ જણાવેલું. રશિયાના ક્રાંતિવીર ટ્રોટસ્કીએ તો ભારતના ક્રાંતિકારીઓને બધી જ મદદ કરવા વચન આપેલું.

બર્મામાં ક્રાંતિકારી સોહનલાલ પાઠકે ભારતીય સૈનિકોને બળવો કરવા પ્રેરેલા, તો સિંગાપુરમાં ભારતીય લશ્કરમાં બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવામાં ક્રાંતિવીર પરમાનંદનો હાથ હતો. ઈરાનની મદદ મેળવવાના પણ પ્રયાસો કરાયા. ક્રાંતિવીર સૂફી અંબાપ્રસાદનું મૃત્યુ તો ત્યાં જ થયેલું. આ ઉપરાંત કામાગાટામારુ અને તોશામારુ સ્ટીમરોની ઘટનાએ ક્રાંતિકારીઓને વિદેશોમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી જાગ્રત કરવામાં પ્રેરક બળ પૂરું પાડ્યું.

■ સમીક્ષા (પ્રભાવ)

ભારતની રાષ્ટ્રીય અને ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળના ઇતિહાસમાં દેશદાઝથી ભરેલા ૧૮ થી ૨૪ વર્ષની વય ધરાવતા યુવાનો જ હતા. મોતને મુઠ્ઠીમાં લઈ, ગમે તેવાં સાહસ અને રોમાંચક કાર્યો તેઓ પાર પાડતા અને પકડાઈ જાય તો હસતે મુખે ફાંસીને માંચડે ‘ઈન્કલાબ ઝિંદાબાદ’ અને ‘વંદે માતરમ્’ના ગાગનભેદી નારા સાથે ચડી જતા ! અને એ રીતે માભોમની આઝાદીના ઉમદા ધ્યેયને માટે વીરગતિને પામતા. માતૃભૂમિની મુક્તિ કાજે તેમણે જે ઊનાં ઊનાં શોણિત વહાવ્યાં છે, તેમણે જે ઊંચી દેશભક્તિ, ત્યાગ અને બલિદાન આપ્યાં છે, તે યુવાપેઢીને સદીઓ સુધી પ્રેરણા આપ્યા કરશે.

અલબત્ત, તેમણે અપનાવેલ માર્ગ આઝાદીનું ધ્યેય હાંસલ કરી શક્યો નહિ; પરંતુ તેની અસર દીર્ઘકાલીન રહી. ભારતને આઝાદ કરવાની દિશા આ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિએ જ જીવંત અને વધુ ઝડપી બનાવી તેમ અવશ્ય કહી શકાય. ૧૯૩૦ પછી તો, આ ઉગ્ર ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનો અંત જ આવી ગયો. જો જુદાં જુદાં પ્રાંતો, શહેરોમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સંકલન સાધી શકાયું હોત અને કેન્દ્રિય નેતાગીરી સાંપડી હોત, તો આ ચળવળ જરૂર તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકી હોત. ઉધમસિંહ આ ચળવળના છેલ્લા શહીદ કહી શકાય. આજે કેટલીક સરકારી ઓફિસો કે મોટા ભાગનાં ઘરોમાં વીર ભગતસિંહ કે ચંદ્રશેખર આઝાદની તસવીરો નિહાળવા મળે છે, એ હકીકત જ તેનો પ્રભાવ અને યાદગીરી સૂચવે છે.

■ મોર્લે-મિન્ટો સુધારા (૧૯૦૯)

ઈ.સ. ૧૯૦૬માં આગાખાનના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિ

મંડળ વાઈસરોય મિન્ટોને મળેલું અને તે પછી પડદા પાછળ જે નાટક ભજવાયું તેને આપણે આગળ જોઈ ગયાં છીએ. ઈ.સ. ૧૯૦૯માં મોર્લે-મિન્ટો સુધારા રજૂ થયા. આ સુધારાની મુખ્ય જોગવાઈઓ આ પ્રમાણે હતી : (અ) મુસ્લિમોનું અલગ મતદાર મંડળ રચવામાં આવ્યું. મુસ્લિમોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં વધારે બેઠકો ફાળવવામાં આવી. (બ) મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી પ્રત્યક્ષ રાખવામાં આવી. (ક) અન્ય કોમો (સામાન્ય વિભાગ)ના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી પરોક્ષ રાખવામાં આવી (ડ) જમીનદારો તથા અન્ય કોમી તથા પ્રત્યાઘાતી વર્ગને પણ અલગ મતદાર મંડળ અને અલગ પ્રતિનિધિત્વ રાખ્યું.

જોકે હિન્દી વજુર મોર્લેએ કોમી મતદાર મંડળોની રચનાનો વિરોધ કરેલો; પરંતુ વાઈસરોય મિન્ટોના આગ્રહ આગળ તેમને નમવું પડેલું. આમ, રાષ્ટ્રીય બળોની સામે મુસ્લિમો, જમીનદારો અને અન્ય કોમો તેમજ પ્રત્યાઘાતી વર્ગોને બ્રિટિશ સરકારે ઈરાદાપૂર્વક ઉત્તેજન આપીને, રાષ્ટ્રવાદના પ્રસારની પ્રગતિમાં અવરોધક બનવાનો યોજનાબદ્ધ પ્રયાસ કર્યો.

મોર્લે-મિન્ટો સુધારાથી મુસ્લિમોને અપાયેલાં અલગ કોમી મતદાર મંડળો અને જમીનદારોને અપાયેલાં અલગ વર્ગીય મતદાર મંડળો હિંદમાં કોમી તથા વર્ગીય તત્વોને ઉશ્કેર્યાં. આથી ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળ અને એકતાને મોટો ફટકો પડ્યો. આને પરિણામે ભારતના રાજકારણમાં કેટલીક દૂરગામી અસરો પડી, કેમ કે શાસકોની આ નીતિરીતિએ ભવિષ્યમાં ઉકેલી ન શકાય તેવી સમસ્યાઓ સર્જી. ઇ.ત., ૧૯૧૯ના મોન્ટફર્ડ સુધારામાં શીખોને અને ૧૯૩૫ સૂચિત ‘હિન્દ સરકારના કાયદા’માં હરિજનોને માટે પણ અલગ મતદાર મંડળો આપવાનો ચેપ લાગેલો તો બીજી તરફ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય લડતના કાર્યક્રમો સમયે હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકારે ઈરાદાપૂર્વક કોમી હુલ્લડો કરાવવામાં આવતાં, હિન્દુ-મુસ્લિમો વચ્ચે અંતર વધતું જ ગયું. જેમાંથી છેવટે ‘દ્વિ-રાષ્ટ્રનો સિદ્ધાંત’ - ભારત અને પાકિસ્તાનની રજૂઆત થઈ. ભયંકર રક્તપાત, અત્યાચારો અને ભયાનક કોમી હુલ્લડો પણ વારસામાં મળ્યાં.

■ ગાંધીજીનું હિંદમાં આગમન :

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત સફળ રીતે લડીને, ગાંધીજી ઈ.સ.૧૯૧૫માં હિન્દ પાછા ફર્યા. તેમના રાજકીય ગુરુ ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે અને આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી પ્રેરણા મેળવી. ગાંધીજીએ હિંદના ઘણાખરા ભાગોનો પ્રવાસ ખેડી, હિન્દુસ્તાનના સમાજજીવનને અવલોકવાનો પ્રયાસ કર્યો. હિન્દુસ્તાનની ગરીબીનું મૂળ અંગ્રેજો દ્વારા થતાં શોષણને કારણભૂત ગણી, હિંદમાંથી બ્રિટિશ શાસનને નાબૂદ કરવાના ઉપાયો વિચાર્યા.

■ રોલેટ એક્ટ :

ઈ.સ. ૧૯૧૯માં બ્રિટિશ સરકારે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પુરું થતાં ‘હિન્દ સંરક્ષણધારા’ની ઉપયોગિતા ન રહેતાં, ઇંગ્લેન્ડના કાયદા ખાતાના પ્રધાન રોલેટ અધ્યક્ષ પદે જે કાયદો તૈયાર કરી, એ ૪ વર્ષ અમલમાં મૂક્યો, તે ‘રોલેટ એક્ટ’ તરીકે ઓળખાયો. ક્રાંતિકારીઓ અને રાષ્ટ્રવાદીઓનું દમન કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડાયેલો આ કાયદો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્યને હણી

નાખતો ‘કાળા કાયદા’ તરીકે ઓળખાયો. આ કાયદા મુજબ, કોઈ પણ શંકાસ્પદ વ્યક્તિની ધરપકડ કરી શકાતી અને તેના પર મુકદમો ચલાવ્યા સિવાય દિવસો સુધી જેલમાં પૂરી રાખી શકાતી. શ્રી મોતીલાલ નહેરુના મતે ‘દલીલ, અપીલ અને વકીલનો અધિકાર’ લઈ લેવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી બ્રિટિશ સરકારને વિરોધીઓનું દમન કરવાની વિશાળ સત્તા મળી ગઈ. તેથી તેનો નેતાઓ અને પ્રજાએ ઠેર ઠેર વિરોધ કર્યો. સભાઓ, સરઘસો, દેખાવો અને હડતાળોનું તેના વિરોધમાં આયોજન થયું. ગાંધીજીની દિલ્લીમાં સરકારે ધરપકડ કરી. કાયદાના વિરોધમાં દિલ્લી, અમદાવાદ, અમૃતસર, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ સરકાર સામે ઉગ્ર આંદોલન પણ થયું.

પંજાબમાં ૬ એપ્રિલ, ૧૯૧૯ના રોજ અમૃતસરમાંથી લોકપ્રિય નેતાઓ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ.કિચલૂની ધરપકડ કરાતાં, એ પગલાનાં વિરોધમાં લાહોર અને અમૃતસરમાં સરઘસો નીકળ્યાં. સરકારે દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો ! આમ, આ કાયદાના વિરોધે સમગ્ર દેશમાં એકતા જન્માવી તથા જાગૃતિ આણી. આ ઐતિહાસિક ઘટનાએ અસહકારના આંદોલનની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી, જેનું સમર્થન ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પણ કરે છે.

■ જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ (૧૯૧૯) :

રોલેટ એક્ટના વિરોધમાં શરૂ થયેલા આંદોલનના દમનના વિરોધમાં અને પોતાના પ્યારા નેતાઓની ધરપકડના વિરોધમાં ૧૯૧૯ની ૧૩મી એપ્રિલે (વૈશાખીના તહેવારના દિવસે) અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં એક સભાનું આયોજન કરાયું. સેંકડોની સંખ્યામાં, તે દિવસે જાહેર કરાયેલ ૧૪૪મી કલમની પરવા કર્યા વગર, જલિયાંવાલા બાગની સભામાં સાંજે એકત્રિત થયેલા. લશ્કરના સૈનિકોને લઈને જનરલ ડાયર ત્યાં પહોંચી ગયા. કશી જ પૂર્વ ચેતવણી આપ્યા વગર મશીનગનમાંથી ગોળીઓનો નિર્દોષ પ્રજાજનો પર વરસાદ વરસાવ્યો ! બાગની ચારે બાજુએ ઊંચી દીવાલો, વચ્ચે અવાવર કૂવો અને બહાર નીકળવાનો સાંકડો એક જ માર્ગ હોવાથી સંખ્યાબંધ લોકો ગોળીબારનો ભોગ બન્યા. સરકારી અહેવાલ મુજબ ૩૭૯ લોકો માર્યા ગયા અને ૧૨૦૦ ઘવાયા, જ્યારે કોંગ્રેસે નીમેલી તપાસ સમિતિના મતે ૧૦૦૦ માણસો માર્યા ગયેલા. ખૂબીની વાત તો એ છે કે, આ બનાવની તપાસ કરનાર હંટર કમિશને પણ જનરલ ડાયરનો બચાવ કર્યો અને ‘અજાણતાં થઈ ગયેલી ભૂલ’ તરીકે ક્ષમ્ય ગણી. બીજી તરફ તે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે તેનું ૨૦૦૦ પાઉન્ડ તથા તલવાર આપીને સન્માન કરાયું ! આથી સમગ્ર હિન્દની પ્રજાને જબરદસ્ત આઘાત લાગ્યો. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડથી ગાંધીજીની અંગ્રેજો પરત્વેની રહીસહી શ્રદ્ધા પણ ડગી ગઈ !

જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડે માત્ર પંજાબમાં જ નહિ સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં અંગ્રેજોના શાસનની વિરુદ્ધ લોકમત ઊભો કર્યો, સાથે સાથે કશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી અને કરાંચીથી કટક સુધી રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અસહકારના ભાવિ આંદોલનની ભૂમિકા પણ આ હત્યાકાંડે પૂરી પાડી.

■ **ખિલાફત આંદોલન (૧૯૧૯) :**

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં તુર્કીનો પરાજય થયો, તેનાથી ભારતીય મુસ્લિમોને દુઃખ થયું. યુદ્ધ દરમિયાન મિત્રરાષ્ટ્રોના જૂથના ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ જણાવ્યું હતું કે, યુદ્ધ પછી તુર્કીની એકતા જાળવી રાખવામાં આવશે; પરંતુ યુદ્ધ પછી પરાજિત તુર્કી સાથે કરાયેલી સેવ્રની સંધિ (The Treaty of Serivce) અનુસાર, તેના અનેક પ્રદેશો પડાવી લેવાયા. તેને ભારે યુદ્ધદંડ કર્યો અને તુર્કીના સુલતાનને કેદ કર્યો. આથી ભારતના મુસ્લિમોને ભારે આઘાત લાગ્યો.

તુર્કીનો સુલતાન મુસ્લિમ-જગતનો પ્રમુખ હતો અને એ રીતે તે ખલીફા પણ હતો. આથી પોતાના વડાને કુસ્તુંતુનિયામાં કારાવાસની સજાના સમાચારથી આઘાત પામેલા હિન્દના મુસ્લિમોએ, તેમને બચાવવા ‘ખિલાફત આંદોલન’ શરૂ કર્યું. ૧૯મી ઑક્ટોબર, ૧૯૧૯નો દિવસ સમગ્ર દેશમાં ‘ખિલાફત દિવસ’ મનાવવામાં આવ્યો. ૨૩મી નવેમ્બરના રોજ મુસ્લિમ લીગના આગેવાનો અને કોંગ્રેસના આગેવાનોની સંયુક્ત બેઠક મહાત્મા ગાંધીજીના અધ્યક્ષ પદે મળી. ગાંધીજીએ ખિલાફત આંદોલનને ટેકો જાહેર કર્યો, કેમકે તેઓને હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા જરૂરી લાગી.

ખિલાફત આંદોલનના નેતાઓમાં મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ, ડૉ. એમ.એ. અંસારી, ડૉ. સેફુદ્દીન કિચલૂ, મૌલાના અબ્દુલ બરી, હકીમ અજમલખાન અને અલી બંધુઓ મુખ્યત્વે હતા. ૧૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૦ના રોજ અલીબંધુઓ (ઈનાયત અલી અને વિલાયત અલી) વાઈસરોયને મળ્યા; પરંતુ નિરાશા સાંપડી, છતાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯માં ‘અખિલ ભારતીય ખિલાફત સમિતિ’ રચવામાં આવી, તેમજ ઉલેમાઓએ ‘જમિયત-ઉલ-ઉલેમા’ની સ્થાપના કરી, એક ‘શિષ્ટ મંડળ’ ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યું, પરંતુ તેમનો હેતુ ખર ન આવ્યો.

‘ખિલાફત આંદોલન’ને સહયોગ આપવાથી કેટલોક ક્ષણિક લાભ અવશ્ય થયો, કેમકે મૌલાના આઝાદ, અંસારી, હકીમ વગેરે નેતાઓએ કોંગ્રેસમાં અસહકારક ભૂમિકા ભજવી; પરંતુ જેવો ખલીફાનો પ્રશ્ન સમાપ્ત થઈ ગયો કે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા લાંબો સમય ન ટકી. આમ, દેશની બહાર તુર્કી પ્રત્યેનો અનુરાગ રાષ્ટ્રીય ન બન્યો; પરંતુ ધાર્મિક બની રહ્યો. સ્વતંત્ર ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ એમ.સી. યાગલાએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું. “ખિલાફત આંદોલનને હિંદના રાષ્ટ્રીય આંદોલન સાથે જોડવામાં આવ્યું તે ‘એક મોટી ભૂલ’ હતી”.

■ **અસહકારનું આંદોલન (૧૯૨૦-૧૯૨૨) :**

ડિસેમ્બર ૧૯૨૦ના નાગપુર અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે જેને બહાલી આપેલી એ અસહકારનું આંદોલન વાસ્તવમાં તો ૧ ઑગસ્ટ, ૧૯૨૦માં શરૂ કરવાની જાહેરાત થઈ ચૂકી હતી. કોંગ્રેસે હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નેજા હેઠળ ‘સ્વરાજ્ય’ જ જોઈએ, એવી બુલંદ માગણી કરી. મહંમદઅલી ઝીણા, ડૉ. એની બેસન્ટ અને બિપિનચંદ્ર પાલ અસહકારના આંદોલન સાથે સંમત નહોતા, તેથી તેમણે કોંગ્રેસ છોડી દીધી.

આંદોલનના હકારાત્મક (વિધેયાત્મક) પાસામાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા દૃઢ બનાવવી, ‘સ્વદેશી’ ચીજવસ્તુઓ વાપરવાનો આગ્રહ રાખવો, ઘેર ઘેર રૅટિયા ફરતા કરવા, ‘ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડ’માં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવા વગેરે કાર્યક્રમોનો સમાવેશ

કરાયો હતો, જ્યારે બીજી તરફ સરકારી સમારંભો, ઈલકાબો, શાળા-કોલેજો વગેરેનો ત્યાગ કરવો, સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં નિમાયેલા સભ્યોએ રાજીનામાં આપવાં, કાપડ સહિત બધી વિદેશી ચીજવસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરવો વગેરે અનેક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થતો હતો.

■ **અસહકારનાં આંદોલનની અસર :**

અસહકારના આંદોલનના આરંભે મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને મળેલી ઉપાધિઓ, પદવીઓ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રાન્ટ લેતી સરકાર શાળા-કોલેજો છોડી, ઠેર ઠેર વિદેશી કાપડની હોળીઓ પ્રગટી, ડયૂક ઑફ કૈનાટ ભારત આવ્યા ત્યારે તેમનો બહિષ્કાર કરાયો, નવેમ્બર, ૧૯૨૧માં પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના સન્માનનો પણ બહિષ્કાર કરાયો, વગેરે પગલાંએ સારી એવી રાષ્ટ્રીય ઉત્તેજના પ્રગટાવી. બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય શાળા-કોલેજોની સ્થાપના થઈ, જેમાં કાશી, બિહાર, જમિયા-મિલિયા, ગુજરાત વગેરે નામની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો સ્થપાઈ. સ્વદેશીનો પ્રચાર જોરશોરથી થતાં ઇંગ્લેન્ડથી આયાત થતાં કાપડ, પગરખાં, મોજશોખની ચીજવસ્તુઓમાં ભારે ઘટાડો થતાં, તેનો પડઘો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં પડ્યો. ઇંગ્લેન્ડને થયેલા ભારે આર્થિક નુકસાનથી સરકાર ચોંકી ઊઠી !

ટિળક ફંડમાં ૧ કરોડ રૂપિયાથી વધારે નાણા એકઠાં થયાં તેમજ આ આંદોલન દરમિયાન હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા અનેક પ્રસંગોએ પ્રગટ થઈ. અલબત્ત, હિન્દુ જમીનદારો અને મુસ્લિમ ખેડૂતો વચ્ચે થયેલા ‘મોપલા બળવો’ (મલબાર) ટીકાપાત્ર કહી શકાય, અને તેને બ્રિટિશ લશ્કરે સખત હાથે દબાવી દીધો.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ના કોંગ્રેસના અમદાવાદના અધિવેશનમાં અસહકારના આંદોલનને ઉગ્ર બનાવવાનો નિર્ણય કરાયો; પરંતુ ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨ના રોજ ઉત્તરપ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના ચૌરીચૌરા ગામે એક ટોળાએ ૨૧ પોલીસોને ચોકીમાં પૂરી દઈ, તેને આગ લગાડી દીધી. આ હિંસક બનાવના સમાચાર મળતાં જ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, ‘અહિંસાનું મૂલ્ય નહિ સમજનારા લોકોના હાથમાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર મૂકીને મેં ‘હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ’ કરી છે’. એમ કહીને અસહકારનું આંદોલન તત્કાળ પાછું ખેંચી લેવાની જાહેરાત કરી. આથી સૌ નેતાઓ અવાક બની ગયા. સુભાષચંદ્ર બોઝ, લાલા લજપતરાય, શૌકતઅલી, જવાહરલાલ નેહરુ, મહંમદ અલી વગેરેએ પોતાનો આકોશ જુદા જુદા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો. શ્રી મોતીલાલ નેહરુ અને ચિંતરંજદાસ જેવા નેતાઓએ કોંગ્રેસની અંદર જ એક નવો ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ સ્થાપ્યો.

■ **આંદોલનની નિષ્ફળતાનાં કારણો :**

અસહકારનું આંદોલન તેના ઉદ્દેશોને પરિપૂર્ણ કરવામાં કેટલેક અંશે નિષ્ફળ ગયું. ઇતિહાસકારો તેનાં કારણો આપતાં જણાવે છે કે, (૧) કોંગ્રેસના કેટલાક મોટા નેતાઓએ તેના કાર્યક્રમોને હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર ન કર્યો. દા.ત., લાલા લજપતરાયે અંગ્રેજી માધ્યમની શિક્ષણસંસ્થાઓના બહિષ્કારનો જાહેરમાં વિરોધ કરેલો. (૨) ગાંધીજી અહિંસા અને હૃદયપરિવર્તન દ્વારા હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા સર્જાય-જાગ્રત થાય, તેમ ઈચ્છતા હતા; પરંતુ આ ઉદ્દેશો પરિપૂર્ણ ન જ થયા અને એ પછી તો એ એકતાનો પ્રશ્ન એક સ્વપ્ન જ બની ગયો. (૩) અંગ્રેજોની ‘ભાગલા પાડો

અને રાજ કરો'ની નીતિને પણ વધુ મહત્વ મળતાં તેમના શાસનનો ઝડપથી અને અલ્પ સમયમાં જ અંત આવશે, એ આશા મૂરઝાઈ ગઈ ! (૪) ગાંધીજી અસહકારના અંદોલન દ્વારા પંજાબના અમૃતસરમાં બ્રિટિશ સરકારે સર્જેલ હત્યાકાંડની ભૂલની ન તો ક્ષમા મંગાવી શક્યા કે ન તો એક વર્ષમાં હિંદને સ્વરાજ્ય અપાવી શક્યા.

આમ, આ કારણોસર અસહકારનું આંદોલન સફળ ન થઈ શક્યું. તેમ છતાં તેણે ભારતના રાષ્ટ્રીય આંદોલનને પ્રોત્સાહિત કર્યું, સાથે સાથે બ્રિટિશ સરકારની વિરુદ્ધ એક અસરકારક વિરોધી વાતાવરણનું નિર્માણ કર્યું. લોકોના હૃદયમાંથી કારાવાસનો / જેલ જવાનો ભય જતો રહ્યો, દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી શાળાઓ સ્થપાતાં, એક નવો ચીલો ચાલુ થયો અને છેલ્લે કોંગ્રેસની નીતિરીતિ તથા કાર્યક્રમોમાં પરિવર્તન આવ્યું. કોંગ્રેસ ખેડૂતો, કામદારો, યુવા પેઢીના વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચી ગઈ, અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્વ ઘટ્યું અને હિન્દી ભાષાને મહત્વ મળ્યું. ટૂંકમાં, જે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અત્યાર સુધી શહેરો-નગરો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ પૂરતું સીમિત હતું, તે ગામડે ગામડે અને સામાન્ય જનતા સુધી વિસ્તર્યું.

■ સ્વરાજ્ય પક્ષ :

ડિસેમ્બર, ૧૯૨૨ના ગયાના કોંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખ પદે ચિતરંજન દાસ હતા. એ અધિવેશનમાં અસહકારના આંદોલનના નેતાઓ ને ધારાસભામાં પ્રવેશની તરફેણ કરનારાઓ વચ્ચે મતભેદ સર્જાયો. ગાંધીજી - રાજગોપાલાચારી - રાજેન્દ્રપ્રસાદ - વલ્લભભાઈ - અન્સારી - કસ્તૂરી રંગાધરના જૂથે ધારાસભામાં ચૂંટણીઓ લડી પ્રવેશનો વિરોધ કર્યો અને ગાંધીજીએ ચીંધેલાં રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગી જવું જોઈએ, તેવો આગ્રહ સેવ્યો. બીજી તરફ મોતીલાલ નેહરુ, ચિતરંજનદાસ, હકીમ અજમલખાન, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ધારાસભામાં પ્રવેશી પ્રજામાં નવી ચેતના લાવવાનું અને સરકારી ખરડાઓ - બજેટ નામંજૂર કરી, પ્રજાના પ્રશ્નો તરફ બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાના

મતના હતા. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ, મતભેદ હોવા છતાં ગાંધીજીએ 'સ્વરાજ્ય પક્ષ'ને પોતાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની છૂટ આપી, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪, કેમકે માર્ચ, ૧૯૨૩માં ચિતરંજનદાસ અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ મળીને અલ્હાબાદના સંમેલનમાં 'સ્વરાજ્ય પક્ષ'ની સ્થાપના, કોંગ્રેસની અંદર જ એક જૂથરૂપે કરી હતી. બીજી તરફ 'સ્વરાજ્ય પક્ષ'ના સ્થાપકોએ પણ ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, રૅટિયાને ઘૂમતા કરવા, નશાબંધી વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમોનો સ્વીકાર કર્યો. નવેમ્બર, ૧૯૨૩માં યોજાયેલી ધારાસભાઓની ચૂંટણીમાં સ્વરાજ્ય પક્ષે ઝુકાવ્યું અને કેન્દ્રિય ધારાસભા અને કેટલાક પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ્ય પક્ષના ઉમેદવારો ચૂંટાઈ આવતાં સ્પષ્ટ બહુમતી મળી. બંગાળા પ્રાંતમાં જોકે બહુમતી ન મળી, છતાં એક મોટો અને મજબૂત પક્ષ તરીકે સ્થાન મેળવી શક્યો. કેન્દ્રિય ધારાસભામાં પક્ષના નેતા તરીકે મોતીલાલ નેહરુ અને બંગાળા પ્રાંતમાં નેતા તરીકે ચિતરંજન દાસની વરણી થઈ.

સ્વરાજ્ય પક્ષે સરકારી અંદાજપત્રો અને ખરડાઓને નામંજૂર કરી સરકારી અન્યાયી નીતિરીતિનો વિરોધ કર્યો તેમજ પ્રજાના પ્રશ્નો તરફ સરકારને ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી. સ્વરાજ્ય પક્ષની કામગીરીને કારણે જ સરકારને 'સાયમન કમિશન' બે વર્ષ વહેલું નીમવું પડ્યું.

ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષે શિસ્તબદ્ધ કામગીરી બજાવી, ઊંચી સંસદીય પ્રણાલીઓ સ્થાપી. ભારતના લોકોમાં લોકશાહી પદ્ધતિએ અને બંધારણીય રીતે શાસન ચલાવવાની ક્ષમતા છે, એમ બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ સાબિત કરી બતાવ્યું. આવી સુંદર કામગીરીને પરિણામે હિંદનો શિક્ષિત વર્ગ સ્વરાજ્ય પક્ષ તરફ આકર્ષાયો. લોકોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પુનઃ સંચાર થયો. 'સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ'ને વધુ નજીક લાવવામાં આ પક્ષ ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો, એ સઘળી બાબતોમાં તેનું મહત્વ અને મૂલ્ય રહેલું છે. અલબત્ત, જૂન ૧૯૨૫માં ચિતરંજન દાસનું અવસાન થતાં 'સ્વરાજ્ય પક્ષ' નિર્બળ બની ગયો અને તેના કેટલાક સભ્યો સરકારને સહયોગ આપવાની કે પદ - પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની નીતિ અપ્પનાવતાં (દા.ત., એસ.વી. તાંબેએ ગવર્નરની કારોબારી સમિતિમાં મંત્રીપદનો કરેલ સ્વીકાર) અને કેટલાક સભ્યોએ 'નેશનલ પાર્ટી' નામનો નવો પક્ષ સ્થાપતાં સ્વરાજ્ય પક્ષની પ્રતિષ્ઠા ઓસરી ગઈ ! ઈ.સ. ૧૯૨૬ની ચૂંટણીમાં તો મદ્રાસ પ્રાંત સિવાય સર્વત્ર તેના ઉમેદવારો હારી ગયા. બિપિનચંદ્ર પાલ અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ તો તેની કામગીરીની આકરી ટીકા પણ કરી.

૦૩. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાણ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળનો આ બીજો તબક્કો બંધારણીય હકોની પ્રાપ્તિની લડતનો તો છે જ સાથે સાથે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની લડતનો પણ છે. આ લડત (ઈ.સ. ૧૯૨૭ થી ૧૯૪૭) ૨૦ વર્ષો દરમિયાન જે પ્રવાહોમાંથી પસાર થઈ અને તેની જે એક સંકુલ અસર ઊભી થઈ, તેનું અહીં અવલોકન કરીશું.

■ સાઈમન કમિશન, ૧૯૨૭ :

સ્વરાજ્ય પક્ષના નેતા ચિતરંજન દાસના મૃત્યુથી હિન્દની રાજનીતિમાં એક પ્રકારનો જાણે કે સન્નાટો છવાઈ ગયો; પરંતુ નવેમ્બર, ૧૯૨૭માં જહોન સાઈમનના પ્રમુખપદે એક ઈન્ડિયન સ્ટેચ્યુટરી કમિશન નિમાયું. આ કમિશનનો ઉદ્દેશ ૧૯૧૯ના મોન્ટફર્ડ (મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ) સુધારાના અમલનો અભ્યાસ કરી, હિન્દના વહીવટીતંત્રમાં સુધારા કરવા માટે ભલામણો કરવાનો હતો.

આ કમિશન હિંદ માટે નિમાયેલું હોવા છતાં, તેમાં એક પણ હિંદી સભ્ય ન હતો અને તેના બધા જ સભ્યો અંગ્રેજ હોવાથી હિંદની પ્રજાએ પ્રબળ વિરોધ કર્યો. કમિશન જેવું મુંબઈમાં ગેટ વે ઓફ ઈન્ડિયા પાસે ઊતર્યું કે તરત જ ‘સાઈમન ગો બેક’ના સૂત્રોચ્ચારથી તેનું સ્વાગત કરાયું. અને એ પછી તો તે જે શહેરોમાં રાજકીય પક્ષોના આગેવાનોને મળવા ગયું ત્યાં પણ તેનો પ્રબળ વિરોધ થયો.

કમિશનમાં હિન્દીઓને સભ્ય તરીકે ન લેવાના બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણયનો અર્થ જ એ હતો કે, સરકારને હિંદુસ્તાન માટે બંધારણીય સુધારાઓ આપવાની વાસ્તવમાં કોઈ જ અભિરુચિ ન હતી. ઇંગ્લેન્ડના ‘હાઉસ ઓફ કૉમન્સ’ના ભારતીય સભ્યોમાંથી પણ આ કમિશનમાં કોઈ એકાદ-બેનો સમાવેશ કરાયો હોત, તો લેખે લાગત; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે એ માગણી ઠુકરાવી દીધી, તેથી હિન્દની પ્રજાનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો ! તે સમયના હિન્દી વજીર (સચિવ) વર્કનહેડે તો ભારતીયોનું અપમાન પણ કર્યું. તેમના શબ્દો હતા, “ભારતના લોકો ન તો બંધારણીય બાબતો પર વિચાર – વિમર્શ કરી શકે તેમ છે અથવા તો તેઓ બંધારણીય રૂપરેખાનું માળખું આપી શકે તેમ છે, જે હિન્દના બધા વર્ગો, બધી જ કોમોને માન્ય હોય.” તેમના આ વિધાનને ભારતના નેતાઓએ પડકાર સમજી ઊપાડી લીધો.

કોંગ્રેસ, જિન્હાના નેતૃત્વમાં મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા વગેરે રાજકીય પક્ષોએ સાઈમનનો વિરોધ કર્યો, અને તેને સહકાર આપવાનો ઈનકાર કર્યો. આમ છતાં, પંજાબ યુનિયનિસ્ટ, મદ્રાસ પ્રાંતની જસ્ટિસ પાર્ટી અને મુસ્લિમ લીગના નેતા મુહમ્મદ શફીએ સાઈમન કમિશનને સહયોગ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, જોકે તેમના આ વલણની કોઈ અસર ન પડી.

૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ના રોજ મુંબઈમાં સાઈમન કમિશનના આગમનના વિરોધમાં સમગ્ર ભારતમાં હડતાલ પડી. બીજી તરફ બ્રિટિશ સરકારે સાઈમન કમિશન વિરોધી આંદોલનને કચડી નાખવા દમનનીતિનો આશ્રય લીધો. હજારો નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર લોકોને પોલીસોએ ફટકાર્યા ! પોલીસોએ ગોવિંદ વલ્લભ પંત, લાલા લજપતરાય અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ જેવા રાષ્ટ્રકક્ષાના નેતાઓને પણ ન છોડ્યા. તેમને નિર્દયપણે

ફટકારતાં, લાલા લજપતરાયનું તો લાહોરમાં ૧૭ નવેમ્બર, ૧૯૨૮ના રોજ અવસાન થયું અને પંતજી તો જીવનપર્યંત વિકલાંગ થઈ ગયા ! લાલાજીને ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું “જ્યાં સુધી આકાશમાં સૂર્ય ચમકતો રહેશે, ત્યાં સુધી લાલાજી જેવી વ્યક્તિ ક્યારેય મરી જ ન શકે.” સરકારની કઠોર દમનનીતિ છતાં ભારતીય જનતાનું મનોબળ ન તૂટ્યું. ઊલટું આવા બનાવોએ જ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને એક નૂતન દિશા આપી. દા.ત., સરદાર વીર ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ વગેરે ક્રાન્તિકારીઓએ તો લાલાજીના મૃત્યુનો બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું અને અંગ્રેજ અમલદાર જહોન સાંડર્સની હત્યા કરી, કેમકે બીમાર લાલાજી પર લાઠીચાર્જ કરવા માટે તે જવાબદાર હતો.

વીર ભગતસિંહ અને બદુકેશ્વર દત્તે ૮ એપ્રિલ, ૧૯૨૯ના રોજ દિલ્લીના સેન્ટ્રલ એસેમ્બલી હોલમાં બે બૉમ્બ ફેંકીને સમગ્ર દેશમાં જબરદસ્ત ઉત્તેજના પ્રસારાવી દીધી. બૉમ્બ ફેંક્યા પછી, તેઓ બંને ભાગી ન ગયા, કેમકે તેઓ સરકારને એ હકીકતની યાદ અપાવા માંગતા હતા કે, ‘ભારતીય યુવકો તેમને સુખચેનથી બેસવા નહિ જ દે’ તેમણે સામે ચાલીને ધરપકડ વહોરી લીધી. જે કેસ માટે ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને ફાંસીની સજા કરાઈ, તે ‘લાહોર ષડયંત્ર’ તરીકે પ્રખ્યાત બનેલો. આ ષડયંત્ર કેસ જતીન દાસની ૬૪ દિવસની જેલમાં ભૂખ હડતાળ અને તેમની શહીદી માટે પણ પ્રખ્યાત બનેલો. જતીન દાસે કેદીઓને ખરાબ ખાવાનું આપવા બદલ ભૂખહડતાલ જેલમાં શરૂ કરેલી અને ૧૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૯ના રોજ તેમનું અવસાન થયેલું.

■ નેહરુ કમિટી અહેવાલ :

હિંદી વજીર બર્કનહેડે જે પડકાર ફેંકેલો તેને ઊપાડી લઈ બંધારણની રૂપરેખા (ડ્રાફ્ટ) તૈયાર કરવા એક સર્વપક્ષીય સંમેલન બોલાવવામાં આવ્યું, અને એક વર્ષથી પણ ઓછા સમયમાં શ્રી મોતીલાલ નેહરુની કમિટીએ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના બંધારણની રૂપરેખા તૈયાર કરી, જે ‘નેહરુ અહેવાલ’ તરીકે ભારતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ બન્યો. આ રૂપરેખામાં મૂળભૂત અધિકારોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરાયો તેમજ કેનેડા-ઓસ્ટ્રેલિયાના જેવું ‘સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ની માગણી પણ તેમણે કરી. આ રૂપરેખામાં પુખ્તવય મતાધિકાર, સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર અને ભાષા પર આધારિત રાજ્યો (પ્રાંતો)ની પુનર્ચનાનું પણ સમર્થન જાહેર કરાયેલું. સરકારે આ અહેવાલની ભલામણોનો અસ્વીકાર કર્યો જ્યારે પીછેહઠ કરનારી સાઈમન કમિશનની ભલામણોનો સ્વીકાર કર્યો.

■ પૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી :

સાઈમન કમિશનથી ગાંધીજી સહિત કોંગ્રેસના સૌ નેતાઓને ખાતરી થઈ ગઈ કે, બ્રિટિશ સરકાર હિન્દને કાંઈ પણ નક્કર આપવા માગતી નથી, તેથી સ્વારાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે હવે સત્યાગ્રહ પ્રકારનું આંદોલન શરૂ કરવા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહ્યો નહિ. સુભાષચંદ્ર બોઝે તો કોંગ્રેસના કોલકાતા અધિવેશનમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની માગણીનો જ વિરોધ કરી, પૂર્ણ

સ્વરાજ્યની માગણી ઉપર ભાર મૂક્યો, એ જ અરસામાં મહાત્મા ગાંધીજીની કોલકાતામાંથી ધરપકડ, મુંબઈ, જમશેદપુર એક જ વર્ષમાં (ઈ.સ. ૧૯૨૯) લગભગ ૨૦૦ હડતાળો અને તાળાબંધી, લગભગ ૫ લાખ મજદૂરોની સહભાગિતા, નવી યુવા પેઢીના લોકપ્રિય નેતાઓ-સુભાષચંદ્ર બોઝ, જવાહરલાલ નહેરુ અને સત્યમૂર્તિ-એ પણ ‘પૂર્ણ સ્વરાજ્ય’ની કરેલી બુલંદ માગણીથી દેશભરમાં એક નવું ચૈતન્ય આવ્યું હતું.

કોંગ્રેસે પણ ‘પૂર્ણ સ્વરાજ્ય’ની માગણી કરી. ૩૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ના રોજ મધ્યરાત્રિએ રાવી નદીને કિનારે ‘વંદે માતરમ્’ અને ‘ઈન્ડિલાબ ઝિન્દાબાદ’ના સૂત્રોચ્ચાર સાથે ત્રિરંગા ધ્વજ લહેરાવાયો ! અને સૌ કાર્યકરોએ પૂર્ણ સ્વરાજ માટેની પ્રતિજ્ઞા લીધી, સાથે કોંગ્રેસે એવું એલાન કર્યું કે, રફમી જાન્યુઆરીનો દિવસ સમગ્ર ભારતમાં ‘સ્વતંત્રતા દિવસ’ના રૂપમાં મનાવવામાં આવે. તે દિવસથી રફમી જાન્યુઆરીનો દિવસ આપણા સૌને માટે ચિરસ્મરણીય બની ગયો છે. સ્વતંત્ર ભારતે પણ તે દિવસને બંધારણના અમલ દ્વારા ‘પ્રજાસત્તાક દિન’ રૂપે ઇતિહાસમાં અમર બનાવ્યો છે.

ત્યાર બાદ પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિનો સંઘર્ષ મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં કોંગ્રેસે સવિનય કાનૂનભંગનું આંદોલન શરૂ કર્યું. ૧૯૨૦-૨૨ના અસહકારના આંદોલનથી આ આંદોલન તદ્દન જુદું જ હતું. વળી, તેનું લક્ષ્ય તેમજ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિ પણ તદ્દન ભિન્ન હતી. આ વખતે લક્ષ્ય હતું પૂર્ણ સ્વરાજ્ય. કાર્યપદ્ધતિ હતી સરકારી કાયદા - કાનૂનનું ઉલ્લંઘન ! સરકારને જમીન-મહેસૂલ પણ આપવાનું ન હતું, જે ‘ના-કરની લડત’ રૂપે આંદોલન પ્રસિદ્ધ બનેલું હતું. સાથે સાથે વિદેશી રીજવસ્તુઓનો તો બહિષ્કાર કરવાનો જ હતો. આમ, સર્વ રીતે વિવિધ ક્ષેત્રે બ્રિટિશ સરકારની અવગણના કરવાની હતી - ઉપેક્ષા કરવાની હતી. સરકારના વહીવટીતંત્રને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઠપ કરી દેવાનું હતું અથવા તો વહીવટ ચલાવવાનું મુશ્કેલ બનાવી દેવાનું હતું.

■ દાંડી યાત્રા : ૧૨ માર્ચથી ૬ એપ્રિલ ૧૯૩૦ :

સવિનય કાનૂનભંગના આંદોલનના ભાગરૂપે અમદાવાદના સાબરમતી હરિજન આશ્રમ (હવે ગાંધીઆશ્રમ) થી ૧૨ માર્ચ, ૧૯૩૦ના રોજ ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે સરોજિની નાયડુ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ સહિત ૭૮ સાથીઓ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા કૂચ કરી. પાછળથી બે સાથીઓ તેમાં જોડાયેલા ૫ એપ્રિલે વલસાડ પાસે આવેલા દાંડી ગામે પહોંચી ગયા. આ દાંડીપથની યાત્રા ૩૬૬ કિમીની હતી અને તે ગાંધીજીએ લગભગ ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પગપાળા પૂરી કરેલી.

દાંડીપથની લાંબી યાત્રામાં અસલાલી, બારેજા, નડિયાદ, આણંદ, બોરીઆવી, રાસ, જંબુસર, ભરૂચ, સુરત, નવસારી જેવાં નાનાં-મોટાં નગરોમાં સભાઓ ભરી, ત્યાંના લોકોને સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ શા માટે ? તેની સમજ આપી, તેમને જાગૃત કરવાનું કાર્ય ગાંધીજીએ કર્યું. દાંડી યાત્રાએ લોકોમાં અજબની શ્રદ્ધા, એકતા અને ચેતના જગવવાનું અદ્ભૂત કાર્ય કર્યું. દેશ - પરદેશના પત્રકારો, ફોટોગ્રાફર્સ, લેખકો, ઇતિહાસકારો પણ મુલાકાત લઈ આ દાંડીકૂચનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ પોતપોતાનાં સમાચારપત્રો-પુસ્તિકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. રસ્તામાં આવતાં ૩૦૦ જેટલાં ગામોના

મુખીઓએ પોતાના હોદ્દાનાં રાજીનામાં આપી, આ પદયાત્રામાં કેટલોક સમય જોડાયેલા. આ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટે બહેનોને તાલીમ અપાઈ. યુવક-યુવતીઓ પણ ઉત્સાહભરે જોડાયાં. દાંડીકૂચ દરમિયાન વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, સામાજિક સેવા કરવાના શપથ વગેરે અને રચનાત્મક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરાયું અને તેને પ્રાધાન્ય અપાયું.

દૃઢી એપ્રિલે વહેલી સવારે સમુદ્રસ્નાન કરી ગાંધીજીએ દરિયાકિનારે આવેલા દાંડીના મીઠાના અગરમાંથી મીઠું ઉપાડી મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો. ગાંધીજીએ ગગનભેદી અવાજે જણાવ્યું. “મૈને નમક કા કાનૂન દોડ દિયા !” અને આ સમયે ત્યાં ઉપસ્થિત લોકોને સંબોધતાં કહ્યું, ‘હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય રૂપી ઈમારતના પાયમાં (આ પ્રસંગથી) લૂણો લગાડું છું.’ આને પરિણામે સમગ્ર દેશને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાના સત્યાગ્રહોને લીલી ઝંડી મળી ગઈ ! શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ આ દાંડીકૂચને ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ સાથે સરખાવે છે, કેમકે ગાંધીજીએ ચંડોળા તળાવ પાસે અમદાવાદની જનતાની વિદાય લેતાં કહેલું કે, ‘હું કાગડા-કૂતરાને મોતે મરીશ; પરંતુ સ્વરાજ્ય લીધા સિવાય હવે આ આશ્રમમાં પાછો પગ મૂકનાર નથી. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે ગાંધીજી આશ્રમ છોડીને ગયા, પરંતુ આઝાદી મળી છતાં, પછીથી ગાંધીજી આશ્રમમાં પુનઃ પાછા ન પધાર્યા. જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોઝે આ યાત્રાને ‘નેપોલિયનની પેરિસ માર્ચ’ સાથે સરખાવેલ છે. જોકે અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર ‘સ્ટેટમેન’ ટીકા કરેલી; પરંતુ ‘મુંબઈ કોનિકલે’ લખેલું આ યાત્રાનાં દૃશ્યો ઉત્સાહ પ્રેરનારાં, ભવ્ય અને જીવનમાં પ્રાણ પૂરનારાં હતાં.

મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી લીલી ઝંડી મળતાં ઠેર ઠેર મીઠાના સત્યાગ્રહો થયા, જેમાં ધરાસણા અને વડાલાના સત્યાગ્રહો સુપ્રસિદ્ધ બન્યા. ધરાસણાના અગરો લૂંટવાના સત્યાગ્રહની નેતાગીરી અબ્બાસ તૈયબજીએ લીધી; પરંતુ તેમની ધરપકડ થતાં, એ જવાબદારી સરોજિની નાયડુએ લીધી. તેમણે ૨૫૦૦ સત્યાગ્રહીઓ સાથે ૨૧મી મે, ૧૯૩૦ના રોજ ધરાસણા ખાતે સત્યાગ્રહ શરૂ કરેલો અને બીજા દિવસે વડાલા ખાતે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. આ સત્યાગ્રહ જૂન સુધી ચાલેલો. સરકારે સત્યાગ્રહીઓ ઉપર દમનનો દોર છુટ્ટો મૂક્યો, જેની પીડા જોઈ શકાય તેમ નહોતી. નિર્દયપણે લાઠીચાર્જ કરી અંગ્રેજ પોલીસોએ સત્યાગ્રહીઓને આડેધડ ઝૂડી નાખેલાં અને છતાં, સત્યાગ્રહીઓએ સંપૂર્ણ અહિંસક વલણ ધારણ કરી, કોઈ પ્રતિકાર નહિ કરેલો, એ બાબત ખરેખર આશ્ચર્યજનક હતી. સત્યાગ્રહીઓએ ગાંધીજીની અહિંસાને બરાબર પચાવી જાણી હતી.

ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ત્રણ લડતો મહત્ત્વની છે, જે પૈકી અસહકારના આંદોલન પછી, આ એક બીજી મહત્ત્વની અને અસરકારક કડી હતી. વળી, તેણે અહિંસક લડતનું ઉત્તમ ઉદાહરણ વિશ્વને પૂરું પાડ્યું. ગાંધીજી આ આંદોલનથી હિંદના ખૂણે ખૂણે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા તેમજ ભારતના ભાગ્યવિધાતા બની રહ્યા. સવિનય કાનૂનભંગની લડતે લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો નવો જ સંચાર કર્યો, જેના રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓની ભાગીદારી પ્રશંસનીય બની રહી. દારૂબંધી, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર જેવા કાર્યક્રમોમાં પિકેટિંગની અને મીઠાના સત્યાગ્રહ સમયે ઘવાયેલા સત્યાગ્રહીઓની સેવાની તેમની

કામગીરી નોંધપાત્ર હતી. ઘરની ચાર દીવાલોમાંથી ગાંધીજીએ ભારતીય મહિલાઓને બહાર કાઢી, સામાજિક સેવાઓમાં સહભાગી બનાવીને, નારી-ઉત્કર્ષનું એક ભગીરથ કાર્ય કર્યું તેમ કહી શકાય. તો બીજી તરફ હિંદના યુવાનોમાં દેશ માટે મરી ફીટવાની અને સરકાર સામે લડવા કટિબદ્ધ બનવાની અનોખી ભાવના આ લડતે ભરી દીધી. આથી એનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે.

■ ‘હિંદ છોડો’ (‘ક્વીટ ઇન્ડિયા’) ચળવળ, ૧૯૪૨ :

સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ એ ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ઘટના હતી. તેણે દેશના લોકોમાં સંપૂર્ણ ઉત્સાહ પ્રેરી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ મોટા પાયે લાવવાનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું. ખુદ અંગ્રેજ શાસકોને પણ લાગ્યું કે, તેઓ હવે ભારતની પ્રજાની માગણીઓ અને આકાંક્ષાઓની ઉપેક્ષા કરી શકશે નહિ. અલબત્ત, ભયંકર સરકારી દમનને કારણે, આ લડત નિષ્ફળ ગઈ; પરંતુ તેની વિશાળ જનસમુદાય પરની વ્યાપક અસરો જોતાં આગામી ‘હિંદ છોડો’ લડત લડવા માટે હિંદની પ્રજાને તૈયાર કરી દીધી.

‘હિંદ છોડો’ લડત એ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના સંગ્રામ માટેનો અંતિમ અધ્યાય કહી શકાય. કિપ્સ મિશન (૧૯૪૨) દ્વારા બ્રિટિશ સરકારે હિન્દની પ્રજાને છેતરવાનો પ્રયાસ કર્યો, તેથી ભારતીયો હતાશ બની ગયા અને રોષે પણ ભરાયા. હવે હિન્દની પ્રજાને બ્રિટિશ-શાસકોમાં જરાયે વિશ્વાસ રહ્યો નહિ કેમકે હિન્દીઓને ખાતરી થઈ ગઈ કે, બ્રિટિશરો ભારતને છોડવા માગતા નથી. ગાંધીજીએ પ્રજાને નિરાશા ખંખેરી એક નવી અને અંતિમ લડત લડવા માટે તૈયાર રહેવા જણાવ્યું.

■ ‘હિંદ છોડો’ આંદોલન માટેનાં કારણો :

‘હિંદ છોડો’ આંદોલન માટે નીચેનાં કારણો જવાબદાર હતાં:

(અ) બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડે ભારતના નેતાઓને પૂછ્યા વગર જ જર્મની વિરુદ્ધ ભારતને જોડી દીધું. બ્રિટિશ સરકારનું આ પગલું અપમાનજનક બની રહ્યું, જેના વિરોધમાં ભારતના ૮ પ્રાંતોમાંથી કોંગ્રેસ પક્ષનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપી દીધાં.

(બ) ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦માં ભારતના વાઈસરોય લિનલિથગોએ કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓને પૂછ્યા વગર જ ‘ઓગસ્ટ દરખાસ્ત’ રજૂ કરી, જેમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યની કોઈ વાત જ ન હોવાથી નેતાઓ અને પ્રજા નારાજ થયાં, તેથી સરકાર પર દબાણ લાવવા આંદોલનનો રાહ લીધો.

(ક) ગાંધીજીએ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૦માં પ્રથમ સત્યાગ્રહી વિનોબા ભાવેથી ‘વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ’ની લડત શરૂ કરી. બ્રિટિશ સરકારે ૨૫,૦૦૦ લોકોને નેતાઓ સહિત જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દીધા ! બીજી તરફ હિંદ ઉપર જાપાનના આક્રમણનો ભય ખૂબ વધી ગયો, તેથી ૧૯૪૧માં આ લડત સ્થગિત કરાઈ. જાપાને સિંગાપુર, મલાયા અને બર્મા (મ્યાનમાર) જીતી લઈ, બ્રિટિશ સરકારને ભીંસમાં લીધી. ભારતીય નેતાઓને લાગ્યું કે, અંગ્રેજો ભારતનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ, તેથી અંગ્રેજો હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાય, તેમાં જ હિન્દુસ્તાનનું કલ્યાણ છે, તેમ ગાંધીજી સહિત સૌ નેતાઓ અને પ્રજા માનતી થઈ. સમગ્ર હિન્દમાં નિરાશાનું

જે મોજું ફરી વળ્યું હતું, તેને દૂર કરવા આખરી આંદોલન જરૂરી બની ગયું. આમ થાય તો જ પ્રજા નિરાશાની ઊંડી ખીણમાંથી બહાર આવી શકે તેમ હતી.

(ડ) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, હિંદની પ્રજાને મનાવી લેવા ઇંગ્લેન્ડના તે સમયના વડાપ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલે સર સ્ટેફર્ડ કિપ્સને એક યોજના સાથે ભારત મોકલ્યા. કિપ્સ મિશનની દરખાસ્તો ભારતના કોઈ પણ પક્ષના નેતાઓને સ્વીકાર્ય ન હોવાથી કિપ્સ મિશન નિષ્ફળ ગયું, અને દરખાસ્તો પાછી ખેંચી લઈ, ઇંગ્લેન્ડ પાછું ફર્યું. આમ, બ્રિટિશ સરકારે હિંદની પ્રજાને એક વધુ આંચકો આપ્યો. આથી એ આઘાતમાંથી પ્રજાને બહાર કાઢવા, ગાંધીજીએ આંદોલન શરૂ કરવા વિચાર આરંભ્યો.

(ઈ) બંગાળમાં બ્રિટિશ સરકારે ભય અને ત્રાસનું વાતાવરણ સર્જ્યું હતું. ખેડૂતોની જમીન લઈ લેવાના અને નાવિક પરિવારોની નાવો જપ્ત કરવાના હજારો બનાવો બન્યા. વળી, યુદ્ધને કારણે મોંઘવારી, અછત, ઉધોગ - ધંધા પડી ભાંગવા વગેરે કારણોસર હિંદના અનેક લોકો બેકાર બન્યા. ગરીબી વધી. સરકારી અધિકારીઓ અને શાહુકારો પ્રજાનું શોષણ કરવા લાગેલા. આ બધી પરિસ્થિતિઓમાંથી બહાર નીકળવાનો એક માત્ર રસ્તો પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ જ હતો, તેથી ‘હિંદ છોડો’ આંદોલન શરૂ કરાયું.

ઉપર્યુક્ત કારણોસર, જુલાઈ, ૧૯૪૨માં કોંગ્રેસની વર્ધા ખાતે મળેલી કાર્યકારિણી સમિતિમાં ‘હિન્દ છોડો’ આંદોલનનો ઠરાવ પસાર કરાયો અને ૮ ઓગસ્ટની મધરાતે મુંબઈમાં ગોવાળિયા ટેન્કના મેદાનમાં (હવે તે ‘મુક્તિ મેદાન’) મળેલા કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં, ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે અહિંસક ચળવળ ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો. ગાંધીજીએ તે સમયે કહ્યું, ‘આ મારા જીવનની અંતિમ લડત છે, તેથી ભારતની પ્રજા આઝાદી મેળવવા તમામ પ્રયાસો કરે’ આ આંદોલન સમયે ગાંધીજીએ પ્રજાને સૂત્ર આપ્યું, “કરેંગો યા મરેંગો, લેકિન આઝાદી લેકે હી રહેંગો.” લડત પૂરજોશમાં બીજે જ દિવસથી શરૂ થઈ ગઈ.

■ ‘હિંદ છોડો’ લડતના મુખ્ય બનાવો :

૯મી ઓગસ્ટે ગાંધીજી સહિત કોંગ્રેસના અગ્રગણ્ય તમામ નેતાઓની ધરપકડ કરાઈ, એટલું જ નહિ પરંતુ ખુદ કોંગ્રેસ સંસ્થાને જ ગેરકાયદેસર જાહેર કરાઈ. કોંગ્રેસના સમાજવાદી જૂથના નેતાઓ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ અને શ્રી રામમનોહર લોહિયાના નેતૃત્વ નીચે આંદોલન ખૂબ જ ઉગ્ર બન્યું. આ બંને નેતાઓ ધરપકડમાંથી બચવા ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા, અને ગુપ્ત રીતે આંદોલનને પ્રેરણા તથા માર્ગદર્શન પૂરું પાડતા રહ્યા. તેમને સાથ આપનાર નેતાઓમાં અચ્યુત પટવર્ધન, રામાનંદ મિશ્ર, પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસ અને એસ.એમ. જોષી હતા.

‘હિન્દ છોડો’ આંદોલનને સખત રીતે દબાવી દેવા વિદેશી બ્રિટિશ સરકારે કોઈ પગલું બાકી ન રાખ્યું. વડાપ્રધાન ચર્ચિલ તથા વાઈસરોય લિનલિથગો એ આંદોલનકારીઓને નિર્દયતાપૂર્વક કચડી નાખવા કટિબદ્ધ બન્યા; પરંતુ ભારતના લોકોએ પૂરી તાકાત પ્રયોજી, સરકારનાં દમનકારી પગલાંઓનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો, ઠેર ઠેર હડતાળો પાડી, સભા - સરઘસો - દેખાવો યોજાયા, જેમાં શાળા, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓએ

મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

ધીમે ધીમે પરંતુ મક્કમ ગતિએ આ આંદોલન એટલું બધું ઉગ્ર બનતું ગયું કે, હિંસા અને ભાંગફોડનાં તત્વો તેમાં ઉમેરાયાં. એક અંદાજ મુજબ ૨૫૦ રેલવે સ્ટેશનો, ૭૦ પોલીસ સ્ટેશનો, ૯૫ સરકારી મકાનો, ૫૦થી વધુ પોસ્ટ ઓફિસોને નુકસાન કરાયું. કેટલીયે જગ્યાએ રેલ - પાટાઓને ઉખેડીને ફેંકી દેવાયા. અનેક સ્થળોએ પોલીસોનાં જૂથ અને લોકોનાં ટોળાં વચ્ચે હિંસક સંઘર્ષો થયાં. કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકો અને કાર્યકર્તાઓએ અનેક સ્થળોએ સમાંતર સરકારો પણ રચી. દિલ્લી, ગુજરાત, બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર, ઓરિસ્સા, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક વગેરે આંદોલનનાં મુખ્ય કેન્દ્રો બનેલાં. ફક્ત દિલ્લીમાં જ પોલીસોએ નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર લોકો ઉપર ૪૮ કલાક (૧૧, ૧૨ ઓગસ્ટ)માં ૪૭ વાર ગોળીબાર કર્યો ! આ ગોળીબારમાં ૭૬ માણસો મૃત્યુ પામ્યા અને ૧૦૦ થી વધુ ઘવાયા !

સરકારે પૂરજોશમાં દમનનીતિનો આશ્રય લઈ, અનેક સ્થળોએ લાઠીચાર્જ કર્યો, પુરુષો-સ્ત્રીઓ-વિદ્યાર્થીઓને નિર્દય બની પીટ્યા, લાખો રૂપિયાની સંપત્તિ જપ્ત કરી અને કેટલાંક ગામડાં પણ સળગાવી દીધાં ! સરકારી અહેવાલ અનુસાર ૫૩૮ પ્રસંગોએ નિઃશસ્ત્ર લોકો પર ટોળાંને કાબૂમાં લેવા ગોળીઓ ચલાવવામાં આવેલી. કેટલીક જગ્યાએ તો વિમાનમાંથી મશીનગન દ્વારા લોકો પર ગોળીઓ ચલાવવામાં આવી. કેટલાક લોકોને તો ઝાડ ઉપર લટકાવી દીધા ! કુલ ૯૦,૦૭,૩૮૨ લોકોને વતી ઓછી રકમનો દંડ ફટકારાયો ! કુલ ૯૧,૮૩૬ વ્યક્તિઓની ધરપકડ કરાયેલી. જેમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ તથા અન્ય સમુદાયના લોકો હતા. ફક્ત મહંમદઅલી ઝીણા અને ભારતીય સામ્યવાદીઓએ આ જબરદસ્ત અને વ્યાપક આંદોલનને સહકાર ન આપ્યો. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ, સરકારની આવી ભયંકર દમનનીતિનો પ્રત્યાઘાત આપતાં જણાવ્યું, ‘બ્રિટિશ સરકારની શક્તિનું આ એક નિર્દયી અને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શન જ હતું.’ આંદોલનના અંતભાગમાં તમામ નેતાઓને મુક્ત કરી દેવાયાં, કેટલાક નેતાઓ ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા. આ આંદોલન પણ નિષ્ફળ ગયું, કેમકે (૧) આંદોલનના સંગઠન અને આયોજનમાં ખામીઓ હતી (૨) સરકારની અતિશય ભયંકર દમનનીતિથી પ્રજા ભયભીત બની ગઈ. (૩) આ આંદોલન અહિંસક ન રહેતાં અને તેણે હિંસાત્મક વળાંક લેતાં પ્રજા પાસે એ માટેનાં સાધનોનો અભાવ હતો. (૪) આ આંદોલનમાં સામ્યવાદીઓ અને મુસ્લિમ લીગે સહકાર ન આપ્યો (૫) સરકારી અધિકારીઓએ સરકાર પરત્વે વફાદારી દર્શાવી હતી. (૬) વિભિન્ન રાજકીય પક્ષો વચ્ચે આ આંદોલનના સ્વરૂપ અને દૃષ્ટિબિંદુ અંગે મતભેદ હતો (૭) કોંગ્રેસના તમામ અગ્રણી નેતાઓની આંદોલનના બીજા જ દિવસે ધરપકડ કરાતાં, આંદોલનની જાણે કે કરોડરજુ જ તૂટી ગઈ ! આથી દિશાશૂન્યતા વ્યાપી અને તેથી આંદોલનમાં એકસૂત્રતા ન રહી.

■ ‘હિંદ છોડો’ આંદોલનનું મહત્વ :

‘હિંદ છોડો’ આંદોલનથી પ્રજામાં અનોખી રાજકીય જાગૃતિ આવી. આ આંદોલને અંગ્રેજોને સ્પષ્ટપણે ચેતવણી આપી કે,

હવે લાંબો સમય હિંદુસ્તાનને ગુલામ રાખી શકાશે નહિ. આ આંદોલને ક્રાન્તિકારીઓને એક નવું બળ મળ્યું. સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા સમર્થ નેતાએ તો સરકારને થાપ આપી, નજરકેદમાંથી છટકી જઈ, વિદેશ જઈ ‘આઝાદ હિન્દ રેડિયો સ્ટેશન’ની સ્થાપના કરી, અને ભારતીયોને અંગ્રેજ શાસન ઉથલાવી નાખવા હાકલ કરી. આ આંદોલને વિરોધ પક્ષોની અસહકારની ભૂમિકા પણ સ્પષ્ટ કરી દીધી તો બીજી તરફ ચીન, અમેરિકા જેવાં રાષ્ટ્રોની આ આંદોલન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ. અલબત્ત, મુસ્લિમ લીગના જુદા પડવાના વલણે હિન્દના ભાગલા આ આંદોલનથી સ્પષ્ટ અને અનિવાર્ય થઈ ગયા.

■ ‘આઝાદ હિંદ ફોજ’ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ :

અન્યાયો, ત્રાસ અને અત્યાચારોની સામે લોહીના છેલ્લા બુંદ સુધી લડવાની પ્રતિજ્ઞા મનમાં કરનાર ભારતના સ્વપ્રદેશી અને મહાન ક્રાંતિવીર સુભાષચંદ્ર બોઝને આજે પણ ભારતની પ્રજા સન્માન અને આદરથી નિહાળે છે. તેમનો જન્મ બંગાળા પ્રાંતમાં કટક શહેરમાં વકીલાત કરતા જાનકીનાથના કુટુંબમાં ૨૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૭ના રોજ થયો હતો. કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાંથી ખૂબ સારા ગુણથી પરીક્ષા પાસ કરી, વધુ અભ્યાસાર્થે ઇંગલેન્ડ ગયેલા. ત્યાંથી ખૂબ અઘરી ગણાતી I.C.S. (ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ) પરીક્ષા ચોથા નંબરે આવીને ઉત્તીર્ણ કરી કલકત્તા પાછા ફર્યા. પ્રેસિડેન્સી કોલેજના અંગ્રેજ અધ્યાપકોના હિન્દીઓ તરફના અપમાનજનક વર્તન અને અભિમાનના કડવા અનુભવોએ તેમના માનસમાં ક્રાન્તિનાં બીજ રોપ્યાં. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૨૧થી ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં જોડાયેલા. ૧૯૨૩માં ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’માં જોડાયા અને યુવાનોમાં તેઓ થોડા જ સમયમાં અતિ પ્રિય નેતા થઈ પડ્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૮માં માત્ર ૪૧ વર્ષની યુવાન વયે હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખ સ્થાને વરાયા. તેઓ કોંગ્રેસી કાર્યકરોમાં લોકપ્રિય એટલા બધા થઈ ગયેલા કે ત્રિપુરામાં ગાંધીજીના પ્રતિનિધિ ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામેયા પણ હારી જતાં બીજીવાર તેઓ પ્રમુખ પદે ચૂંટાઈ આવ્યા. ગાંધીજી સાથે મતભેદ વધતાં, તેમણે કોંગ્રેસ છોડી અને ‘ફોરવર્ડ બ્લોક’ પક્ષની સ્થાપના કરી અને ૧૯૪૧ની મૃત્યુપર્યંત તેઓ વિદેશમાં જ રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૨૨માં દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસે ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ના પ્રચાર માટે સુભાષચંદ્ર બોઝને ‘બંગલેરાથા’ નામનું બંગાળી ભાષામાં સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું ૧૯૨૪ના બંગાળામાં તેઓ કલકત્તામાં કોર્પોરેશનના ‘ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ’ બનેલા, એ અગાઉ ‘ફોરવર્ડ’ નામનું અંગ્રેજી દૈનિકપત્ર શરૂ કરેલું. અલીપોર, બર્માની માંડલે વગેરેની જેલવાસ ભોગવેલો.

૧૯૪૧ની ૨૬મી જાન્યુઆરીના રોજ તેઓ પઠાણના છૂપા વેશે કલકત્તાથી પેશાવર, કાબુલ, ઈરાન, રશિયા થઈ ૨૮ માર્ચ, ૧૯૪૨ના રોજ બર્લિન (જર્મની) પહોંચ્યા. જર્મનીના ભારતીયોએ તેમનું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું. જર્મનીમાં હિટલરને પણ મળેલા અને ભારતની આઝાદી અંગે સવિસ્તાર વાતચીત કરી. જર્મનીમાં જે હિન્દીઓ કેદ પકડાયા હતા, તેમને તેમણે મુક્ત કરાવી ત્યાં ‘આઝાદ હિન્દ ફોજ’ની રચના કરી. બર્લિન રેડિયોનો પણ ખૂબ ઉપયોગ કર્યો. જર્મનીમાં હિટલરનું વલણ યોગ્ય ન લાગતાં અને અગ્નિ

એશિયાના દેશોની બેંગકોક પરિષદનું નિમંત્રણ મળતાં, તેમણે જર્મની છોડ્યું. જોકે તે પહેલાં રોમ (ઈટાલી, પેરિસ (ફ્રાન્સ) વગેરેમાં પણ લશ્કરી એકમો સ્થાપેલાં.

- **‘આઝાદ હિન્દ ફોજ’ અને ‘ઈન્ડિયન ઈન્ડિપેન્ડન્સ લીગ’:** અંગ્રેજોની કડક સુરક્ષાને ભેદીને, સુભાષચંદ્ર બોઝ અને સબમરીન દ્વારા બર્લિનથી ૧૯૪૩માં સિફતપૂર્વક જાપાન પહોંચ્યા. સુભાષબાબુનું આ એક જબ્બર સાહસ હતું. જાપાનમાં ત્યાંના વડાપ્રધાન ટોજો સાથે તેમની મુલાકાત થઈ. આ મુલાકાતમાં હિંદને પૂર્ણ સ્વારાજ્ય માટે તમામ પ્રકારની જાપાન સહાય કરશે તેવું નક્કી થયું. જેમ જેમ જાપાનિઝ લશ્કર હિંદમાં આગળ વધે તેમ તેમ કામચલાઉ સરકાર ત્યાં રચીને, ત્યાંનો વહીવટ તેમને સોંપાશે ને જાપાન તેને માન્યતા પણ આપશે.

૧૯૪૩ની બીજી જુલાઈએ સુભાષચંદ્ર જાપાનથી સિંગાપુર ગયા અને ત્યાં સર્વસંમતિથી ૪ જુલાઈ, ૧૯૪૩ના રોજ ‘ઈન્ડિયન ઈન્ડિપેન્ડન્સ લીગ’ના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી થઈ. સાથે સાથે રાસબિહારી બોઝે I.N.A. ઈન્ડિયન નેશનલ આર્મી (આઝાદ હિંદ ફોજ)ના વડા તરીકે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્તિ લઈ, આઝાદ હિંદ ફોજના વડા તરીકે પણ વરણી કરાઈ. અહીં વસતાં હિંદીઓને પોતાની માતૃભૂમિને મુક્ત કરાવવા માટે યોગ્ય અને સમર્થ નેતા મળ્યો. સુભાષચંદ્ર ત્યારથી ‘નેતાજી’ તરીકે જ ઓળખાયા. તેમણે લોકોને પોતાનાં પ્રવચનોમાં અને રેડિયો પર ‘ચલો દિલ્લી’ અને ‘જય હિંદ’નાં સૂત્રો આપ્યાં.

- **કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના :**

સિંગાપુરમાં સુભાષબાબુએ કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના કરી, તેના તેઓ વડાપ્રધાન બન્યા, તેમજ પોતાના સાથીઓને અન્ય ખાતાંઓ આપી પ્રધાનમંડળ રચ્યું. કેબિનેટના બધા જ સભ્યોએ મૃત્યુ પર્યંત લડાઈ ચાલુ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૧૯૪૩ની ૨૧મી ઓક્ટોબરે આ સરકારના કાર્યાલયનું સિંગાપુરમાં ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. આ કામચલાઉ સરકારને જાપાન, જર્મની, ઈટાલી, રાષ્ટ્રવાદી ચીન, ફિલિપાઈન્સ, બર્મા, મંચુરિયા વગેરેએ માન્યતા આપી. કામચલાઉ સરકારે તાત્કાલિક ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકન જૂથની સામે જાપાનની સહાય લીધી. એ પછી બેન્ક પણ શરૂ કરાઈ. આ સરકારના વડાની રૂએ ૧૯૪૩માં ટોકિયોમાં ભરાયેલી ‘એશિયાઈ પરિષદ’માં નેતાજી હાજર રહ્યા, જ્યાં તેમનું બહુમાન કરાયું અને ધરી - રાષ્ટ્રો (રોમ-બર્લિન-ટોકિયો ધરી રાષ્ટ્રો)ના જૂથે જીતેલા અંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ કામચલાઉ સરકારને આપવામાં આવ્યા જેનાં નામો ‘સ્વતંત્રતા’ અને ‘સ્વરાજ્ય’ રાખવામાં આવ્યાં.

‘આઝાદ હિન્દ ફોજ’ દ્વારા સશસ્ત્ર સૈન્ય તૈયાર કર્યું. જાપાનને મળેલા યુદ્ધકેદીઓની મદદથી નેહરુ બ્રિગેડ ઉપરાંત સુભાષ, ગાંધી, આઝાદ વગેરે બ્રિગેડો બનાવી. કેપ્ટન લક્ષ્મીના નેતૃત્વ નીચે ‘ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ’ બ્રિગેડ સ્ત્રીઓની પણ બનાવી. આ બ્રિગેડોમાં કેપ્ટન શાહનવાઝખાન, કર્નલ ઇનાયતખાન, લક્ષ્મી સ્વામીનાથન, કેપ્ટન સહગલ અને ધિલ્લોન જેવા કાબેલ સેનાપતિઓ મળ્યા. થોડા સમય પછી આઝાદ હિન્દ ફોજનું વડું મથક સિંગાપુરથી રંગૂન (બર્માની રાજધાની) ખસેડાયું. કારણ કે બર્મા જાપાને જીતી લીધું હતું અને હિંદની સરહદ તેનાથી ખૂબ નજીક પડે, તેથી પુરવઠો ઝડપથી પહોંચાડી શકાય.

ફોજે એક પછી એક ગામો-શહેરો કબજે કરવા માંડ્યા. ફોજનું વર્ચસ્વ જેના પર સ્થપાય તેના પર માત્ર બ્રિટિશી ઝંડો જ લહેરાવાય, એવો નિર્ણય કેપ્ટન શાહનવાઝખાને લીધો. અસમ અને આરાકાનના પહાડી પ્રદેશોમાં ફોજના સૈનિકોએ વીજળિક વેગે ફૂલ કરી. ૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪ થી મે, ૧૯૪૪ સુધી અવિરામ ફૂલ ચાલુ રહી. ભારતીય સરહદનું અંગ્રેજ લશ્કરનું સૌપ્રથમ મથક મોડોક કબજે કર્યું, ત્યાં બ્રિટિશી ધ્વજ લહેરાવાયો ! મેના અંત ભાગમાં કોહિમા (અત્યારે ભારતના નાગાલેન્ડ રાજ્યની રાજધાની છે) નો કબજો લીધો, અને ત્યાં કામચલાઉ સરકાર સ્થાપી. ત્યાર બાદ ઈમ્ફાલ (અત્યારે ભારતના મણિપુર રાજ્યની રાજધાની) મોરચે આગેફૂલ કરી તમુ અને ઈમ્ફાલ વચ્ચેનું પળેલા વિમાની મથક કબજે કર્યું; પરંતુ જૂન આવી જતાં, ભારે વરસાદ શરૂ થઈ ગયો. આબોહવાની પ્રતિકૂળતા, ભયંકર કાદવ - કીચડ, જંગલોનું વધુ પ્રમાણ, મલેરિયા, બીજા વિશ્વયુદ્ધને મોરચે ધરી રાજ્યોની પીછેહઠ અને શસ્ત્રોની પ્રાપ્તિનો કપાઈ ગયેલો પુરવઠો વગેરેને કારણે આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોને પણ પીછેહઠ કરવી પડી. પુષ્કળ ખુવારી (લગભગ ૨૫ હજાર) વેઠી સિંગાપુર પાછા જવું રહેવું પડ્યું. છેવટે ૧૯૪૫માં બ્રિટિશ લશ્કરોએ રંગૂનનો કબજો લઈ લેતાં, ત્યાં રહેલા ફોરજના ઘણા સૈનિકોને કેદ પકડવામાં આવ્યા. આમ, આઝાદીની પ્રાપ્તિનું ધ્યેય અધૂરું રહી ગયું.

જાપાને મિત્રરાષ્ટ્રોની બબ્બે અણબોમ્બની વર્ષા બાદ શરણાગતિ સ્વીકારતાં, સુભાષબાબુને સિંગાપુર રહેવાનું સલામત ન લાગ્યું. આથી ૧૬મી ઓગસ્ટે (૧૯૪૫) સિંગાપુરથી સાયગોન થઈ, જાપાન જવા રવાના થયા. ૧૮મી ઓગસ્ટે તેઓ ફોર્મોસાના તૈહાકુ વિમાની મથકેથી બપોરના બે વાગે ટોકિયો (જાપાન) જવા ઊપડ્યા; પરંતુ રસ્તામાં જ અકસ્માતે તેમના વિમાનને આગ લાગતાં, તેઓ સખત દાગી ગયાં. રાત્રે તેમની સારવાર ચાલુ થઈ; પરંતુ મોડી રાત્રે (૧૯મી ઓગસ્ટે) તેઓ અને તેમના સાથીદાર હબીબુર રહેમાન અવસાન પામ્યાના સમાચાર વહેતા થયા. ભારતે એક અણમોલ રત્ન સમાન સપૂત ગુમાવ્યો. સમગ્ર ભારત શોકમાં ડૂબી ગયું. તેમનાં મૃત્યુનું રહસ્ય આજ સુધી વણઉકલ્યું રહ્યું છે.

- **સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અને હિન્દના ભાગલા :**

‘આઝાદ હિન્દ ફોજ’ના પકડાયેલા સેનાપતિઓ ધિલ્લોન, સહગલ તથા શાહનવાઝખાન પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી, દિલ્લીના લાલ કિલ્લામાં તેમના પર મુકદમો (કેસ) ચલાવાયો. ભુલાભાઈ દેસાઈ તથા જવાહરલાલ નેહરુ તેમની વતી કેસ લડ્યા. સમગ્ર દેશે આ કેસની સુનાવણીમાં ભારે રસ લીધો, અને જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે તેમને સજા કરી, ત્યારે તેની સામે દેશભરમાં પ્રચંડ વિરોધના દેખાવો થયા. આથી લોકલાગણીને વશ થઈ, સરકારને સજા પાછી ખેંચી લઈ માફી આપવી પડી તથા તેમને છોડી મૂકવા પડ્યા. જે સૈનિકો ફોજમાં જોડાયેલા હતા તેમને તથા જેઓ ભારતના પૂર્વ મોરચે શહીદ થયા હતા તેમને લોકોએ બિરદાવ્યા, અને નહિ જોડાયેલા હિંદી સૈનિકો તરફ ફિટકાર વરસાવ્યો ! આ બનાવોથી તેમજ મુંબઈના તલવાર જહાજના નૌકા સૈનિકોના

બળવાથી (૧૯૪૬ની ૧૮ ફેબ્રુઆરીથી ૨૩ ફેબ્રુઆરી) અંગ્રેજોને ખાતરી થઈ ગઈ કે, હવે ભારતમાં પોતાનું શાસન વધારે લાંબું ટકી શકે તેમ નથી. આથી સરકારે કૅબિનેટ મિશન (પ્રણ પ્રધાનોનું બનેલું) ભારતને કયા પ્રકારનું સ્વરાજ્ય આપી શકાય, તે અંગે વાટાઘાટો શરૂ કરી દીધી. (૨૪ માર્ચ, ૧૯૪૬).

બ્રિટનના વડાપ્રધાન એટલીએ ૨૦મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭ના રોજ જાહેરાત કરી કે, બ્રિટિશ સરકાર કૅબિનેટ મિશન યોજના અનુસાર રચનાર હિંદની સરકારને તમામ સત્તાઓ સોંપીને, જૂન, ૧૯૪૮ સુધીમાં હિંદમાંથી વિદાય લેશે. આમ, સૌપ્રથમ વાર બ્રિટિશ સરકારનો હિંદને નિશ્ચિત મુદ્દતમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો ઈરાદો સ્પષ્ટ થયો. હિંદને વિભાજિત રાખવું કે અખંડિત રાખવું, તેનો નિર્ણય બ્રિટિશ સરકારે હિંદના નેતાઓ પર છોડ્યો.

આમ, આ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં હિંદના વાઈસરૉય તરીકે વેલેને સ્થાને માઉન્ટ બેટનની નિમણૂક કરાઈ. જોકે તેમણે હોદ્દો સંભાળ્યો ત્યારે હિંદમાં ઠેર ઠેર કોમી રમખાણો ફાટી નીકળેલાં. હિંદની સ્થિતિ હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચેના હુલ્લડોને કારણે ખૂબ કચ્છા હતી. અગાઉ બંધારણસભાની રચના માટે જુલાઈ, ૧૯૪૬માં હિંદના અ, બ અને ક જૂથમાં મુકાયેલાં પ્રાંતો અને વિસ્તારોમાંથી કુલ ૨૧૦માંથી કૉંગ્રેસને ૨૦૧ અને મુસ્લિમ લીગને ૭૮માંથી ૭૩ બેઠકો મળેલી. આમ, બંને પક્ષ પોતપોતાની રીતે સબળ પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડી શકેલા.

મુસ્લિમ લીગે પાકિસ્તાન માટે પ્રબળ માગણી કરી અને સરકાર પર દબાણ લાવવા ૧૬ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૬નો દિવસ ‘સીધાં પગલાં દિન’ તરીકે હિન્દના મુસ્લિમોને પાળવા આદેશ આપતાં, હિંદમાં સર્વત્ર ભયંકર કોમી હુલ્લડો અને તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં ! આ સમયે બંગાળમાં સુહરાવર્દીના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમ લીગની સરકાર હતી, તેથી કલકત્તામાં અને બંગાળ પ્રાંતમાં તોફાનોને કારણે સૌથી વધુ વ્યક્તિઓએ જાન ગુમાવ્યા. એકલા કલકત્તા શહેરમાં ૫૦૦૦ વ્યક્તિઓએ જાન ગુમાવ્યા અને ૧૫૦૦ થી વધુ વ્યક્તિઓને ગંભીર પ્રકારની ઈજાઓ થઈ. કરોડો રૂપિયાની માલમિલકતોને નુકસાન થયું. આમ, હિન્દુસ્તાનની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની પીડા ખૂબ કષ્ટદાયક બની રહી.

ભારતનું તે સમયનું ચિત્ર જોતાં, સરદાર પટેલ, જવાહરલાલ નહેરુ તથા કૉંગ્રેસના અન્ય સૌ નેતાઓને લાગ્યું કે, પાકિસ્તાનની વિગતી માગણી સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી, કેમકે (૧) મુસ્લિમ લીગ અને જિન્હાએ જૂથ યોજના (અ, બ અને ક) ફરજિયાત બનાવવાનો લંડનમાં યોજાયેલી પરિષદમાં આગ્રહ રાખ્યો. (૨) ૯મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ મળેલી બંધારણસભાની ૨૫૦ સભ્યોની હાજરીવાળી પ્રથમ બેઠકનો મુસ્લિમ લીગે બહિષ્કાર કર્યો. (૩) ૩૧મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ના રોજ મળેલી મુસ્લિમ લીગની કારોબારીએ બંધારણસભાનો બહિષ્કાર કરવાનો અને પાકિસ્તાનની પ્રાપ્તિની માગણી માટેનો કાર્યક્રમ જલદ તથા વ્યાપક બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો, અને એ માટે હિન્દના મુસ્લિમોને લીગે અનુરોધ કર્યો. આથી હિન્દમાં ફાટી નીકળેલાં ભયંકર કોમી હુલ્લડોથી વ્યથિત બની જઈ, હિન્દના વિભાજનની યોજના સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો જ ન રહ્યો (૪)

માઉન્ટબેટને પણ નેહરુ અને સરદારને સમજાવ્યું કે, ‘અનેક સ્વાયત્ત અને વિરોધી એકમોવાળી નિર્બળ કેન્દ્ર સરકાર કરતાં, કેન્દ્રને આધીન એવા વહીવટી એકમો સાથેની સુદ્રઢ કેન્દ્ર સરકાર ધરાવતું હિન્દ વધારે શાંતિ ભોગવી શકશે અને પ્રગતિ કરી શકશે.’ જવાહરલાલને આ દલીલ સ્વીકાર્ય લાગી અને તેમણે ગાંધીજી સાથે વાટાઘાટો કરી. ગાંધીજીએ નાછૂટકે હિન્દના ભાગલાની વ્યવસ્થાનો ભારે હૈયે સ્વીકાર કર્યો.

■ લોર્ડ માઉન્ટબેટન યોજના :

૩ જૂન, ૧૯૪૭ના રોજ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની સંમતિ પછી માઉન્ટબેટન કૉંગ્રેસ સમક્ષ રજૂ કરી. કૉંગ્રેસે તેનો સ્વીકાર કર્યો. મુસ્લિમ લીગના નેતા જિન્હાએ સ્વીકારવાની આનાકાની કરતાં, માઉન્ટબેટને જણાવ્યું, “આ યોજના જે સ્વરૂપમાં છે, તે જ સ્વરૂપમાં જો તેઓ (જિન્હા) સ્વીકારશે નહિ, તો કોઈ પણ સંજોગોમાં અલગ પાકિસ્તાન આપી શકાશે નહિ.” આથી જિન્હાએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો. આમ, માઉન્ટબેટન યોજનાને કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગની સંમતિ મળતાં, તેનો ‘ભારતીય સ્વાતંત્ર્યધારો, ૧૯૪૭’ તરીકે અમલ કરવામાં આવ્યો.

માઉન્ટબેટન યોજના અનુસાર કાર્યવાહીનો આરંભ કરવામાં આવતાં (૧) પૂર્વ બંગાળ અને અસમના સિલ્હટ પ્રાંતોના લોકોએ પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો (૨) પશ્ચિમ બંગાળ અને પૂર્વ પંજાબને ત્યાંની ધારાસભાઓના નિર્ણય અનુસાર ભારત સાથે જોડવામાં આવ્યા (૩) પશ્ચિમ પંજાબ પાકિસ્તાન સાથે જોડાયું. (૪) ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદી પ્રાંત, સિંધ અને બલૂચિસ્તાનને પણ પાકિસ્તાન સાથે જોડવાનો નિર્ણય લીધો. આમ, આ વિવિધ નિર્ણયોથી હિન્દના વિભાજનનો માર્ગ વધારે સરળ બન્યો.

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે પણ ૪ જુલાઈ, ૧૯૪૭ના રોજ ‘ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય અંગેનો ધારો’ પસાર કર્યો અને તદ્દનુસાર ૧૫ ઓગસ્ટના ભારત અને પાકિસ્તાન એમ બે રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ભારતને આઝાદી મળી ખરી; પરંતુ તે ખંડિત આઝાદી હતી, તેથી પૂજ્ય બાપુને (ગાંધીજીને) અપાર દુઃખ થયું. વળી, કોમવાદી સાંપ્રદાયિકતા, કોમી રમખાણો અને હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રજાઓનું સ્થળાંતર વારસામાં ભેટમાં મળ્યાં. જોકે ખંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંતે જણાવ્યું કે, “માઉન્ટબેટન યોજનાની સ્વીકૃતિ એ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો એક માત્ર માર્ગ હતો... કૉંગ્રેસે એકતા માટે ઘણું બધું કર્યું છે અને બલિદાનો પણ આપ્યાં છે. આજે આ સ્થિતિમાં આ યોજનાનો સ્વીકાર જ કરવો રહ્યો અથવા (ન સ્વીકારીને) આત્મહત્યાનો માર્ગ સ્વીકારવો રહ્યો.”

■ સ્વાતંત્ર્યનું ઊગ્યું પ્રભાત !

૧૪મી ઓગસ્ટની મધ્યરાત્રિએ બ્રિટિશ સરકારે છેલ્લા વાઈસરૉય, માઉન્ટબેટન દ્વારા સત્તા સોંપવાની પ્રક્રિયા નવી દિલ્હીમાં એક સમારંભ યોજી શરૂ કરી. સ્તંભ પરથી ઇંગલેન્ડનો ‘યુનિયન ઝેક’ નીચે ઊતારાયો અને ભારતનો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર ફરકાવાયો! માઉન્ટબેટને ભારતને સ્વતંત્રતા આપતા દસ્તાવેજો ભારતના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમાયેલા ચક્રવર્તી સી. રાજગોપાલાચારીને સોંપ્યા. સમગ્ર વાતાવરણ આનંદની લહેરોથી ગૂંજી ઊઠ્યું ! સત્તાના હસ્તાંતરની સઘળી પ્રક્રિયા પૂરી કરાઈ. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭નું સુંદર પ્રભાત ઊગ્યું ! ઠેર ઠેર તોરણો

બંધાયાં, મીઠાઈઓ વહેંચાઈ અને સરકારી શાળાઓમાં બાળકોને પેંડા ખવડાવવામાં આવ્યાં. અનેક લોકોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી થયાની રાહત અનુભવી. સમગ્ર દેશ ન્યાતજાત, ઊંચનીચ, ગરીબતવંગર, શહેર-ગામ, ભાષા-પ્રદેશ-એ સઘળું ભૂલીને સ્વતંત્રતાનો આનંદ માણવામાં ડૂબી ગયો; પરંતુ ગાંધીજીને હિંદના ભાગલા થવાથી ભારે આઘાત લાગેલો, તેથી તેઓ ઊંડા શોક અને ચિંતનમાં ડૂબેલા હતા.

■ વિભાજનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ :

હિન્દુસ્તાનમાંથી બે અલગ - ભારત અને પાકિસ્તાન રાષ્ટ્રો થતાં, વિભાજનને પરિણામે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા તેમાં (૧) લશ્કરી દળો (૨) મિલકતો (૩) દેવાં-લેણાં (૪) જાહેર સેવાઓ અને તેના અધિકારીઓની વહેંચણી માટે યોગ્ય અને બંને રાષ્ટ્રોને સંતોષકારક નિર્ણયો લેવાના હતા. સાથે સાથે ભારતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બંને તરફ આવેલા પાકિસ્તાનની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદોને નિશ્ચિત કરવાની હતી તથા અન્ય કેટલીક બાબતોનો પણ નિકાલ લાવવાનો હતો. આથી માઉન્ટબેટનના અધ્યક્ષ પદે હિન્દના બે અને બે પાકિસ્તાનના-એમ કુલ પાંચ પ્રતિનિધિઓની સમિતિ નીમવામાં આવી, જેણે બધા ૪ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જે - તે બાબતોના તજજ્ઞોના જુદા જુદા પંચો નિયુક્ત કર્યાં. જે કોઈ બાબતે મતભેદ ઊભો થાય, તો ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશના અધ્યક્ષપદે એક ભારતના અને એક પાકિસ્તાનના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું લવાઈ પંચ જે ચુકાદો આપે, તેને આખરી ગણવાનું બંને રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર્યું. ભારતીય લશ્કરના સરસેનાપતિએ લશ્કરનું અને લશ્કરીશસ્ત્ર-સરંજામનું વિભાજન ૨૦ નવેમ્બર સુધીમાં પૂરું કર્યું. ૨૮ ફેબ્રુઆરી,

૧૯૪૮ સુધીમાં બ્રિટિશ લશ્કરોએ ભારતમાંથી વિદાય લીધી. વહીવટી, લશ્કરી, ન્યાયવિષયક અને અન્ય સેવાઓ આપનાર અધિકારીઓ - કર્મચારીઓને ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જ્યાં સેવા આપવી હોય તેની પસંદગીની તક આપવામાં આવી. તેમને પગાર, ભથ્થાં, નોકરીની સલામતી, નિવૃત્તિ-વેતન (પેન્શન) વગેરેની ખાતરી અપાઈ. બંને દેશોમાંથી પરસ્પર મોટી સંખ્યામાં નિર્વાસિતો પોતાનાં ઘર-મિલકતો છોડીને આવ્યા. તેમને થાળે પાડવાની તોતિંગ સમસ્યાનો ઉકેલ ભારતે ખૂબ ધીરજપૂર્વક અને કુનેહથી આણ્યો. એ ૪ રીતે ભારતના તે સમયના નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતનાં નાનાં-મોટાં ૫૬૨ દેશી રજવાડાંઓનું ‘ભારતીય સંઘ’માં વિલીનીકરણ કરી, એક બીજી અતિ જટિલ સમસ્યા પણ ઉકેલી.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ, ભારતીય પ્રજાઓની આશાઓ અને ઉન્મેષો ખૂબ વધેલાં, તેને પૂર્ણ કરવા આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ ઝડપી ગતિએ સાધીને અનાજની અછત દૂર કરી ‘હરિયાણી ક્રાંતિ’ સર્જવા, વિદેશોમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં આયાત થતી ચીજો કમશ: ઘટાડવા, રોજગારીની તકો વધારવા, ગરીબી ઓછી કરતા જઈ જીવનધોરણ તથા માથાદીઠ આવક ઊંચે લઈ જવા, સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારી નિરક્ષરતા દૂર કરવા, આરોગ્યની સવલતો વધારી પ્રજાનું સરેરાશ આયુષ્ય વધારવા, એમ અનેક ક્ષેત્રોમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓનું આયોજન કરી આપણે હરણફાળ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મક્કમ નિર્ધાર સાથે આપણે આગળ ધપી રહ્યા છીએ, તેની પ્રતીતિ ભારતનો વિશ્વકક્ષાએ વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં જે આલેખ-આંક ઊંચો જઈ રહ્યો છે, તેના પરથી દેખાઈ આવે છે. હજુ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિઓ અને લક્ષ્યાંકોના આંક હાંસલ કરવાના બાકી છે, જેને માટે નવી પેઢી પાસે મોટી અપેક્ષા અને અભિલાષા છે. વિશ્વમાં ભારતનું સ્થાન, મોભો અને પ્રતિષ્ઠા વધારવા તેમજ આપણા રાજ્યબંધારણના આરંભે આમુખમાં મુકાયેલા આદર્શોને સમાપ્ત કરવા આપણા ત્રિરંગા રાષ્ટ્રધ્વજની આન, શાંતિ અને બાળ વધારે, સૌ નાગરિકો સતત પુરુષાર્થ અંતરજાળે રહીશું. તો કશું જ અશક્ય નથી.

૦૪. ૧૯૪૫ પછીનું વિશ્વ-વ્યવસ્થા

૨૦મી સદીની લગભગ મધ્યમાં આવલું વર્ષ ૧૯૪૫ વિશ્વ રાજકારણમાં સીમાસ્તંભ જેવું સ્થાન ધરાવે છે. વિશ્વના ઇતિહાસમાં જાણે કે એક યુગનો અંત આવે છે અને એક નવા યુગનો આરંભ થાય છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં સૌથી વિનાશક એવા બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવે છે અને વિશ્વશાંતિ અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સહકારના પ્રતીક સમા ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ (યુ.એન.)ની સ્થાપના થાય છે. સામ્રાજ્યવાદનો અસ્ત થાય છે, તો એશિયા અને આફ્રિકામાં નવોદિત રાષ્ટ્ર-રાજ્યોનો ઉદય થાય છે. ૨૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિકસનારા આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનાં બીજા રોપાય છે. આમ, ઘણી બધી રીતે ૧૯૪૫નું વર્ષ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં નિર્ણાયક વર્ષોમાંનું વર્ષ બની રહે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત મહાસંહારક અણુશસ્ત્રોના પ્રહારનો સાક્ષી બને છે. ૬ ઓગસ્ટ અને ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫ના રોજ અમેરિકા અનુક્રમે જાપાનનાં બે નગરો હિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર અણુબોમ્બ ઝીંકે છે. બંને શહેરો આંખના પલકારામાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. જાપાન બિનશરતી શરણાગતિ સ્વીકારી લે છે, તે સાથે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો

અંત આવે છે. યુદ્ધ ચાલતું હતું તે દરમિયાન નવી વિશ્વસંસ્થાની સ્થાપના કરવાની વાટાઘાટો મિત્રદેશોના વડાઓ વચ્ચે શરૂ થઈ ચૂકી હતી. અનેક પરિષદોમાં થયેલી વાટાઘાટોને પરિણામે નવી સ્થાપનાર વિશ્વસંસ્થા ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ (યુ.એન.)ના બંધારણને આખરી સ્વરૂપ આપવા એપ્રિલથી જૂન ૧૯૪૫ દરમિયાન એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ અમેરિકાના સાનફ્રાન્સિસ્કો નગરમાં બોલાવવામાં આવી, તેમાં ભારત સહિત ૫૦ જેટલા દેશોના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો. તેમાં નવી વિશ્વસંસ્થાની સ્થાપના કરતાં ખતપત્ર (ચાર્ટર)ને આખરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને ૨૪ ઓક્ટોબરના રોજ આ દેશોના પ્રતિનિધિઓએ તેના ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા. આ પરિષદના સમાપન-પ્રવચનમાં અમેરિકાના પ્રમુખ ટ્રુમેને જણાવ્યું કે, “આપણે સૌએ આજે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (હવે તે ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ તરીકે ઓળખાય છે.)ના ખતપત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર કરીને એક એવા વિશ્વનો પાયો નાંખ્યો છે, જેમાં યુદ્ધ નહિ હોય, રાષ્ટ્રો પોતાના મતભેદોને શાંતિમય વાટાઘાટો અને પરસ્પર સહકાર દ્વારા ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરશે.”

■ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું ખતપત્ર :

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના ખતપત્રનો આરંભ આમુખથી થાય છે. તેમાં મહાવિનાશક યુદ્ધોની યાતનાથી ભાવિ પ્રજાઓને બચાવવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. માનવહકો વ્યક્તિ માત્રના માનવીય ગૌરવ અને સ્ત્રી-પુરુષ, આબાલવૃદ્ધ સૌની ગરિમામાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અને પારસ્પરિક સમજૂતીઓમાંથી ઊભી થતી જવાબદારીઓ પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કરવા ઉપર ભારત મૂકવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર વિશ્વમાં સામાજિક વિકાસ સધાય, સૌનાં જીવનધોરણો ઊંચાં આવે અને સારા પડોશીઓ તરીકે રાષ્ટ્રો રહે એ માટે પરસ્પર સહિષ્ણુતા કેળવવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ જાળવવા અને સાર્વજનિક હિત સિવાય શસ્ત્રપ્રયોગ નહિ કરવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને છેલ્લે વિશ્વની બધી પ્રજાઓની આર્થિક - સામાજિક પ્રગતિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા સહકાર સાધવા સૌ રાષ્ટ્રોને અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના હેતુ અથવા ઉદ્દેશો મુખ્ય છ અંગો અને વિવિધ સંસ્થાઓનો વિગતે અભ્યાસ તમે ધોરણ-૮માં કરી ગયાં છો, એટલે એનું અહીં પુનરાવર્તન નહિ કરીએ. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો અને તેનાં વિવિધ અંગો-સંસ્થાઓનું શું મહત્વ છે તેનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીશું.

વિશ્વશાંતિ અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સહકાર અને મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો સ્થાપવા અને જાળવવાની દૃષ્ટિએ આ સંસ્થાઓનું મહત્વ જેટલું આંકીએ એટલું ઓછું છે. યુદ્ધ, ભૂખમરો, બીમારી, નિરક્ષરતા, અપૂરતું પોષણ, શસ્ત્રસ્પર્ધા, માનવહકોનો ભંગ, સામાજિક-આર્થિક શોષણ, અસમાનતા, કુદરતી સંસાધનોનો ઉડાઉ અને બેફામ ઉપયોગ, પ્રદૂષણ - આ અને આવી અનેક સમસ્યાઓના નિવારણમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર સાધવાના મનુષ્યજાતિના સહિયારા પુરુષાર્થનું તે પ્રતીક છે.

મનુષ્યજાતિના સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે જે વિવિધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, એની માહિતી પણ તમે આઠમા ધોરણમાં મેળવી ગયાં છો.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રો, તેનાં અંગો અને તેની ખાસ સંસ્થાઓમાં ભારતે શરૂઆતથી જ સહકાર અને સમર્થન આપ્યાં છે. ભારત આ વિશ્વસંસ્થા અને તેની અન્ય સંસ્થાઓનું ઘણું ઊંચું મૂલ્ય આંકે છે, એટલું ખાસ ઉમેરવું જોઈએ.

- **‘ઠંડું યુદ્ધ’ (૧૯૪૫-૧૯૬૨) : કારણો અને પરિણામો :** ૧૯૪૫માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ તો પૂરું થયું પણ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સહકારની આશા ફૂળીભૂત ન થઈ. યુદ્ધને અંતે ઊભરી આવેલી બે મહાસત્તાઓ-અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે સમગ્ર વિશ્વ પર પ્રભુત્વ જમાવવાની તીવ્ર સ્પર્ધા શરૂ થઈ. આ ગાળા દરમિયાન વિશ્વ બે સત્તા જૂથો અને લશ્કરી જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયું. સત્તાનું બે ધ્રુવો (અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયન)માં કેન્દ્રીકરણ થયું. એટલે આ સમયગાળાને દ્વિધ્રુવી વિશ્વવ્યવસ્થાના ગાળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બે મહાસત્તાઓ વચ્ચેના અત્યંત તનાવપૂર્ણ સંબંધો (પણ બંને વચ્ચે મોટું યુદ્ધ નહિ) ને કારણે આ તબક્કાને ‘ઠંડા યુદ્ધના તબક્કા’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ગાળા દરમિયાન વિવિધ પ્રસંગોએ બંને મહાસત્તાઓ લગભગ આમનેસામને આવી ગઈ, પણ બંને પાસે પરમાણુ શસ્ત્રો અને તેમને દૂર સુધી ફેંકી શકે એવી મિસાઈલો (પ્રક્ષેપાસ્ત્રો) હોવાથી વિશ્વ વિકરાળ મહાયુદ્ધમાંથી બચી ગયું. અરસ-પરસના ઈરાદાઓ

માટે ભારે શંકાકુશંકા અને અવિશ્વાસને કારણે મહાસત્તાઓ વચ્ચેની શસ્ત્રસ્પર્ધા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી દુનિયાનાં મુખ્ય શક્તિશાળી રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સત્તાસંબંધોમાં મૂળગામી ફેરફાર થયા. નાઝીવાદી જર્મની અને ફાસીવાદી ઈટાલી સામે મિત્રદેશો તરીકે સાથે લડેલા એ વિજયી બનેલા અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયન બે વિરોધી સત્તા - જૂથો લશ્કરી જૂથોના અગ્રણી બન્યા અને તેમની વચ્ચે ઠંડું યુદ્ધ શરૂ થયું. બ્રિટન અને ફ્રાન્સનો યુદ્ધમાં તો વિજય થયો પણ યુદ્ધમાં થયેલી ભયંકર ખાનાખરાબીને કારણે અને સામ્રાજ્યવાદનાં વળતાં પાણી થવાને કારણે મહાસત્તા તરીકેનો દરજ્જો ગુમાવી બેઠાં. યુદ્ધમાં હારેલાં જર્મની, ઈટાલી અને જાપાન આર્થિક, લશ્કરી અને રાજકીય એમ બધી રીતે નષ્ટપ્રાય: થયાં. યુદ્ધના પાછળના તબક્કા દરમિયાન સોવિયેત યુનિયને જર્મનીના પૂર્વ ભાગ ઉપરાંત અન્ય પૂર્વ યુરોપીય દેશો જેવા કે ઑસ્ટ્રિયા, આલ્બેનિયા, હંગેરી, યુગોસ્લાવિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડ, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા અને બાલ્ટિક રાજ્યો પર લશ્કરી કબજો મેળવ્યો, અને જે-તે દેશોના સામ્યવાદી પક્ષોને સત્તા સોંપી, જેથી તેમનાં પર સોવિયેત યુનિયનનું વર્ચસ્વ રહે. દરમિયાન ૧૯૪૯માં સોવિયેત યુનિયને અણુઅખતરો કરીને એક માત્ર અણુબૉમ્બ ધરાવતી અમેરિકાની ઈજારાશાહી સત્તાને પડકારી.

પશ્ચિમ યુરોપના જે દેશોને બ્રિટિશ-અમેરિકા દળોએ મુક્ત કર્યા હતા ત્યાં ધીરે ધીરે લોકશાહી શાસનપ્રથા સ્થપાઈ. ઈટાલીમાં પણ ફાસીવાદનો અંત આવતા ત્યાં પણ લોકશાહી શાસન સ્થપાયું.

■ સત્તા-જૂથો વચ્ચેનો વૈચારિક સંઘર્ષ :

સત્તા-જૂથો વચ્ચેના સંઘર્ષ વૈચારિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પશ્ચિમ યુરોપના દેશો લોકશાહી ઉદારમતવાદ અને મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં માનતા હતા, તો સામે પક્ષે સોવિયેત યુનિયનના નેતૃત્વ હેઠળના દેશો સમાજવાદી-સામ્યવાદી વિચારધારામાં માનતા હતા. ત્યાં સામ્યવાદી પક્ષોનું એકલચ્છું શાસન સ્થાપાયું હતું. પશ્ચિમ યુરોપીય દેશોમાં વિવિધ પ્રકારનાં સ્વાતંત્ર્યો હતાં, જ્યારે સામ્યવાદી દેશોમાં આ બધાં સ્વાતંત્ર્યોનો અભાવ હતો. પશ્ચિમ યુરોપીય દેશોમાં રાજ્યના અંકુશથી મુક્ત એવાં અર્થતંત્રો હતાં, ત્યારે સામ્યવાદી દેશોમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર રાજ્યનો કાબૂ હતો. આમ, બંને સત્તા-જૂથો વચ્ચે રાજકીય અને આર્થિક રચનાની દૃષ્ટિએ ઊડીને આંખે વળગે એવા તફાવતો હતા. એ બધાંને કારણે એમની વચ્ચે તીવ્ર વૈચારિક સંઘર્ષ ઊભો થયો.

■ સત્તા-જૂથો વચ્ચે અવિશ્વાસ :

આ વૈચારિક સંઘર્ષનું એક મહત્ત્વનું પાસું હતું, બંને સત્તા - જૂથોનો આસપાસનો અવિશ્વાસ અને સામેના જૂથના ઈરાદાઓ પ્રત્યે શંકાકુશંકા. સોવિયેત યુનિયને જે રીતે પૂર્વ યુરોપના દેશોમાં સામ્યવાદી પક્ષોની ‘કઠપૂતળી’ સરકારો સ્થાપીને તે દેશોને ‘સામ્યવાદી વિસ્તારવાદ’નો ભય સતાવતો હતો. આ બાજુ સોવિયેત યુનિયન અને પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી દેશોને અમેરિકા ‘સામ્રાજ્યવાદ’નો ભય લાગતો હતો.

હવે અમેરિકાની ચઢિયાતી લશ્કરી શક્તિ પણ યુરોપીય દેશોને પક્ષે હતી. બીજી બાજુ, સોવિયેત યુનિયનમાં સામ્યવાદી શાસન સ્થપાયું હતું. અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપના દેશોના મનમાં

સામ્યવાદ પ્રત્યે ભારોભાર અણગમો અને તિરસ્કાર હતો. આમ, બંને સત્તાજૂથોને એકબીજા પ્રત્યે ભારોભાર અવિશ્વાસ હતો અને બંનેને એકબીજાનો ભય લાગતો હતો.

■ લશ્કરી જૂથોમાં વહેંચાયેલું વિશ્વ :

અરસપરસની શંકાકુશંકા અને અવિશ્વાસ અને તેમાંથી ઊભા થયેલ ભયને કારણે બંને સત્તા-જૂથોએ પોતાના આગવા લશ્કરી સંઘો ઊભા કર્યા. અમેરિકાની પ્રેરણા અને નેતાગીરી હેઠળ ઉત્તર આટલાંટિક મહાસાગરને કિનારે આવેલા પશ્ચિમી લોકશાહી દેશોનું એક લશ્કરી સંગઠન ૧૯૪૯માં રચવામાં આવ્યું તેમને ‘નાટો’ (NAATO) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંગઠને યુરોપના ઘણા દેશોમાં આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ લશ્કરી થાણાં સ્થાપ્યાં. એમાં મોટા ભાગની લશ્કરી મદદ અમેરિકાએ પૂરી પાડી. ત્યાર બાદ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના દેશોનું ‘સામ્યવાદી વિસ્તારવાદ’ સામે રક્ષણ કરવા માટે ઇંગલેન્ડ અને અમેરિકાએ ૧૯૫૪માં બીજા એક લશ્કરી સંગઠનની રચના કરી, જે ‘સીઆટો’ ‘સાઉથ ઈસ્ટ-એશિયાટિક ઓર્ગેનાઇઝેશન’ (SEATO) તરીકે ઓળખાય છે. મધ્યપૂર્વના દેશોમાં ઇંગલેન્ડની પ્રેરણા અને નેતાગીરી હેઠળ એક બીજું લશ્કરી જૂથ રચાયું, જે ‘સેન્ટો’ સેન્ટ્રલ (એશિયા) ટ્રીટી ઓર્ગેનાઇઝેશન’ (CENTO) તરીકે ઓળખાયું. જુદા જુદા આરબ દેશો તેમાં જોડાયા. પાછળથી અમેરિકાએ તેની નેતાગીરી લીધી.

અમેરિકાની પ્રેરણા અને નેતાગીરી હેઠળ રચાયેલાં આ લશ્કરી સંગઠનો સામે સોવિયેત યુનિયનની નેતાગીરી હેઠળ સામ્યવાદી દેશોનું પણ લશ્કરી સંગઠન રચાયું, જે ‘વોર્સો કરાર’ તરીકે ઓળખાયું. આ સમયની બીજી મહત્વની ઘટના તે ચીનમાં સામ્યવાદી શાસનની સ્થાપના. લાંબા આંતરવિગ્રહ અને સંઘર્ષ બાદ ચીનમાં ૧૯૪૯માં માર્કસ-લેનિન-તુંગના નેતૃત્વ હેઠળ સામ્યવાદી ક્રાંતિ થઈ. ‘સીઆટો’ સંગઠનની રચના પાછળ ચીની સામ્યવાદના વિસ્તારનો ભય મુખ્ય કારણરૂપ હતો.

આમ, મહાસત્તાઓ અને તેમનાં સત્તાજૂથો વચ્ચેના ઠંડા યુદ્ધનું એક મહત્વનું પરિણામ તે વિશ્વના ઘણા દેશોનું એક યા બીજી લશ્કરી જૂથમાં જોડાવું. લશ્કરી જૂથોના નિર્માણને આપણે ઠંડા યુદ્ધના એક મહત્વના પરિણામ અને કારણ બંને તરીકે મૂલવી શકીએ. ઠંડા યુદ્ધને ઉજાગર કરતી ઘણી બધી ઘટનાઓ આ સમયગાળામાં બની. જર્મનીના પાટનગર બર્લિનમાંથી પશ્ચિમી સત્તાઓના પ્રભાવને દૂર કરવા સોવિયેત યુનિયને ‘બર્લિનની નાકાબંધી’ કરી, એને ઘણા વિદ્વાનો ઠંડા યુદ્ધની શરૂઆત માને છે.

■ જર્મનીના ભાગલા અને એકીકરણ :

બપ્પે વિશ્વયુદ્ધોનું એક નિમિત્ત બનેલ જર્મનીનો બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં કારમો પરાજય થયો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થતંત્ર સંપૂર્ણપણે ભાંગી પડ્યાં. જર્મનીમાં એ વખતે કોઈ એવો પક્ષ ન હતો, જેને જર્મનીની શાસનધુરા સોંપી શકાય. ઉપરાંત, એક અને અખંડ જર્મની ફરી એકવાર મજબૂત લશ્કરી સત્તા તરીકે ઊપસી આવે અને વિશ્વ માટે ખતરો ઊભો કરે એવો પણ ડર હતો. આથી પરાજિત જર્મનીને ચાર વહીવટી વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું. યુદ્ધના પાછળના તબક્કા દરમિયાન સોવિયેત યુનિયનના ‘રેડ આર્મી’એ જર્મની પૂર્વભાગ ઉપર લશ્કરી કબજો મેળવ્યો હતો, એટલે પૂર્વ જર્મની ઉપર તેનો અંકુશ રહે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું. તો આ બાજુ જર્મનીના નૈર્ઘર્ય ભાગ ઉપર અમેરિકાનો, ફ્રાન્સની નજીક આવેલા પ્રદેશો ઉપર ફ્રાન્સનો અને બેલ્જિયમને અડીને આવેલા હોલેન્ડની ડચ જાતિના પ્રદેશો ઉપર બ્રિટનનો અંકુશ રહે, એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી.

એ જ રીતે, ભૌગોલિક રીતે પૂર્વ જર્મનીમાં આવેલા પાટનગર બર્લિનને પણ ચાર વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું. તેનો વહીવટ ચાર દેશોને સોંપવામાં આવ્યો. તેમની વચ્ચે વહીવટી સંકલન સધાય એ માટે એક સંકલન સમિતિ પણ રચવામાં આવી. યુદ્ધ પછીની આ એક કામચલાઉ વ્યવસ્થા હતી. લાંબા સમય સુધી જર્મનીને આમ ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત રાખી શકાય નહિ. એટલે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને બ્રિટને જર્મની માટે નવી વ્યવસ્થા વિશે વિચારવાનું શરૂ કર્યું. દરમિયાન સત્તા-જૂથો વચ્ચે અવિશ્વાસ અને શંકાકુશંકાનું વાતાવરણ ઊભું થયું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. નવી વ્યવસ્થા હેઠળ પૂર્વ જર્મની ઉપરનો પોતાનો અંકુશ ચાલ્યો જશે એવો સોવિયેત યુનિયનને ડર લાગ્યો. તેણે પૂર્વ જર્મનીમાં પોતાના કહ્વામાં રહે એવી સામ્યવાદી પક્ષની ‘કઠપૂતળી સરકાર’ સ્થાપી દીધી. જર્મનીના મુદ્દે અમેરિકા સહિત આ પશ્ચિમ યુરોપીય દેશો અને સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે કોઈ સહમતી શક્ય નથી, એવું લાગતા આ ત્રણ દેશોના વહીવટી અંકુશ હેઠળના જર્મન પ્રદેશોનું એકીકરણ કરીને ‘ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મની’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. સામે પક્ષે સોવિયેત યુનિયને પણ પૂર્વ જર્મનીને ‘ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિક ઓફ ઈસ્ટ જર્મની’ તરીકે જાહેર કર્યું. આમ, યુદ્ધ પછી (લોકશાહી) પશ્ચિમ જર્મની અને (સામ્યવાદી) પૂર્વ જર્મની એવાં બે સ્વતંત્ર રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

પણ આનાથી બર્લિનનો પ્રશ્ન પેચીદો બન્યો. પાટનગર બર્લિનનું પણ ચાર વહીવટી વિભાગોમાં વિભાજન કરવામાં આવેલું. જર્મનીના ત્રણ પશ્ચિમી વિભાગોનું એકીકરણ થતાં બર્લિનના પણ ત્રણ વહીવટી વિભાગોનું એકીકરણ થયું. એના વળતાં પગલાં તરીકે એપ્રિલ ૧૯૪૮માં સોવિયેત યુનિયને ‘બર્લિનની નાકાબંધી’ જાહેર કરી. એના કારણે પશ્ચિમી દેશો અને સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે ભારે તનાવ ઊભો થયો. ‘બર્લિનની નાકાબંધી’ને ઘણા વિદ્વાનો ઠંડા યુદ્ધનો આરંભ ગણે છે. પાછળથી પશ્ચિમ બર્લિન (જે પશ્ચિમ જર્મનીનું પાટનગર હતું.) અને પૂર્વ બર્લિનને જુદી પાડતી ઊંચી અને ૪૨ કિમી લાંબી દીવાલ ચણવામાં આવી. બર્લિનનો આ દિવસ સત્તાજૂથો વચ્ચે ચાલતા ઠંડા યુદ્ધ અને તનાવનું પ્રતીક બની. આ દીવાલ ઠેકીને પશ્ચિમ બર્લિનના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં જવાનો પ્રયાસ કરતા સેંકડો પૂર્વ જર્મનવાસીઓને બળજબરીપૂર્વક રોકાય તેવો પ્રયાસ સામ્યવાદી સરકારે કર્યો એમાં ઘણાં લોકોએ પોતાનાં જાન પણ ગુમાવ્યાં.

ત્યાર પછીના ચાર-સાડા ચાર દાયકાના સમયગાળામાં પશ્ચિમ જર્મનીએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો. એને વિદ્વાનો ‘જર્મન ચમત્કાર’ તરીકે ઘટાવે છે. પૂર્વ જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો થયો નહિ. પૂર્વ જર્મનીના લોકોની રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને ઝડપી આર્થિક વિકાસની આકાંક્ષાને ત્યાંની સામ્યવાદી સરકારે કચડી નાખી.

■ ઠંડા યુદ્ધનો અંત અને જર્મનીનું એકીકરણ :

આ દાયકાઓ દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં મહત્વના અને દૂરગામી ફેરફારો થયા. વિવિધ કારણોસર મહાસત્તાઓ વચ્ચેના ઠંડા યુદ્ધનાં વળતાં પાણી થયાં. આધુનિક સંચાર માધ્યમોને કારણે પૂર્વ (સામ્યવાદી) અને પશ્ચિમ (લોકશાહી) યુરોપ વચ્ચેના લોખંડી પડદામાં ગાબડાં પડવા શરૂ થયાં. ૧૯૮૦ના દાયકાનાં છેલ્લાં વર્ષો અને ૧૯૯૦ના આરંભિક વર્ષો કેવળ યુરોપ માટે જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વ-રાજકારણ માટે નિર્ણાયક

પુરવાર થયાં. આ વર્ષો દરમિયાન અભેદ ગણાતા સોવિયેત યુનિયનમાં મોટી તિરાડો પડવા લાગી અને છેવટે તેનું વિઘટન થયું. (તેની ચર્ચા હવે પછી કરીશું.) એ પ્રક્રિયાના એક ભાગ રૂપે ત્રીજી ઑક્ટોબર, ૧૯૯૦ના રોજ બંને જર્મનીનું એકીકરણ થયું. જર્મનીના વિભાજનના પ્રતીક એવી બર્લિનની દીવાલ લોકોએ તોડી નાંખી. ઠંડા યુદ્ધના છેલ્લા અવશેષ જેવી આ દીવાલ ધ્વસ્ત થવાથી જર્મન લોકો પૂરા દિલથી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. આજે સંયુક્ત જર્મની આર્થિક દૃષ્ટિ એ યુરોપનું સૌથી શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બન્યું છે. છેલ્લા દોઢ દાયકામાં તો તેણે જબરદસ્ત આર્થિક વિકાસ સાધ્યો છે. આજે તે યુરોપિયન યુનિયનનું એક મહત્વનું આગળ પડતું રાષ્ટ્ર બન્યું છે.

■ એશિયા - આફ્રિકામાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનો ઉદય :

બીજા વિશ્વયુદ્ધનું એક હકારાત્મક પરિણામ એ આવ્યું કે, યુરોપીય સત્તાઓના સામ્રાજ્યવાદનો અંત આવ્યો. એશિયા અને આફ્રિકાના સંખ્યાબંધ દેશોનો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે ઉદય થયો. આમ તો બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં એશિયાના પરાધીન દેશોમાં સ્વાતંત્ર્યની ચળવળો શરૂ થઈ ચૂકી હતી. યુદ્ધ દરમિયાન તે વધુ વેગવાન બની. યુદ્ધ દરમિયાન અને ત્યાર પછી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓનું વર્ચસ્વ ઘટવા લાગ્યું. તો બીજી તરફ આ દેશોમાં રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળો વધુ ને વધુ તીવ્ર બનવા લાગી. લાંબી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને અંતે આપણો દેશ ૧૯૪૭માં આઝાદ થયો. બ્રિટિશ કૂટનીતિને કારણે અને અન્ય કેટલાંક કારણોસર આઝાદીની સાથે જ દેશના બે ભાગલા પડ્યા અને ભારત અને પાકિસ્તાન એવાં બે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં; એ જ રીતે યુદ્ધ પૂરું થતાં બ્રિટનને બર્માની સ્વાતંત્ર્યની માગણી સ્વીકારવી પડી. ૧૯૪૮માં બર્મા પણ આઝાદ થયું ભારતની દક્ષિણે આવેલા શ્રીલંકાએ પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આઝાદી મેળવવાનો પ્રયાસ શરૂ કરી દીધો હતો. બ્રિટને પ્રથમ ‘સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ આપીને માગણી સંતોષવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની માગણી અને ચળવળ બળવતર બનતા છેવટે બ્રિટનને નમતું જોખવું પડ્યું. ૧૯૪૮માં શ્રીલંકા પણ સ્વતંત્ર બન્યું. ૧૯૪૯માં ઈન્ડોનેશિયા પણ નેધરલેન્ડની ધૂસરીમાંથી મુક્ત થયું. તેમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનો ફાળો મહત્વનો હતો. આ જ વર્ષો દરમિયાન દૂર પૂર્વના એશિયાઈ દેશો લાઓસ, કંબોડિયા, વિયેતનામ પરના ફ્રાન્સના આધિપત્ય સામે ઉગ્ર સ્વાતંત્ર્ય ચળવળો ચાલી. છેવટે ૧૯૫૪માં આ બધા દેશો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો બન્યાં. ૧૯૫૦ના દાયકામાં આફ્રિકા ખંડમાં સંસ્થાનવાદના અંતનો આરંભ થયો. સંખ્યાબંધ આફ્રિકી દેશો આઝાદ થયા. તેમાં લિબિયા, મોરક્કો, ટ્યુનિસિયા, સુદાન, ગોલ્ડ કોસ્ટ (ઘાના), આઈવરી કોસ્ટ, મોરિટાનિયા, માલી, ગેબન, ચાડ, ટોગોલેન્ડ, કેમરૂન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૧૯૬૦ના દાયકામાં પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના ઉદયની પ્રક્રિયા બરાબર ચાલુ રહી. નાઈજીરિયા, સોમાલીલેન્ડ, કોંગો, ટાંગાનિકા, સાયપ્રસ, સિયેરાલિયોન, યુગાન્ડા, કુવૈત, અલ્બેરિયા, ઝાંઝીબાર, કેન્યા, જમ્બીયા, ટોબેગો વગેરે સંખ્યાબંધ પરાધીન દેશો સ્વતંત્ર થયાં. આ પ્રક્રિયા સંપૂર્ણપણે શાંતિપૂર્ણ હતી. ઘણા દેશોમાં લોહિયાળ સંઘર્ષો થયા તો કેટલાક દેશોમાં આંતરવિગ્રહો થયા. સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ સહેલાઈથી પોતાનું વર્ચસ્વ જતું

કરે તેમ ન હતી. કેટલીક સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓએ પોતાનો પગદંડો ચાલુ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.

■ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થામાં થયેલા મૂળગામી ફેરફારો :

સંસ્થાનવાદના અંત થકી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થામાં મૂળગામી ફેરફારો થયા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા પર યુરોપીય સત્તાઓનું વર્ચસ્વ હતું. આ સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ મધ્યપૂર્વ, દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, આફ્રિકાના મોટા વિસ્તારો પર શાસન કરતી હતી અથવા મોટા પ્રમાણમાં અંકુશ ધરાવતી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધે તેમના વર્ચસ્વનો અંત આણ્યો અને યુદ્ધ પછી આ ખંડોમાં અનેક દેશો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે ઉદ્ભવ્યાં. સંસ્થાનવાદનો ભોગ બનેલા આ બધા દેશો લશ્કરી અને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણા નબળા હતા. સ્વતંત્ર થયેલા આ દેશોમાં શરૂઆતમાં લોકશાહી સરકારો સ્થપાઈ, પણ વખત જતાં કેટલાક દેશોમાં સરમુખત્યારશાહી અને લશ્કરી શાસનો સ્થપાયાં. અગાઉની સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓએ આવાં બિનલોકશાહી શાસનોને સમર્થન આપીને તે દેશોનાં કુદરતી સંસાધનો પર અંકુશ જમાવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો.

■ ત્રીજા વિશ્વનો ઉદય : મહત્વનું પરિબળ :

એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકા (દક્ષિણ અમેરિકા) ના આ નવોદિત અને વિકાસશીલ દેશોને ‘ત્રીજા વિશ્વના દેશો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત દેશોને પ્રથમ વિશ્વના દેશો તરીકે અને સમાજવાદી-સામ્યવાદી દેશોને ‘બીજા વિશ્વ’ના દેશો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે દેશોથી આ નવોદિત દેશોને અલગ પાડવા માટે તેમને ‘ત્રીજા વિશ્વ’ના દેશો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જોકે હવે વિકસિત દેશો અને વિકાસશીલ દેશો એમ દુનિયાના દેશોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. વિકાસશીલ દેશોનાં મુખ્ય બે-ત્રણ સામાન્ય લક્ષણો છે : એક તો, આ દેશો વધતે - ઓછે અંશે ગરીબી, ભૂખમરો, વસ્તીવધારો, વિકાસનો નિમ્ન દર, નિરક્ષરતા, આંતરિક જાતીય સંઘર્ષો જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. બીજું, તેઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રો અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં સંસ્થાનવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, રંગભેદ, સામાજિક - આર્થિક અસમાનતાઓ અને શોષણનો એક થઈને વિરોધ કરે છે. ત્રીજું, ઠંડા યુદ્ધના સમયગાળા દરમિયાન મોટા ભાગના આ રાષ્ટ્રોએ કોઈ છાવણીમાં નહિ જોડાતા એકંદરે બિનજોડાણની નીતિ અપનાવી. વિકાસશીલ દેશોના ઉપર જણાવ્યાં એ સામાન્ય લક્ષણો છે, છતાં તેમની વચ્ચે મોટા તફાવતો પણ છે. કેટલાક દેશોમાં લોકશાહી શાસનપ્રથા છે, તો કેટલાક દેશોમાં સરમુખત્યારશાહી શાસનો, તો ક્યાંક લશ્કરી શાસનો છે. એ જ રીતે, કેટલાક મૂડીવાદી અર્થતંત્રોવાળા દેશો છે, તો કેટલાક સમાજવાદી અર્થતંત્રો ધરાવે છે. આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ તેમનાંમાં ઘણું વૈવિધ્ય છે. ત્રીજા વિશ્વના-વિકાસશીલ દેશો વચ્ચે સારા સંબંધો હોય જ એવું પણ નથી. પાડોશી દેશો સાથે સરહદી ઝઘડાઓ, જાતીય અને ધાર્મિક સંઘર્ષો વગેરે જોવા મળે છે.

આ બધા તફાવતો અને મતભેદો છતાં એમની વચ્ચે એકતા સાધવાના પ્રયાસો થયા છે અને એમાં ભારતે આગેવાની લીધી છે. ૧૯૪૭ અને ૧૯૪૯માં નવી દિલ્લી ખાતે ૩૦ જેટલા એશિયાના દેશોની પરિષદ ભરવામાં આવી. ૧૯૫૫માં ઈન્ડોનેશિયાના બાન્ડુંગ ખાતે ૨૯ જેટલા એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોની ‘બાન્ડુંગ પરિષદ’ યોજાઈ. આ અને આવી બીજી પરિષદોમાં આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે સહકાર સાધવા ઉપર અને સામ્રાજ્યવાદ-સંસ્થાનવાદ વિરુદ્ધ સમાન વલણ અપનાવવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આ બધા પ્રયાસોને કારણે

૦૫. ૧૯૪૫ પછીનું વિશ્વ-૨

■ બિનજોડાણવાદી ચળવળ અને તેનો વિશ્વરાજકારણમાં ફાળો :

બે વિરોધી સત્તાજૂથો અને લશ્કરી જોડાણો વચ્ચે વિભાજિત વિશ્વમાં કોઈ પણ સત્તાજૂથ કે લશ્કરી જૂથમાં નહિ જોડાવાની અને બંને જૂથોની સમાન અંતર રાખવાની નીતિ કેટલાક નવોદિત દેશોએ અપનાવી, તેમને સામાન્ય રીતે, ‘બિનજોડાણવાદી રાષ્ટ્રો’ અને તેમની વિદેશનીતિને ‘બિનજોડાણવાદી નીતિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ દેશો સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના ભોગ બન્યા હતા. લાંબા સંઘર્ષ અને બલિદાન બાદ તેઓ આઝાદ થયા હતા. પોતાની નવી સવી આઝાદી સાચવવા માટે તેઓ ઘણા આતુર હતા. ઠંડા યુદ્ધથી તેઓ બચવા માંગતા હતા. કોઈ એક સત્તા કે લશ્કરી જૂથમાં જોડાય તો અકારણ બીજા જૂથની દુશ્મનાવટ વહોરી લેવી પડે, એની ચિંતા તેમને સતાવતી હતી.

બીજી બાજુ, હરીફ સત્તાજૂથો આ દેશોને જાત જાતની લાલચ અને પ્રલોભનો આપીને પોતાની તરફ આકર્ષવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. તેમનો ઈરાદો પોતાના રાજકીય અને લશ્કરી વર્ચસ્વમાં વધારો કરવાનો હતો. પાકિસ્તાન જેવાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો તેમાં જોડાયાં પણ ખરાં. આમ છતાં, મોટા ભાગના દેશોએ બિનજોડાણવાદી નીતિ અપનાવી અને તેને વળગી રહ્યા.

પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના નેતૃત્વ હેઠળ ભારતે બિનજોડાણની વિદેશનીતિ અપનાવી અને બિનજોડાણવાદી ચળવળને મૂલ્યવાન નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. નેહરુ માનતા હતા કે કોઈ પણ સત્તાજૂથ કે લશ્કરી જૂથમાં જોડાવાને બદલે તટસ્થ રહેવાથી રાષ્ટ્રીય હિતોનું વધારે સારી રીતે રક્ષણ થઈ શકશે. ભારતની એ માન્યતા રહી છે કે વિશ્વનું બે હરીફ સત્તાજૂથો લશ્કરી જોડાણમાં વિભાજન વિશ્વશાંતિ માટે ખતરારૂપ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે હાનિકારક છે. ભારત જો કોઈ એક જૂથમાં જોડાય તો તેને પોતાની અનિચ્છા છતાં ઠંડા યુદ્ધનો ભોગ બનવું પડે. એશિયા અને આફ્રિકાના પરાધીન દેશો જેમ જેમ આઝાદ થતા ગયા, તેમાંના ઘણા દેશોએ સત્તાજૂથોથી તટસ્થ અથવા બિનજોડાણવાદી વિદેશનીતિનો સ્વીકાર કર્યો. આમ, તેણે બિનજોડાણવાદી ચળવળનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ભારત ઉપરાંત ઈન્ડોનેશિયા, ઈજિપ્ત, યુગોસ્લાવિયા, ઘાનાએ બિનજોડાણવાદી ચળવળને આગળ ધપાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

■ બિનજોડાણવાદનો ફાળો :

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં બિનજોડાણવાદી નીતિએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મહાસત્તાઓ વચ્ચેના ઠંડા યુદ્ધને પ્રસરતા અટકાવવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો છે. શાંતિચાહક આ દેશોએ વિશ્વશાંતિના જતનમાં પોતાનો યત્કિયિત ફાળો આપ્યો છે. આ બધા વિકાસશીલ દેશોને ઝડપથી વિકાસ સાધવો હોય, તો સત્તાજૂથોની સ્પર્ધામાં ઘસડાવું પોસાય તેમ ન હતું. ટૂંકમાં, બિનજોડાણવાદે નવોદિત દેશોને વિદેશનીતિને ક્ષેત્રે એવો વિકલ્પ પૂરો પાડ્યો, જેને કારણે તેઓ પોતાનાં રાષ્ટ્રીય હિતોનું સુપેરે રક્ષણ કરી શકે અને પોતાનો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવી શકે.

ઠંડા યુદ્ધના ગાળા દરમિયાન થયેલાં નાનાંમોટાં યુદ્ધોમાં આ દેશોએ શાંતિ અને સુલેહનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં ફાળો આપ્યો છે. ક્યાંક લવાદીની ભૂમિકા પણ ભજવી છે. તબીબી સારવાર તેમજ યુદ્ધકેદીઓની હેરફેર જેવાં માનવતાવાદી કાર્યોમાં

અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી છે. આ સંદર્ભમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના બધા પ્રયાસોમાં તેમણે મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે.

■ શસ્ત્રીકરણ અને નિઃશસ્ત્રીકરણ :

ઠંડા યુદ્ધે સમગ્ર વિશ્વ પર પ્રભુત્વ જમાવવા માટે બે મહાસત્તાઓ વચ્ચેની ઉગ્ર સ્પર્ધાને જન્મ આપ્યો, તેમ પ્રભુત્વ જમાવવા માટેના અત્યંત મહત્વના સાધન તરીકે શસ્ત્ર-સ્પર્ધાને પણ મોટું ઉત્તેજન પૂરું પાડ્યું. બંને મહાસત્તાઓએ મબલક પ્રમાણમાં વિવિધ પ્રકારના સંહારક શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારવા માંડ્યું. મનુષ્યજાતિએ શોધેલાં સંહારક શસ્ત્રોમાં સૌથી વધુ સંહારક અને અંતિમ શસ્ત્ર તે પરમાણુ બૉમ્બ. આપણે જોઈ ગયાં કે ૧૯૪૫માં અમેરિકાએ જાપાનનાં બે નગરો હિરોશીમા અને નાગાસાકી પર પ્રથમ અણુબૉમ્બનો ઉપયોગ કર્યો અને અણુશસ્ત્રોમાં પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી. ચાર જ વર્ષમાં સોવિયેત યુનિયને પણ અણુ અખતરો કરીને અણુશસ્ત્રો બનાવવાની પોતાની ક્ષમતા પુરવાર કરી. આના થકી મહાસત્તાઓ વચ્ચે એક પ્રકારની ‘સત્તાની સમતુલા’ સર્જાઈ. ત્યાર પછી તો પરમાણુશસ્ત્રો બનાવવાની લગભગ દોટ શરૂ થઈ. અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયન બાદ થોડાં વર્ષો પછી બ્રિટને પરમાણુશસ્ત્રો વિકસાવ્યાં. અને ત્યાર બાદ ફ્રાન્સે ૧૯૬૪માં ચીને પરમાણુ અખતરો એક ‘પરમાણુ સત્તા’ તરીકે પોતાની હાજરી પુરાવી. આમ, ૧૯૬૦ના અંત સુધીમાં તો અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયન ઉપરાંત બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન પરમાણુસત્તાઓ તરીકે ઊપસી આવી.

૧૯૬૦ના દાયકાનાં આરંભિક વર્ષો (૧૯૬૧-૧૯૬૨) દરમિયાન અમેરિકાની દક્ષિણ પશ્ચિમે આવેલ સામ્યવાદી શાસનપ્રથા ધરાવતા ક્યુબાની અમેરિકાએ નાકાબંધી જાહેર કરી. અમેરિકાના સંભવિત આક્રમણ સામે ક્યુબાનું રક્ષણ કરવા માટે સોવિયેત યુનિયને પરમાણુશસ્ત્રોથી સજ્જ મિસાઈલોવાળાં વહાણ કેરિબિયન સમુદ્રમાં મોકલ્યા. બંને મહાસત્તાઓએ એકબીજાને પરમાણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાની ધમકી આપી. વિશ્વ પરમાણુયુદ્ધની લગભગ આરે આવી ગયું. છેવટે અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયનના વડાઓ વચ્ચે વહેલીવાર ‘હૉટ લાઈન’ પર વાતચીત થઈ. સોવિયેત યુનિયને પોતાનાં વહાણ પાછા વાળવાનો નિર્ણય કર્યો અને અમેરિકાએ ક્યુબા પર તાકેલાં પરમાણુ શસ્ત્રોવાળાં મિસાઈલો મ્યાન કર્યાં. આ ઘટનાને ‘ક્યુબાની કટોકટી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિશ્વ રાજકારણમાં આ ઘટના અત્યંત મહત્વની ગણવામાં આવે છે. મહાસત્તાઓ વચ્ચે પરસ્પર સંદેશાની આપ - લે શરૂ થાય છે અને તનાવમાં ઘટાડો થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘ક્યુબાની કટોકટી’ને ઠંડા યુદ્ધના અંતના આરંભ તરીકે ઘટાવે છે. પરમાણુ શસ્ત્રોના નિઃશસ્ત્રીકરણની પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ પણ આ ઘટનાનું મહત્વ છે. પરમાણુ શસ્ત્રોના નિઃશસ્ત્રીકરણની દિશામાં પ્રથમ પગલાં તરીકે પરમાણુશસ્ત્રોના પરીક્ષણ, ઉત્પાદન અને પ્રસારણ પર અંકુશ મૂકવા માટે અમેરિકા, સોવિયેત યુનિયન અને બ્રિટન સહમત થયાં. એને ‘આંશિક પરમાણુ અખતરો બંધી સંધિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંધિ પર ફ્રાન્સે હસ્તાક્ષર કરવાનો ઈન્કાર કર્યો, અને પરમાણુ અખતરો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૬૪માં ચીને પણ પરમાણુ અખતરો કર્યો અને સંધિ પર હસ્તાક્ષર કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. આ સંધિ બાહ્ય

વાતાવરણમાં પરમાણુ અખતરા કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતી હતી. આમ, ૧૯૬૫માં વિશ્વનાં પાંચ રાષ્ટ્રો પરમાણુશક્તિ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો બની ચૂક્યા હતા અને એમાંના ચાર (સામ્યવાદી ચીન સિવાય) તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિના કાયમી (વીટો સત્તા ધરાવતાં) સભ્ય રાષ્ટ્રો હતાં. પરમાણુશક્તિ બનાવવાની સામગ્રી અને અદ્યતન ટેકનોલોજી આ પાંચ રાષ્ટ્રો પાસે હતી. આ રાષ્ટ્રોએ વધુ ને વધુ સંહારશક્તિ ધરાવતાં પરમાણુશક્તિ બનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. બીજી બાજુ, આ પરમાણુશક્તિ હજારો કિલોમીટર દૂર આવેલાં નિશ્ચિત લક્ષ્યાંકો પર છોડી શકાય એવા પ્રકારનાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રો (મિસાઈલો)નું ઉત્પાદન પણ ચાલુ રાખ્યું. પહેલાં મધ્યમ અંતરના (ત્રણથી પાંચ કિલોમીટર) અને પછીથી લાંબા અંતરના (આઠથી દસ હજાર કિલોમીટર) આંતરખંડીય (એક ખંડમાંથી બીજા ખંડના દેશો પર પ્રહાર કરી શકે એવાં) પ્રક્ષેપાસ્ત્રો પણ બંને મહાસત્તાઓએ વિકસાવ્યાં. પરમાણુશક્તિ અને પ્રક્ષેપાસ્ત્રોની આ ગળાકાપ સ્પર્ધાએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. વિવિધ સંહારકશક્તિ ધરાવતાં પચાસ હજાર કરતાં પણ વધુ પરમાણુશક્તિ અને તેમને ફેંકવા માટેની હજારોની સંખ્યામાં મિસાઈલો આ રાષ્ટ્રોએ વિકસાવી અને પોતાના ગુપ્ત ભંડારોમાં તેમનો સંગ્રહ કર્યો. મનુષ્યજાતિનો જ નહિ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે આખા જગતનો અનેકવાર વિનાશ કરી શકે એટલાં મહાસંહારક શક્તિના જવાળામુખી પર વિશ્વ આજે બેઠેલું છે. પરમાણુશક્તિ અને પ્રક્ષેપાસ્ત્રોનો ફેલાવો વિશ્વના બીજા દેશોમાં ન થાય એ માટે ‘પરમાણુ બિનઅસર સંધિ’ અને ‘પ્રક્ષેપાસ્ત્રો વિરોધ’ (એન્ટિબેલિસ્ટિક) સંધિ ઘડવામાં આવેલી છે. જગતના મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રોએ એના પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે. ભારત અને પાકિસ્તાન પર આ સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કરવાનું પશ્ચિમી દેશોનું ભારે દબાણ છે. આ સંધિઓ પરમાણુશક્તિ અને પ્રક્ષેપાસ્ત્રો ધરાવતા (ખાસ કરીને અમેરિકા અને રશિયા) દેશો પર કોઈ નિયંત્રણ મૂકતી નથી. તેઓ તેમના જગ્યામાં વધારો કરી શકે છે પણ અન્ય દેશો પર તેઓ કડક નિયંત્રણો મૂકે છે. આમ, આ ભેદભાવવાળી નીતિ છે, એમ જણાવી ભારત તેનો વિરોધ કરે છે. ભારત પાકિસ્તાને ૧૯૯૮માં પરમાણુ પરીક્ષણો કર્યા છે, ને મર્યાદિત સંખ્યામાં પરમાણુશક્તિ અને ટૂંકા અંતરનાં અને મધ્યમ અંતરનાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રો વિકસાવ્યાં છે. આમ, ભારત અને પાકિસ્તાન પણ પરમાણુશક્તિની સ્પર્ધામાં જોડાયાં છે. આપણે જોયું, ‘ક્યુબાની કટોકટી’ પછી પરમાણુશક્તિની સ્પર્ધાને અટકાવવાનો પ્રયાસ થયો પણ એ ઝાઝો કારગત નીવડ્યો નથી. મહાસત્તાઓ વચ્ચેના ઠંડા યુદ્ધની તીવ્રતા ઘટતાં અને તેમની વચ્ચે ‘સંબંધ સુધાર’ની પ્રક્રિયા શરૂ થતા વ્યૂહાત્મક (પરમાણુ) શક્તિ પર મર્યાદા મૂકતી અને તેમાં ઘટાડો કરતી સંધિઓ પર મહાસત્તાઓએ હસ્તાક્ષર કર્યાં છે. ભારતે આ સંધિઓને આવકારી છે. જ્યાં સુધી પરમાણુશક્તિની સંપૂર્ણ નાબૂદી - ‘પરમાણુશક્તિનું સંપૂર્ણ નિઃશક્તીકરણ ટોટલ ન્યુક્લિઅર ડિસ્આર્મામેન્ટ’ ન થાય ત્યાં સુધી પરમાણુશક્તિના ખતરા હેઠળ જગતે જીવવું પડશે. પરમાણુશક્તિના ‘ઉપયોગ’ની બાબતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને સલામતી વિષયક નિષ્ણાતોએ એક એવો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે કે, આ શક્તિની ઉપયોગિતા તેની ‘બિનઉપયોગિતા’માં રહેલી છે. મતલબ કે, એ શક્તિનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાનો નથી. પણ પરમાણુશક્તિ ધરાવતો તમારો દુશ્મન તમારા પર પરમાણુશક્તિથી પ્રહાર કરતો અટકે, એ જોવાનો છે. પરમાણુશક્તિ

(અને પ્રક્ષેપાસ્ત્રો)ની હાજરી તમારા પ્રતિસ્પર્ધીને તમારા પર હુમલો કરતાં અટકાવશે. કારણ જો તમે પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કરશો તો દુશ્મન પણ તમારી ઉપર પરમાણુશક્તિથી પ્રહાર કરશે. આમ બંનેનો નાશ થશે. પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ પરસ્પરનો નાશ કરશે અને જેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે એવો મહાવિનાશ સર્જાશે. અણુબૉમ્બનો પહેલો ઉપયોગ ૧૯૪૫માં થયો પછી જગતમાં પરમાણુશક્તિની સ્પર્ધાએ માઝા મૂકી અને નાનાંમોટાં અનેક યુદ્ધો થયાં છતાં કોઈ મોટું યુદ્ધ ‘ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ’ ન થયું. એનું શ્રેય પરમાણુશક્તિની ‘અટકાવ (ડિટરન્ટ) શક્તિ’ને ફાળે જાય છે, એવું આ નિષ્ણાતો માને છે.

■ સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન :

નવેમ્બર, ૧૯૧૭માં થયેલી બોલ્શેવિક ક્રાંતિ (વિશ્વની પહેલી સામ્યવાદી ક્રાંતિ) એ વિશ્વરાજકારણની એક શકવર્તી ઘટના છે, તેમ ૧૯૯૦ના દાયકાના શરૂનાં વર્ષોમાં સોવિયેત યુનિયનનું શાંતિપૂર્ણ વિઘટન એ પણ એટલી જ શકવર્તી ઘટના છે. ૧૯૮૫માં ઉદારમતવાદી વલણ ધરાવતા મિસાઈલ ગોર્બાચોવ સોવિયેત યુનિયનમાં સત્તા પર આવ્યા. સોવિયેત યુનિયને વિજ્ઞાન ને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરેલી અને અમેરિકા જેવી મહાસત્તાની બરોબરી કરી શકે એવું પ્રચંડ લશ્કરી સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત કરેલું. પણ સામાન્ય લોકોની આર્થિક સ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો નહિ થયેલો. જીવન-જરૂરિયાતોની વસ્તુઓની ભારે અછત હતી. પશ્ચિમના લોકોનાં જીવનધોરણોની તુલનામાં સોવિયેત યુનિયનના લોકોનાં જીવનધોરણો ઘણાં નીચાં હતાં. સંચાર માધ્યમો અને ટેલિવિઝનના પ્રસારને કારણે સોવિયેત યુનિયનના નાગરિકો પોતાના જીવનસ્તરની સરખામણી પશ્ચિમના દેશો સાથે કરવા લાગ્યા. તેઓમાં પણ વધુ સારાં જીવનધોરણો અને સુખ-સગવડનાં સાધનો માટેની આકાંક્ષા જાગવા માંડી. અમેરિકાના લશ્કરી સામર્થ્યની બરોબરી કરવાની નીતિની નિરર્થકતા સમજાવા લાગી. રાષ્ટ્રનાં સંસાધનો આંધળી શસ્ત્રસ્પર્ધા પાછળ ખર્ચવાને બદલે સામાન્ય લોકોનું જીવનસ્તર ઊંચું લાવવા માટે ખર્ચવાં જોઈએ, એવી સભાનતા પણ ધીરે ધીરે વધવા લાગી. પશ્ચિમી સત્તાઓ સાથે તનાવપૂર્ણ સંબંધોને બદલે શાંતિ અને સહકારના સંબંધો પર ભાર મુકાવા લાગ્યો. આ બધાંને કારણે ગોર્બાચોવે ‘ગ્લાસ્નોસ્ત’ અને ‘પેરેસ્ટ્રોઈકા’ની નીતિ અપનાવી. ‘ગ્લાસ્નોસ્ત’નો અર્થ થાય ‘ખુલ્લાપણું’ અને ‘પેરેસ્ટ્રોઈકા’નો અર્થ થાય ‘અર્થવ્યવસ્થાની પુનઃરચના. આમ, ગોર્બાચોવે સામ્યવાદી પદ્ધતિને એકદમ શાસનને સ્થાને આર્થિક અને રાજકીય સુધારા દાખલ કર્યા. તેમના આ સુધારા સામે કઠુર સામ્યવાદીઓએ વિરોધ પણ કર્યો. પણ સામાન્ય લોકો સામ્યવાદી અર્થવ્યવસ્થા અને એકદમ રાજ્ય વ્યવસ્થાથી થાકી ગયા હતા. તેઓ ઝડપી આર્થિક વિકાસ, ઊંચાં જીવનધોરણો, રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી વ્યવસ્થા ઝંખતા હતા. એટલે કઠુર સામ્યવાદીઓને લોકોનો ટેકો મળ્યો નહિ. સામ્યવાદી પદ્ધતિ, સોવિયેત અમલદારશાહી અને રેડ આર્મીની પકડ ટીલી પડવા લાગી. ૧૯૯૦માં સોવિયેત યુનિયનના વિઘટનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. બાલ્ટિક સમુદ્રને કિનારે આવેલાં ત્રણ પ્રજાસત્તાકો, લિથુઆનિયા, ઈસ્ટોનિયા અને લેટેવિયા સૌથી પહેલાં છૂટાં પડ્યાં અને પોતાને ‘સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યો’ તરીકે જાહેર કર્યા. ત્યાર બાદ સોવિયેત યુનિયનના ભાગરૂપ

અગિયાર જેટલાં પ્રજાસત્તાકો પણ ધીરે ધીરે અલગ થયાં. ડિસેમ્બર, ૧૯૯૧માં સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન થતાં, ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત બાકીનાં અગિયાર જેટલાં પ્રજાસત્તાકોએ અલગ થઈને પોતાને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે જાહેર કર્યાં, તેમાં નીચેનાં પ્રજાસત્તાકોનો સમાવેશ થાય છે :

(૧) યુક્રેઈન (૨) બેલારૂસ (૩) મોલ્ડોવિયા (૪) તાઝિકીસ્તાન (૫) તુર્કમેનીસ્તાન (૬) કઝાકીસ્તાન (૭) કિર્ગીઝસ્તાન (૮) ઉઝબેકીસ્તાન (૯) આઝરબૈજાન (૧૦) જ્યોર્જિયા (૧૧) આર્મેનિયા. આ પ્રજાસત્તાકો છૂટાં પડતાં બાકી રહેલું રશિયા, ‘રશિયન ફેડરેશન’ તરીકે ઓળખાય છે. સૌથી નોંધપાત્ર ઘટના એ છે કે આ આખી પ્રક્રિયા શાંતિપૂર્ણ અને લોહીનું ટીપું રેડ્યા વિના પાર પાડી. ‘રેડ આર્મી’ એ એમાં કોઈ દરમિયાનગીરી કરી નહિ. ૨૦મી સદીની એક અદ્વિતીય ઘટના તરીકે એને ઘટાવી શકાય.

સ્વતંત્ર થયેલાં આ પ્રજાસત્તાકો વેરવિખેર ન થઈ જાય અને એમની વચ્ચે પરસ્પર સહકારના સંબંધો ચાલુ રહે એ માટે રશિયન ફેડરેશનના નેતૃત્વ હેઠળ ‘કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ સ્ટેટ્સ’ની રચના કરવામાં આવી છે. પરસ્પરના લાભ માટે રચવામાં આવેલું આ એક સ્વૈચ્છિક જોડાણ છે.

આમ, અમેરિકાની બરોબરી કરી શકે એવી એક મહાસત્તા તરીકે સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન થતાં દ્વિધ્રુવી વિશ્વ રાજકારણનો વિધિસર અંત આવ્યો. એની સાથે ‘ઠંડા યુદ્ધ’નો પણ અંત આવ્યો. પરમાણુશક્તિ અને પ્રદોષાક્તિ ધરાવતું રશિયા આજે પણ એક શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર છે. તે એક લશ્કરી સત્તા તો છે જ પણ સાથે સાથે એક આર્થિક સત્તા તરીકે પણ ઊભરી રહ્યું છે, એની નોંધ લેવી જોઈએ.

■ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારતનું પ્રદાન :

સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ દરમિયાન અને આઝાદી પછી ભારતે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. સામ્રાજ્યવાદ, સંસ્થાનવાદ, કાળાગોરા વચ્ચે રંગભેદ જેવાં દૂષણોનો વિરોધ કરવામાં અને એ દૂષણો સામે ચાલતી ચળવળોને ભારતે હંમેશાં ટેકો આપ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી ઉપરાંત દુનિયાભરના લોકોનાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ માટેના તમામ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રયાસોને ભારતે સતત સમર્થન પૂરું પાડ્યું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની રચનાથી શરૂ કરીને તેની વિવિધ સંસ્થાઓની વિવિધ કામગીરીમાં ભારત હંમેશાં સક્રિય રહ્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવી રાખવાના સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના પ્રયાસોમાં ભારતે પોતાનું સૈન્ય મોકલીને મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. કોરિયાના યુદ્ધમાં પકડાયેલા યુદ્ધકેદીઓની અદલાબદલીમાં તેમજ ઘવાયેલા સૈનિકોની સારવાર માટે ડોક્ટરોની ટીમ મોકલીને ભારતે પ્રશસ્ત્ર કામગીરી બજાવી છે. ગાઝા, સાયપ્રસ, કોંગો જેવા દેશોમાં ઊભી થયેલી કટોકટી વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના શાંતિસ્થાપક દળોમાં પોતાના સૈનિકો મોકલીને ભારતે તે દેશોમાં શાંતિ સ્થાપવામાં સક્રિય મદદ કરી છે. એ જ રીતે નામિબિયા, કમ્બોડિયા, સોમાલિયા જેવા દેશોમાં શાંતિ સ્થાપવાની કામગીરીમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને તેણે મદદ કરી છે.

વિશ્વશાંતિ અને સલામતી માટે નિઃશસ્ત્રીકરણની જરૂર પર ભારત સતત ભાર મૂકતું આવ્યું છે. તે વિશેની વૈશ્વિક ચર્ચાઓમાં અને ઉપયોગી સૂચનો કરવામાં ભારતે આગેવાની લીધી છે.

પરમાણુશક્તિના સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણનો ઠરાવ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભામાં ૨૪૦૦ કરીને ભારતે મનુષ્યજાતિની શાંતિની ઝંખનાને વાચા આપી છે. લશ્કરી પાછળ થતા મબલક ખર્ચાઓ ઘટાડીને તે પાછળ વેડફાતાં સંશોધનોનો ઉપયોગ લોકોના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે કરવો જોઈએ, એવી હિમાયત ભારત સતત કરતું આવ્યું છે. આ માટે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિશ્વાસ અને સહકારના સેતુઓ રચાય એ દિશામાં ભારત હંમેશાં કાર્યશીલ રહ્યું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની જુદી જુદી સમિતિઓ અને વિવિધ અંગોમાં ભારતે ઉપયોગી કામગીરી બજાવી છે. સલામતી સમિતિ, વાલીપણા સમિતિ, આર્થિક-સામાજિક સમિતિ જેવી મહત્ત્વની સમિતિઓના સભ્ય તરીકે તેણે પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. આ સમિતિઓ અને અંગોમાં ભારતીયોએ મહત્ત્વના હોદ્દાઓ પણ ધારણ કર્યા છે. જેમકે, સામાન્ય સભાના અધ્યક્ષ તરીકે વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, યુનેસ્કોના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અને આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ તરીકે ડૉ. નગેન્દ્રસિંહ અને ન્યાયમૂર્તિ આર. એસ. પાઠકે પોતાની સેવાઓ આપી છે.

વિકાસશીલ (ત્રીજા વિશ્વ) દેશોના નેતા તરીકે ભારતે એ દેશોના વિવિધ પ્રશ્નોને વાચા આપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. કોઈ પણ સત્તાજૂથ કે લશ્કરી સંગઠનમાં નહિ જોડાઈને, બિનજોડાણની નીતિ અનુસરવામાં નવોદિત વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું હિત છે, એ સમજાવવામાં ભારતે વિશેષ ભૂમિકા ભજવી છે. બિનજોડાણવાદી ચળવળનું ભારત હંમેશાં મહત્ત્વનું નેતા રહ્યું છે અને ઠંડા યુદ્ધના તબક્કામાં ભારતની આ ભૂમિકાની સૌએ પ્રશંસા કરી છે. વિશ્વશાંતિ એ ભારતની વિદેશનીતિ (બિનજોડાણ, પંચશીલતા સિદ્ધાંતો વગેરે)નો મુખ્ય ધ્યેયમંત્ર રહ્યો છે. એ માટે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સહકાર, વિશ્વાસ અને સમજણનું વાતાવરણ ઊભું થાય એ દિશામાં ભારત સતત કાર્યશીલ રહ્યું છે.

■ ભારતના અન્ય દેશો સાથેના સંબંધો :

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારતે ભજવેલી ભૂમિકાની જાણકારી પછી હવે આપણે ભારતના અન્ય દેશો સાથેના સંબંધોની ચર્ચા કરીશું. પાડોશી દેશો સાથેના ભારતના સંબંધોની વિગતવાર જાણકારી તમે આઠમા ધોરણમાં મેળવી ગયાં છો, એટલે એનું પુનરાવર્તન નહિ કરીએ. પ્રથમ આપણે ભારતના મહાસત્તાઓ-યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને રશિયા સાથેના સંબંધોની ચર્ચા કરીશું.

■ ભારત-યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (યુ.એસ.) સંબંધો :

ભારત અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ બંને લોકશાહી દેશો છે. બંને દેશોએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે સંઘર્ષ કરીને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય જેવા ઉદાત્ત ધ્યેયોને બંને દેશો વરેલા છે. આવું સામ્ય હોવાથી સામાન્ય રીતે આપણે એવું માનવા પ્રેરાઈએ કે બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો પણ સારા અને સુમેળભર્યા રહ્યા હશે પણ કમનસીબે હંમેશાં એવું રહ્યું નથી. છેલ્લા પાંચ દાયકા દરમિયાન ભારત અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચેના સંબંધોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ચઢાવ - ઉતાર આવ્યા છે. આઝાદ થયા પછી ભારતે કોઈ પણ સત્તાજૂથમાં ન જોડાઈને બિનજોડાણવાદી નીતિ સ્વીકારી એ તે વખતની મહાસત્તા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને પસંદ ન પડ્યું. તેણે એવી અપેક્ષા રાખેલી કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નેતૃત્વ હેઠળના ‘લોકશાહી સત્તાજૂથ’માં ભારત જોડાશે. કોઈ એક સત્તાજૂથ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાવાને કારણે, મનેકમને મહાસત્તાઓ વચ્ચે ચાલતા ઠંડા યુદ્ધનો ભોગ

બનવું પડશે. એને બદલે બિનજોડાણની નીતિ અપનાવવાથી રાષ્ટ્રીય હિતોનું વધારે સારી રીતે રક્ષણ કરી શકાશે એવી ભારતની માન્યતા હતી.

ભારત અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે સારા સંબંધો ન વિકસ્યા એનું બીજું મહત્વનું કારણ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પાકિસ્તાનની તરફદારી કરવાની નીતિ હતું. જમ્મુ-કશ્મીરની બાબતમાં તેણે પાકિસ્તાનને સતત સમર્થન આપ્યું. પાકિસ્તાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નેતૃત્વ હેઠળના સત્તાજૂથ અને લશ્કરી સંગઠનમાં જોડાયું હતું જ્યારે ભારતે બિનજોડાણવાદી નીતિ સ્વીકારી હતી.

પરમાણુશસ્ત્રો સંબંધ સંધિઓ પણ ભારત અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચેના મતભેદનો એક મુદ્દો રહેલ છે. ‘પરમાણુ બિનપ્રસાર સંધિ’ અને ‘સર્વગ્રાહી પરમાણુ પરીક્ષણ પ્રતિબંધ સંધિ’ પર ભારત હસ્તાક્ષર કરે એવો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો સતત આગ્રહ રહ્યો છે. પણ આ બંને સંધિઓ ભેદભાવવાળી અને ભારતનાં રાષ્ટ્રીય હિતોની વિરુદ્ધ છે, એમ જણાવી ભારતે તેના પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી. ભારતે જ્યારે ૧૯૯૮માં પોખરાણ (રાજસ્થાન) ખાતે પરમાણુ અખતરા કર્યા, તેની તેણે ગંભીર નોંધ લીધી અને ભારત સામે કેટલાક પ્રતિબંધો લાદ્યા.

બીજી બાજુ, બંને દેશોના નેતાઓએ સંબંધો સારા અને સુમેળભર્યા રહે એ માટે પ્રયાસો પણ કરેલા છે. બંને દેશોના વડાઓએ એકબીજાના દેશની મુલાકાતો લીધેલી છે અને મૈત્રીભર્યા સંબંધો બાંધવાની કોશિશ પણ કરી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ભારતને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મદદ પણ કરી છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ન્યૂયૉર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ના રોજ થયેલા આતંકવાદી હુમલા પછી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં નોંધપાત્ર વળાંક આવ્યો છે. ભારત ઝડપથી આર્થિક વિકાસ સાધી રહ્યું છે. એ હકીકતનો હવે તે સ્વીકાર કરે છે. બંને દેશો વચ્ચે ગાઢ સંબંધો બંધાય એવી ઇચ્છા બંને દેશો ધરાવતા થયા છે. ઠંડા યુદ્ધનો અંત આવ્યો છે, સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન થયું છે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એક માત્ર મહાસત્તા છે, એટલે એની સાથે સારા સંબંધો રાખવા જોઈએ, એવી લાગણી પણ ભારતમાં ઊભી થઈ છે. બંને દેશોના વડાઓ, ઉચ્ચ અધિકારીઓ અને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો અવારનવાર મળે છે અને પારસ્પરિક હિતો વિશે વાટાઘાટો કરે છે. એકબીજાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે અને મતભેદ તથા ગેરસમજ દૂર કરવાનો સતત પ્રયાસ કરતા રહે છે.

■ **ભારત અને સોવિયેત યુનિયન (હવે રશિયા) વચ્ચેના સંબંધો:** ભારતના સોવિયેત યુનિયન સાથે સંબંધો એકંદરે સારા અને ઉષ્માભર્યા રહ્યા છે. છેલ્લા પાંચ દાયકા દરમિયાન બંને દેશો વચ્ચે આર્થિક અને વેપારવાણિજ્ય વિષયક સંબંધો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સહકારભર્યા રહ્યા છે. ભારતમાં ભારે અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં સોવિયેત યુનિયને ઘણી મદદ કરી છે. ઉપરાંત તેણે ભારતને સંરક્ષણ ક્ષેત્રે સજ્જ થવામાં અને પગભર બનવામાં સારી એવી મદદ કરી છે.

સોવિયેત યુનિયને જમ્મુ-કશ્મીરના પ્રશ્નમાં ભારતનો પક્ષ લીધો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિમાં કશ્મીરના મુદ્દે ભારત વિરુદ્ધ ઠરાવ પસાર ન થાય એ માટે તેણે ઘણી વાર ‘વીટો’ સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો છે. સોવિયેત યુનિયન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની હરીફ મહાસત્તા હતું અને તેનું પણ સત્તાજૂથ અને લશ્કરી જોડાણ હતું છતાં તેણે તેના સત્તાજૂથમાં ભારત જોડાય એવું

દબાણ કર્યું ન હતું. ૧૯૬૨માં જ્યારે ચીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે તટસ્થ રહ્યું એ ભારતને ગમ્યું ન હતું. છતાં બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં કોઈ ઓટ આવી નથી. બાંગ્લાદેશની કટોકટી વખતે જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાકિસ્તાનની પડખે હતું, ત્યારે ભારત અને સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે ૧૯૭૧માં ‘શાંતિ, મૈત્રી અને સહકાર’ સંધિ થઈ, તેણે ભારતને ઘણી હાલતો આપેલી, એ ભૂલવા જેવું નથી. ટેક્નોલોજીના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ભારતને સારી એવી મદદ કરી છે. સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન થયું ત્યાર પછી પણ ભારત અને રશિયા વચ્ચે સંબંધો સારા અને એખલાસભર્યા રહ્યા છે. ઘણી બાબતોમાં ભારત અને અગાઉના સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે તફાવતો હતા. ભારત લોકશાહી છે, જ્યારે સોવિયેત યુનિયન દાયકાઓ સુધી સામ્યવાદી-સરમુખત્યારી શાસન હેઠળ રહ્યું. બંનેની સંસ્કૃતિઓ અને સભ્યતાઓમાં પણ તફાવત છે. આમ છતાં, બંને વિશાળ દેશો છે, તેઓ જે સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહેલા છે, તેમાં ઘણું સરખાપણું છે. આથી બંને દેશો વચ્ચે ગાઢ મૈત્રીભર્યા સંબંધો વિકસે એ સ્વાભાવિક છે. ભારત અને રશિયા એકબીજાને કુદરતી મિત્રો ગણે છે, એ એમની વચ્ચેના સંબંધોનો પાયો છે.

■ પાડોશી દેશો સાથેના સંબંધો :

પાકિસ્તાન, ચીન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, શ્રીલંકા, ભૂતાન અને મ્યાનમાર (બ્રહ્મદેશ) એ ભારતના પાડોશી દેશો છે. ભારતના મુખ્ય બે મોટા પાડોશી પાકિસ્તાન અને ચીન સાથેના સંબંધોમાં મોટા પ્રમાણમાં ચટાવ-ઉતાર આવ્યા છે, જ્યારે બાકીના પાડોશી દેશો સાથેના તેના સંબંધો એકંદરે સારા, સુમેળભર્યા અને સહકારપૂર્ણ રહ્યા છે. આઝાદી પછી તરત જ પાકિસ્તાને ભારતમાં જોડાયેલા જમ્મુ-કશ્મીર પર ૧૯૪૮માં આક્રમણ કર્યું અને ત્રીજા ભાગ પર લશ્કરી કબજો મેળવ્યો. ત્યાર બાદ ૧૯૬૫, ૧૯૭૧ અને છેલ્લે ૧૯૯૯ (કારગિલ)માં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધો થયાં છે. બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં કશ્મીરનો પ્રશ્ન મુખ્ય અવરોધરૂપ છે. બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો સુધારવા માટે અવારનવાર વાટાઘાટો યોજાય છે. બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો સુધરે અને સહકાર સધાય તો બંને દેશોને ઘણો લાભ થાય તેમ છે. સદ્નસીબે બંને દેશોના વડાઓ શાંતિમય વાટાઘાટો દ્વારા બંને દેશો વચ્ચેના પ્રશ્નો ઉકેલવા ઉત્સુકતા દાખવતા થયા છે.

શરૂઆતમાં ભારતના ચીન સાથેના સંબંધો ઘણા સારા હતા પણ ૧૯૬૨માં ચીને ભારત પર આક્રમણ કરીને ભારતના હજારો ચોરસ કિલોમીટરના વિસ્તાર પર લશ્કરી કબજો મેળવ્યો, ત્યારથી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો બગડ્યા. જે વિસ્તારો પર એણે કબજો મેળવ્યો એ વિસ્તારો પોતાના છે, એવો ચીનનો દાવો છે, જ્યારે ભારતનો દાવો છે આ વિસ્તારો ઐતિહાસિક રીતે ભારતના ભાગ છે. સરહદોને લગતો આ પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે બંને દેશોના વડાઓ, પ્રતિનિધિમંડળો વચ્ચે અવારનવાર વાટાઘાટો યોજાય છે. આમ છતાં, આર્થિક વેપાર-વાણિજ્ય, ટેક્નોલોજી, સાંસ્કૃતિક એમ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સહકાર સાધવા બંને દેશો સહમત થયા છે. અન્ય દેશો સાથેના સંબંધોની વિગતે ચર્ચા આઠમા દોરણના પાઠ્યપુસ્તકમાં કરી છે, એટલે એનું પુનરાવર્તન અત્રે કરવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લે, એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે પાડોશી દેશો સાથેના મૈત્રી અને સહકારભર્યા સંબંધો એ ભારતની વિદેશ નીતિનું એક મુખ્ય ઘ્યેય રહ્યું છે. પણ ‘એક હાથે તાળી ન વાગે’ એ કહેવત અનુસાર ભારતના બધા પ્રયાસો છતાં પાડોશી દેશો સાથેના

૦૬. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત - ૧

આઝાદી પછી દેશ સમક્ષ મુખ્ય બે પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઊભા થયા. એક તો, સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ઘડવું અને બે, બ્રિટિશ પ્રાંતો અને સાડા પાંચસો કરતાં પણ વધુ નાનાં - મોટાં દેશી રાજ્યો - રિયાસતોનું એકત્રીકરણ કરીને સ્વતંત્ર ભારતનો નવો રાજકીય નકશો તૈયાર કરવો. બંધારણ ઘડવા માટે બંધારણસભાની રચના અને તેની કામગીરી વિશે આપણે આગળ ચર્ચા કરીશું. અહીં દેશી રાજ્યોના એકીકરણ અને રાજ્યોની પુનર્રચનાની માહિતી મેળવીશું. આઝાદીની પૂર્વસંધ્યાએ શાસનવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ દેશ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો, બ્રિટિશરોનું જ્યાં સીધું શાસન હતું તેવા બ્રિટિશ પ્રાંતો અને અમુક પ્રમાણમાં સ્વાયત્તતા ધરાવતાં દેશી રાજ્યો અને રિયાસતો. ભારતની મુલાકાતે આવેલ કેબિનેટ મિશનની જુદી જુદી દરખાસ્તોમાં એક દરખાસ્ત એવી હતી, જે દેશની એકતાને ખતરામાં મૂકે અને વિભાજકતાને ઉત્તેજન આપે. એમાં એવી એક દરખાસ્ત હતી કે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ પછી, જે દેશી - રાજ્યો રિયાસતોને સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો તે રહી શકે છે. ૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ની મધ્યરાત્રિએ ભારત પરની બ્રિટનની સર્વોપરિતાનો અંત આવતા ભારત અને પાકિસ્તાન એમ બે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવશે અને તેમાં જોડાવું કે ન જોડાવું તેનો તેઓ નિર્ણય કરી શકશે. જોકે, બ્રિટિશ સરકારે એવી પણ સ્પષ્ટતા કરી હતી કે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ પછી એવાં રાજ્યોની સ્વતંત્ર થનાર આ બે નવા રાજ્યોમાંથી કોઈ એકમાં જોડાવું એ એમના પોતાના હિતમાં છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પથરાયેલા સાડા પાંચસો કરતાં પણ વધુ નાનાં-મોટાં દેશી રાજ્યો-રિયાસતોના રાજાઓ, નવાબોને ભારતીય સંઘમાં ભળવા માટે સમજાવવા એ એક ભગીરથ કાર્ય હતું અને એ બધું કાર્ય અત્યંત ઝડપથી કરવાનું હતું. સદ્ભાગ્યે ભારત પાસે સરદાર પટેલ જેવા દીર્ઘદૃષ્ટિ ધરાવતા અને લોખંડી મનોબળ ધરાવતા નેતા હતા, જેમના સમર્થ નેતૃત્વ હેઠળ આ કાર્ય અત્યંત ટૂંકા ગાળામાં સંપન્ન થયું. ગૃહખાતાના તે વખતના સચિવ વી.પી. મેનને સરદાર પટેલના માર્દર્શન હેઠળ આ કાર્યમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. જુલાઈ, ૧૯૪૭માં વચગાળાની સરકારના ગૃહપ્રધાન તરીકે સરદાર પટેલની નિમણૂક થતા દેશી રાજ્યોના ભારતીય સંઘ સાથેના એકીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો. સરદાર પટેલે દેશી રાજાઓને અપીલ કરી કે તેમના શાસન હેઠળની પ્રજા અને ભારતીય સંઘના હિતમાં, તેઓ પોતાનાં રાજ્યોનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે અને એક મજબૂત, અખંડ અને સમૃદ્ધ ભારતનો પાયો નાંખવામાં પોતાનો સહકાર આપે. ઉપરાંત તેમનાં હકો, હિતોના રક્ષણની પણ સરદાર પટેલે ખાતરી આપી.

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ ભારતનાં દેશી રાજ્યો પરની બ્રિટિશ સર્વોપરીતાનો અંત આવ્યો, ત્યાં સુધીમાં તો જમ્મુ-કશ્મીર, જૂનાગઢ અને હેદરાબાદના શાસકો સિવાય બધા રાજાઓએ ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણખત પર હસ્તાક્ષર કરવાનું સ્વીકાર્યું અને એક પછી એક આ બધાં રાજ્યો - રિયાસતોનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થયું. આઝાદીના દિવસે જ જૂનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથેનું જોડાણખત લખી આપ્યું. પાકિસ્તાને પણ તેને અનુમતિ આપી દીધી. સરદાર પટેલે તરત જ વળતાં પગલાં લેવાનું નક્કી કર્યું.

મુંબઈમાં જૂનાગઢના નાગરિકોએ ‘આરજી હકૂમત’ની સ્થાપના કરી. દરમિયાન માંગરોળ અને માણાવદરના શેખોએ ભારતમાં જોડાવાની ઈચ્છા જાહેર કરી. સાદાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલા સૈનિકો અને ઉત્સાહી સ્વયંસેવકોએ શામળદાસ ગાંધીની આગેવાની હેઠળ જૂનાગઢ સર કર્યું. માંગરોળ અને માણાવદરના રક્ષણ માટે ગોઠવાયેલા ભારતીય સૈન્ય અને નૌકાદળે જૂનાગઢ રાજ્ય ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો. જૂનાગઢના નવાબ પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયા. નવેમ્બર, ૧૯૪૭માં જૂનાગઢમાં લોકમત લેવાયો. પ્રચંડ બહુમતીએ ભારતમાં ભળવાની તરફેણમાં પોતાનો મત દર્શાવ્યો. આમ, સરદાર પટેલની કુનેહ અને જૂનાગઢના નાગરિકોની પ્રચંડ ઈચ્છાશક્તિ થકી જૂનાગઢનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થયું.

હેદરાબાદનો પ્રશ્ન થોડો વધારે ગૂંચવાયો. દેશ સ્વતંત્ર થયો એ પહેલાં જ હેદરાબાદના નવાબ નિઝામે પોતે ભારતીય સંઘથી સ્વતંત્ર રહેવા માંગે છે, એવી જાહેરાત કરેલી. શરૂઆતમાં બ્રિટિશ સરકારે તેને પ્રોત્સાહન આપેલું. પણ ચારે બાજુથી ભારતીય સંઘના પ્રદેશોથી ઘેરાયેલ હેદરાબાદ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ટકી શકશે નહિ, એ પ્રત્યે તેનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું. નિઝામે પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું કે, જો દેશના ભાગલા પડશે તો ભૌગોલિક કારણસર તે પાકિસ્તાનમાં ને વૈચારિક કારણોસર ભારતમાં નહિ જોડાઈ શકે. આ સંજોગોમાં તે સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કરશે.

નિઝામને સમજાવવા માટે વાટાઘાટો શરૂ કરવામાં આવી. નિઝામ વતી વાટાઘાટો કરનારને સરદાર પટેલે રોકડું પરખાવ્યું કે હેદરાબાદની જનતા ભારતીય સંઘમાં ભળી જવાની ઉત્કટ ઈચ્છા દર્શાવે છે, એટલે સમયનો તકાદો સમજી ભારતીય સંઘમાં ભળવામાં સૌનું હિત છે. દરમિયાન નિઝામના અધિકારીઓએ રાજ્યની પ્રજા ઉપર અત્યાચારો ગુજારવાનું શરૂ કર્યું. સ્થિતિ અસહ્ય બની. છેવટે, “પોલીસપગલું” ભરીને હેદરાબાદને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું. સરદાર પટેલે નિઝામને તેમનાં હિતોના રક્ષણની બાંધધરી આપી. કનૈયાલાલ મુન્શીએ આ આખી કામગીરીમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

પણ કશ્મીરનો પ્રશ્ન સૌથી વધુ ગૂંચવાયો. કશ્મીરના રાજા હરિસિંહ અવદવમાં હતા. દરમિયાન પાકિસ્તાને કશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. આક્રમણ, લૂંટફાટ અને અત્યાચાર સામે રક્ષણ કરવા માટે રાજા હરિસિંહે ભારતની લશ્કરી મદદ માંગી. પહેલાં જોડાણખત પર સહી કરો પછી ભારત કશ્મીરનું રક્ષણ કરવા લશ્કર મોકલી શકે, એવું ભારત તરફથી જણાવવામાં આવ્યું. તાબડોલ હરિસિંહે જોડાણખત પર સહી કરી. એમાં એક કલમ એવી રાખવામાં આવેલી કે કાયમી જોડાણનો આખરી નિર્ણય પરિસ્થિતિ થાળે પડતા લોકમત અનુસાર કરવામાં આવશે. ભારતીય લશ્કરે તત્કાળ કશ્મીર જઈને તેનું રક્ષણ કર્યું પણ તે દરમિયાન પાકિસ્તાને કશ્મીરના ત્રીજા ભાગ પર કબજો જમાવી લીધેલો. પણ બાકીનું કશ્મીર ઊગરી ગયું. ભારતે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રસંઘોની સલામતી સમિતિમાં ફરિયાદ કરી. સલામતી સમિતિએ યુદ્ધવિરામ કરવાનું જણાવ્યું. હજુ આજેય પણ જમ્મુ-કશ્મીર રાજ્યના ત્રીજા ભાગના પ્રદેશ પર પાકિસ્તાનનો અંકુશ છે. આ પ્રદેશ આપણે પાછો મેળવી શક્યા નથી. કશ્મીરનો પ્રશ્ન ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંબંધોમાં આજે પણ મુખ્ય વિવાદનો મુદ્દો છે.

■ ફેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ સંસ્થાઓનું જોડાણ :

૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ એક સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતનો ઉદય થયો ત્યારે દેશનો લગભગ સમગ્ર વિસ્તાર ભારતીય સંઘ હેઠળ આવી ચૂક્યો હતો. પણ પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદના રહ્યાસહ્યા અવશેષો જેવા કેટલાક પ્રદેશો હજુ ફેન્ચો અને પોર્ટુગીઝોના કબજા હેઠળ હતા. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ફેન્ચોના અંકુશ હેઠળના પોંડિચેરી અને પોર્ટુગીઝોના અંકુશ હેઠળના દીવ, દમણ અને ગોવાનો સમાવેશ થતો હતો.

■ પોંડિચેરીનું જોડાણ :

પોંડિચેરી સિવાય કરૈકલ (તમિલનાડુ), માહે (કેરળ), ચનામ (આંધ્રપ્રદેશ) અને ચંદ્રનગર (પશ્ચિમ બંગાળ) પર ફેન્ચોનો અંકુશ હતો. ફેન્ચોના અંકુશ હેઠળના આ વિસ્તારોના લોકોની ઈચ્છા ભારતીય સંઘમાં ભળવાની હતી. એ માટે તેમણે ઉગ્ર ચળવળો ચલાવી. આ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળોને કચડી નાંખવાનો પ્રયાસ ફેન્ચોએ કર્યો. ૧૯૪૮માં પોંડિચેરીમાં યોજાયેલ એક વિરાટ સભામાં લોકોએ ફેન્ચોને સમય પારખીને ‘હિંદ છોડો’નું એલાન આપ્યું. પોંડિચેરીના પ્રશ્નોનું શાંતિમય સમાધાન કરવા ભારત સરકારે ફેન્ચ સરકાર સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. પણ લોકોને તેનાથી સંતોષ ન થયો. તેઓ તો તરત જ પોંડિચેરીને આઝાદ કરીને ભારતમાં ભળવા માંગતા હતા. બીજા ફેન્ચ વિસ્તારોમાં પણ સ્વતંત્ર થવાની લોકોની ઈચ્છા એટલી જ તીવ્ર હતી. ચેનામમાં તો લોકોની મુક્તિ સેનાએ ૧૩ જૂન, ૧૯૫૪ના રોજ તેનો વહીવટ પોતાને હસ્તક પણ લઈ લીધો. લોકોનો મિજાજ પારખીને ફેન્ચ સરકારને ભારતીય સરકાર સાથે વાટાઘાટો કરવાની ફરજ પડી. છેવટે, ફેન્ચ સરકાર સહમત થઈ. ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૪ના રોજ આ ફેન્ચ વસાહતો ભારતને સુપરત કરવામાં આવી. બે વર્ષ પછી આ પાંચેય ફેન્ચ વિસ્તારો પરનો સંપૂર્ણ અંકુશ ભારતને સોંપવા માટેની સમજૂતી થઈ.

■ ગોવા, દીવ, દમણનું જોડાણ :

ફેન્ચો કરતાં પોર્ટુગીઝો વધુ જક્કી નીકળ્યા. તેઓ ગોવાને પોર્ટુગીઝ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાના પ્રતીકરૂપ ગણતા હતા. આઝાદ થયા પછી પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો ભારતમાં ચાલુ રહે એ ભારતના લોકોથી સહન થાય તેમ ન હતું. સમજાવટ અને વાટાઘાટો દ્વારા ગોવા (દીવ અને દમણ) ભારતને સોંપી દેવા માટે ભારત સરકારે ખૂબ પ્રયાસો કર્યા. પણ તેમાં ઝાઝી સફળતા ન મળી. આ બાજુ ગોવાને ભારતમાં ભેળવવા માટેનું લોક આંદોલન જોર પકડવા લાગ્યું. ૧૮ જૂન, ૧૯૫૪ના રોજ મોટા પાયે પર સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ યોજાયો. ત્રિરંગો ફરકાવવા બદલ સેંકડો સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. ૨૨ જુલાઈના રોજ સ્વંયસેવકોએ દાદરા - નગરહવેલી પર કબજો પણ મેળવ્યો. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૫ના રોજ યોજાયેલ ગોવામુક્તિ આંદોલન દરમિયાન હજારો લોકોએ ગોવા, દમણ, દીવમાં પ્રવેશવાનો પ્રયાસ કર્યો, તેમાં અથડામણમાં બસો જેટલા સત્યાગ્રહીઓના મરણ પણ થયાં.

વાટાઘાટો, સમજાવટ અને સત્યાગ્રહ જેવા ઉપાયો કારગત નહિ નીવડે એમ માનીને ભારત સરકારે ગોવાને મુક્ત

કરવા ‘ઓપરેશન વિજય’ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૭-૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૬૧ની મધ્યરાત્રિએ જનરલ ચૌધરીના નેતૃત્વ હેઠળ લશ્કરી અભિયાન શરૂ થયું. બીજા દિવસે બપોરે તો અભિયાન પૂર્ણ થયું. ભારતીય દળોએ ગોવા, દીવ અને દમણ કબજે કરીને ત્યાં ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. આમ, પશ્ચિમી સામ્રાજ્યના રહ્યાસહ્યા અવશેષો પણ ભારતની ધરતી પરથી દૂર થયાં.

■ રાજ્યોની રચના અને પુનર્રચના :

ભારત આઝાદ થયું અને દેશી-રાજ્યો રિસાયતોનું એકીકરણ થયું. એની વિગતો આપણે જોઈ ગયાં. આપણે એકતંત્રી નહિ પણ સંઘીય વ્યવસ્થા સ્વીકારી એટલે સંઘનાં ઘટકો એવાં રાજ્યોની રચના-પુનર્રચના કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. અગાઉના બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોના એકીકરણ થી ઊભા થયેલાં એકમોનું શરૂઆતમાં ચાર વર્ગોમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું, જે નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) વર્ગ રાજ્યોમાં આંધ્ર, અસમ, બિહાર, બોમ્બે, મધ્યપ્રદેશ, મદ્રાસ, ઓરિસ્સા, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળનો એમ દસ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.

(બ) વર્ગ રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, જમ્મુ-કશ્મીર, મધ્ય ભારત, મૈસુર, પેપ્સુ (પતિયાલા એન્ડ ઈસ્ટ પંજાબ સ્ટેટ્સ યુનિયન), રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, ત્રાવણકોર-કોચીન એમ આઠ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.

(ક) વર્ગ પ્રકારનાં રાજ્યોમાં અજમેર, બિલાસપુર, ભોપાલ, કૂર્ગ, દિલ્લી, હિમાચલ પ્રદેશ, કચ્છ, મણીપુર, ત્રિપુરા અને વિંધ્યપ્રદેશ એમ કુલ દસ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.

(ડ) વર્ગ પ્રકારના રાજ્ય તરીકે અંદમાન ને નિકોબાર આઈલેન્ડ્સનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ ચારેય પ્રકારનાં રાજ્યોનો દરજ્જો એકસરખો ન હતો. જોકે એ સૌ ભારતીય સંઘના અભિન્ન ભાગ હતા.

આમ, ૧૯૫૦માં જ્યારે બંધારણનો અમલ શરૂ થયો ત્યારે ભારત આ ચાર પ્રકારનાં રાજ્યોનો બનેલો સંઘ હતો. પણ આ એક કામચલાઉ વ્યવસ્થા હતી. તેલુગુભાષી લોકોનાં ઉગ્ર આંદોલનને પરિણામે ‘અ’ પ્રકારના મદ્રાસ રાજ્યમાંથી તેલુગુભાષી પ્રદેશનું અલગ રાજ્ય - આંધ્ર પ્રદેશની રચના પહેલી ઓક્ટોબર, ૧૯૫૩ના રોજ કરવામાં આવી. ત્યાર પછી ભાષાના ધોરણે રાજ્યોની નવેસરથી રચના કરવાની માંગણી સમગ્ર દેશમાં ઊઠી. ડિસેમ્બર, ૧૯૫૩માં કેન્દ્ર સરકારે રાજ્યોની નવેસરથી રચના પુનર્રચનાના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરી, જરૂરી ભલામણો કરવા ‘રાજ્ય પુનર્રચનાના પંચ’ની નિમણૂક (ઈ.સ. ૧૯૫૫) કરી. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતના પૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ ફઝલઅલીના અધ્યક્ષપદે નીમવામાં આવેલા આ પંચના બીજા બે સભ્યોમાં હૃદયનાથ કુંઝરુ અને કે.એમ. પનિકરનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૫ના રોજ પંચે પોતાનો હેવાલ સુપ્રત કર્યો. હેવાલ પર સંસદમાં વીગતે ચર્ચા થઈ. બંધારણમાં સુધારો કરતો ખરડો અને રાજ્યોની પુનર્રચના કરતો ખરડો સંસદે પસાર કર્યા અને પહેલી નવેમ્બર, ૧૯૫૬થી તેનો અમલ

કરવામાં આવ્યો.

ચાર પ્રકારનાં રાજ્યો રદ કરીને ચૌદ રાજ્યો અને છ જેટલા કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં રાજ્યોની પુનર્ચના કરવામાં આવી.

ચૌદ રાજ્યોમાં આંધ્રપ્રદેશ, અસમ, બિહાર, બોમ્બે, જમ્મુ-કશ્મીર, કેરલ, મધ્યપ્રદેશ, મદ્રાસ, મૈસૂર, ઓરિસ્સા, પંજાબ, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળનો સમાવેશ થતો હતો. જ્યારે કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં દિલ્લી, હિમાચલ પ્રદેશ, મણિપુર, ત્રિપુરા, અંદમાન અને નિકોબાર ટાપુઓ, લક્ષદ્વીપ, મિનિકોંચ અને અમીનદીવી ટાપુઓનો સમાવેશ થતો હતો. આ ચૌદ રાજ્યો પૈકી મોટા ભાગનાં રાજ્યોની રચના ભાષાના ધોરણે થઈ હતી. પણ એમાં મુખ્ય બે અપવાદ હતા, બોમ્બે અને પંજાબ. બોમ્બે પ્રાંતમાં મરાઠીભાષી વિસ્તારો અને ગુજરાતી ભાષી વિસ્તારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એની સામે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં ભાષાને ધોરણે બે અલગ રાજ્યોની રચના કરવા માટેનું ઉગ્ર આંદોલન શરૂ થયું. જે ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. છેવટે, બધા મરાઠી ભાષી વિસ્તારો અને મુંબઈનો સમાવેશ કરતા મહારાષ્ટ્રની અને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનો સમાવેશ કરતા ગુજરાતની એમ બે અલગ રાજ્યોની રચના પહેલી મે, ૧૯૬૦ના રોજ કરવામાં આવી.

ભાષાના ધોરણે રાજ્યોની પુનર્ચનાની પ્રક્રિયા ત્યાર પછી પણ ચાલુ રહી. પહેલી નવેમ્બર, ૧૯૬૬ના રોજ મુખ્યત્વે પંજાબીભાષી વિસ્તારોનો સમાવેશ કરતા પંજાબ અને હિન્દીભાષી વિસ્તારોનો સમાવેશ કરતા હરિયાણા, એમ બે રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી. પંજાબની ઉત્તરે આવેલા પ્રવૃત્તિ અને હિન્દીભાષી વિસ્તારો હિમાચલ પ્રદેશમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા.

દેશ આઝાદ થયો ત્યારથી નાગા જાતિના લોકો પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યની માગણી કરતા હતા. તેમાંનાં કેટલાંક જૂથોએ તો સ્વતંત્ર અલગ રાજ્યની માગણી માટે હિંસક બળવાખોરીનો પણ આશરો લીધો. બળવાખોરી દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન ભારત સરકારે કર્યો. છેવટે, અસમમાંથી

નાગા લોકોની બહુમતી ધરાવતા વિસ્તારની રચના કરવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું. ૧૯૬૧માં નાગાલેન્ડને અલગ રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો અને ૧૯૬૩માં તે સત્તાવાર રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

અસમની ઉત્તરે, પૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં આવેલા પર્વતીય અનેક આદિવાસી જાતિઓ સદીઓથી રહેતી આવી છે. તેઓમાં પણ સ્વાતંત્રતાની લાગણી બળવતર બનતી જતી હતી. ભારતની પૂર્વ સરહદે આવેલા આ વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોમાં અસંતોષની લાગણી ઊભી થાય એ સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ દેશના હિતમાં ન હતું. અગાઉના કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર મણિપુર અને ત્રિપુરાને ૧૯૭૨માં રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. એ જ વર્ષમાં, અસમમાંથી મેદાલચનું અલગ રાજ્ય રચવામાં આવ્યું, અરુણાચલને કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ ૧૯૮૭માં અરુણાચલ અને મિઝોરમને રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. આમ, ભારતની ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં અસમ ઉપરાંત નવાં છ રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી. આ સાતેય રાજ્યોને સાત બહેનો (સેવન સિસ્ટર્સ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મોટાં રાજ્યોમાંથી નાનાં, અલગ રાજ્યો રચવાની માગણી ચાલુ રહી. છેવટે ૨,૦૦૦ના નવેમ્બરમાં બિહારમાંથી ઝારખંડ (રાંચી), મધ્યપ્રદેશમાંથી છત્તીસગઢ (રાયપુર) અને ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ઉત્તરાંચલ (દહેરાદૂન) એવાં ત્રણ નવાં રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી.

હજુ પણ રાજ્યોની પુનર્ચનાની માગણી ચાલુ જ છે. આવી માગણીમાં આંધ્ર પ્રદેશમાંથી બંગાળા અને મહારાષ્ટ્રમાંથી વિદર્ભના અલગ રાજ્યોની માંગણીનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યોની પુનર્ચનાની માગણી માટેની ચળવળો શાંતિપૂર્ણ રહી નથી. હડતાલો, ઘેરાવ, બંધ, દેખાવો ઉપરાંત હિંસક પદ્ધતિઓનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે. લાખોની માલ - મિલકતનું નુકસાન થયું છે અને હજારો લોકોનાં જાન ગયાં છે.

આજે (૨૦૦૪) ભારતીય સંઘ ૨૮ રાજ્યો (ઉપરાંત દિલ્લીનું રાજ્ય છે તેમજ રાષ્ટ્રોના પાટનગર પ્રદેશ પણ છે.), ૬ સંઘશાસિત વિસ્તારો અને એક રાષ્ટ્રીય રાજધાની વિસ્તાર એમ કુલ ૩૫ ઘટકોનો બનેલો છે.

—X—X—X—X—X—X—X—

૦૭. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત - ૨

■ પ્રદેશવાદ :

એક ઉપખંડ કહી શકાય એટલો વિશાળ આપણો દેશ છે. એમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ છે. જુદા જુદા ધર્મ પાળનારા, જુદી ભાષાઓ બોલનારા, જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અને સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા લોકો સદીઓથી આપણા દેશમાં રહે છે. જેટલી વિવિધતાઓ આપણા દેશમાં છે, ભાગ્યે જ બીજા કોઈ દેશમાં હશે. એક ભાષા બોલતા અને સમાન સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો કોઈ એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં લાંબા સમયથી રહેતા હોય ત્યારે તેઓમાં એક પ્રકારની ભાવાત્મક એકતાની લાગણી ઊભી થાય તે સ્વાભાવિક છે. ઉપરાંત તેઓ જે પ્રદેશમાં રહેતા હોય તે પ્રદેશ સાથે પણ ભાવાત્મક એકતા અનુભવે છે. ધર્મ, ભાષા, રીતરિવાજો, ઐતિહાસિક પરંપરાઓ, જીવનશૈલી જેવી બાબતોમાં સરખામણું હોવાથી એ વિસ્તારમાં રહેતા લોકો વચ્ચે એક હોવાની લાગણી મજબૂત બને છે.

આવો ભૌગોલિક વિસ્તાર અમુક રાજ્યની સરહદો પૂરતો સીમિત હોય અથવા અમુક રાજ્યના કેટલાક ભાગ અથવા આજુબાજુનાં રાજ્યોના કેટલાક ભાગોને આવરી લેનારો પણ હોઈ શકે છે. આવા પ્રદેશમાં રહેતા લોકોમાં કોઈ કારણસર, પોતાના પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે અથવા ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે માટે અમને ન્યાય મળવો જોઈએ એવી તીવ્ર લાગણી ઊભી થાય ત્યારે તેને પ્રદેશવાદ અથવા પ્રાદેશિકતા કહી શકાય. બીજાં રાજ્યો અને પ્રદેશો અમારા કરતાં આગળ વધી ગયા અને પોતે પછાત રહી ગયા એવી લાગણી પણ પ્રદેશવાદની લાગણીને ધાર આપવાનું કામ કરે છે. આવી પ્રદેશવાદની લાગણી જુદી જુદી માગણીઓ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતી હોય છે. ક્યારેક રાજ્યને વધારે સત્તાઓ મળવી જોઈએ અથવા અલગ રાજ્ય થવું જોઈએ, પ્રદેશની ભાષા કે સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થવું જોઈએ અથવા આત્મચિન્તક સ્વરૂપે દેશમાંથી અલગ થવાને સ્વરૂપે વ્યક્ત થતી હોય છે. આઝાદી પછી ભારતમાં રાજ્યોની રચના અને પુનર્રચના પાછળ મોટા ભાગે આવી માગણીઓ રહેલી છે.

જમ્મુ-કશ્મીર અને ભારતના ઉત્તરપૂર્વીય પ્રદેશોમાં જુદા જુદા સમયે ભારતમાંથી છૂટા થવાની માગણી અને તે માટેનાં આંદોલનો ઠીક ઠીક લાંબા સમયથી ચાલતા આવ્યાં છે. ભારતીય સંઘની અંતર્ગત અલગ રાજ્યોની રચના કરીને તે માગણીઓ સંતોષવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જૂના અસમ રાજ્યમાંથી મેદાલય, નાગાલેન્ડ, અરુણાચલ પ્રદેશ, મિઝોરમ, મણિપુર વગેરે રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી છે. આમ છતાં, આ પૈકીનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં ભારતમાંથી છૂટા પડવાની માગણી કરતાં બળવાખોર જૂથો હિંસક પદ્ધતિઓનો આશરો લે છે. ભારતની સરહદે આવેલાં રાજ્યોમાં આવી પ્રવૃત્તિઓ દેશની એકતા અને અખંડિતતા સામે મોટો ખતરો ઊભો કરે છે. એ રાજ્યોમાં રહેતા લોકોનું ભારતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે ભાવાત્મક એકીકરણ થાય એ દિશામાં નક્કર પગલાં ભરવાં જોઈએ. એ રાજ્યોના આર્થિક વિકાસ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ખાસ તો એ રાજ્યોમાં રહેતા લોકો અને દેશના બીજા પ્રદેશોમાં રહેતા લોકો વચ્ચે વધુ પ્રમાણમાં આદાન-પ્રદાન થવું જોઈએ. આવું થશે તો આ રાજ્યોમાંનાં અલગાવાદી જૂથોને દેશથી છૂટા પડવાની માગણીને લોકોનો

ટેકો નહિ મળે.

■ પ્રાદેશિક અસમાનતા :

પ્રદેશવાદ અથવા પ્રાદેશિકતાની લાગણી ઊભી થવાનું એક મુખ્ય કારણ પ્રદેશ પ્રદેશ વચ્ચેની અસમાનતા છે. પ્રાદેશિક અસમાનતાનાં અનેક કારણો છે. એનું એક કારણ ઐતિહાસિક છે. ભારત જ્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક સંસ્થાન હતું ત્યારે બ્રિટિશરોએ પોતાના હિતમાં અને લાભમાં દેશના કેટલાક પ્રદેશોના વિકાસ પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપ્યું, જ્યારે બાકીના પ્રદેશોની ઉપેક્ષા કરી. એક વાત આપણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે બ્રિટિશરો ભારતનો વિકાસ કે ઉદ્ધાર કરવા આવેલા ન હતા. ભારતનો કાચો માલ સસ્તા ભાવે ઇંગ્લેન્ડ લઈ જવો અને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલ ચીજવસ્તુઓ મોંઘાદાટ ભાવે ભારતમાં વેચવી, એ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો. ભારતનું શોષણ કરવું એ એમનો મુખ્ય આશય હતો. આઝાદી પછી આપણે દેશના સામાજિક ને આર્થિક વિકાસ માટે કેન્દ્રિય આયોજનનો માર્ગ અપનાવ્યો. એ માટે આયોજન પંચની રચના કરવામાં આવી. દેશનો આયોજિત વિકાસ કરવા પાછળનું એક મુખ્ય ધ્યેય જુદા જુદા પ્રદેશોનો સમતોલ વિકાસ કરવાનું હતું. એ દિશામાં પ્રયાસો પણ કરવામાં આવ્યા પણ તેને ઝાઝી સફળતા મળી નથી. આયોજિત વિકાસના પાંચ દાયકા પછી પ્રાદેશિક અસમાનતામાં ઝાઝો ઘટાડો થયો નથી, બલકે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે ઊલટો તેમાં વધારો થયો છે.

ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક અસમાનતાઓ પ્રવર્તે છે. દાખલા તરીકે માથાદીઠ આવક, સાક્ષરતાનો દર, આરોગ્ય અને શિક્ષણ સેવાઓ, ઉદ્યોગીકરણની માત્રા, વાહન-વ્યવહારનાં સાધનો (રસ્તાઓ, રેલવે વગેરે) શહેરીકરણનો દર વગેરે બાબતોમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં ઘણા મોટા તફાવતો છે. પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, કર્ણાટક વગેરે રાજ્યો આર્થિક દૃષ્ટિએ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આગળ છે, જ્યારે બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રદેશ, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ જેવાં રાજ્યો આર્થિક વિકાસની આગેકૂચમાં પાછળ છે. બાકીનાં રાજ્યો આ બંને કક્ષાનાં રાજ્યોની વચ્ચે એટલે કે મધ્યમ કક્ષાનાં વિકસિત રાજ્યો છે.

વિકસિત, મધ્યમ વિકસિત અને અલ્પવિકસિત રાજ્યોમાં પણ આંતરિક પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જેમકે મહારાષ્ટ્ર આર્થિક રીતે વિકસિત કક્ષામાં આવે, પણ વિદર્ભ અને મરાઠાવાડા જેવા વિસ્તારો પછાત છે. ગુજરાતમાં મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત વધુ વિકસિત છે, જ્યારે એની તુલનામાં સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક વિભાગો, કચ્છ અને ગુજરાતનો સમગ્ર પૂર્વપટીનો વિભાગ ઓછો વિકસિત છે. આંધ્ર પ્રદેશના કેટલાક વિસ્તારો સારા પ્રમાણમાં વિકસિત છે, જ્યારે રાયલસીમા અને તેલંગાણા જેવા વિસ્તારો સારા એવા પ્રમાણમાં પછાત છે. આમ, રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે તો કોઈ એક રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગો વચ્ચે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અસમાનતાઓ જોવા મળે છે.

જે રાજ્યોમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ થાય છે, ત્યાં ઝડપથી આર્થિક વિકાસ થાય છે, જ્યાં આવું થતું નથી ત્યાં વિકાસ

રૂંધાય છે. કેટલાંક રાજ્યો કૃષિવિકાસમાં આગળ છે, જેમકે પંજાબ, હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશનો પશ્ચિમ વિભાગ. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો ઓદ્યોગિક વિકાસમાં ખાસ્સા આગળ છે, જેમકે મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, પશ્ચિમ બંગાળ, તમિલનાડુના કેટલાક ભાગ. કેટલાંક રાજ્યોનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ થાય છે, જ્યારે બીજાં રાજ્યોનો એવો વિકાસ થતો નથી. એની પાછળ ઘણાં પરિબલો અને કારણો જવાબદાર છે, એ બધાંનો અભ્યાસ તમે દસમા ધોરણમાં કરશો.

■ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના ક્ષેત્રે વિકાસ :

છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના ક્ષેત્રમાં ભારતે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. વિકાસશીલ દેશોમાં, આ ક્ષેત્રમાં ભારતે જે વિકાસનાં શિખરો સર કર્યા છે, એવાં બીજા કોઈ દેશે કર્યા નથી. અદ્યતન ટેક્નોલોજીનાં કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં તો ભારત અતિવિકસિત દેશોની બરોબરી કરી શકે તેમ છે. વિકસિત દેશોની તુલનામાં અત્યંત મર્યાદિત અને ટાંચા સાધનો અને સાક્ષરતાનું અલ્પ પ્રમાણ જોતાં ભારતે વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના ક્ષેત્રમાં જે વિકાસ સાધ્યો છે, તે ખરેખર અદ્વિતીય છે.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો વિકાસ એ કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસનો પાયો છે, એની પ્રતીતિ આઝાદી પછીના આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, ખાસ તો પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને થઈ ચૂકી હતી. તેમણે દેશમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનાં શિક્ષણ અને સંશોધન માટે સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં અત્યંત મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સિસ અને ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેક્નોલોજી એનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. આજે આ સંસ્થાઓ વિશ્વની ઉત્તમ સંસ્થાઓમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવે છે.

વધતી જતી વસ્તીને ધ્યાનમાં રાખી અન્નક્ષેત્રે સ્વાવલંબન સિદ્ધ કરવું એ આપણી એક અગ્રિમતા રહી છે. આઝાદ થયા ત્યારે આપણે અન્નક્ષેત્રે પરાવલંબી હતા. આજે આપણે અન્નક્ષેત્રે સ્વાલંબી થયા છે, એમાં મોટાં જળાશયો, બંધો, નહેરો વગેરેનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કૃષિક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન વધારવા માટે આપણે અદ્યતન કૃષિ ટેક્નોલોજીનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. આપણે ગ્રીન રેવોલ્યુશન ('હરિયાણી ક્રાંતિ') સિદ્ધ કરી શક્યા તેમાં અદ્યતન કૃષિ ટેક્નોલોજીનો ફાળો અત્યંત નોંધપાત્ર છે. કૃષિ વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે કૃષિ સંશોધન સંસ્થાઓ, પ્રયોગશાળાઓ અને કૃષિ - યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી છે.

પરમાણુવિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીમાં ભારતે ખરેખર હરણફાળ ભરી છે. પરમાણુશક્તિના શાંતિમય ઉપયોગ માટે સંશોધન સંસ્થાઓ અને પ્રયોગશાળાઓની સ્થાપના કરી છે. ભાભા પરમાણુ સંશોધન કેન્દ્ર એમાં મુખ્ય છે. અન્ય દેશો પર ઓછામાં ઓછો આધાર રાખીને આપણા પરમાણુ વિજ્ઞાનીઓ અને ઈજનેરોએ અદ્યતન પરમાણુમથકો બાંધ્યાં છે. અણુ-ઊર્જા માટેના રિએક્ટરોની સ્થાપના કરીને વધતી જતી ઊર્જાની માંગને પહોંચી વળવાનો આપણે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. પરમાણુ-અખતરા કરીને આપણે પરમાણુ બોમ્બ બનાવવામાં પણ સફળ થયા છીએ. એ જ રીતે જુદા જુદા અંતરની મિસાઈલો (અગ્નિ-૧ અને અગ્નિ-૨) વિકસાવીને મિસાઈલ ટેક્નોલોજી અને ઈજનેરીમાં આપણે દુનિયાના મુઢ્ઠીભર દેશોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું

છે. પરમાણુવિજ્ઞાન એ મિસાઈલ ટેક્નોલોજીના વિકાસને કારણે આપણે સંરક્ષણક્ષેત્રમાં પણ સારા એવા પ્રમાણમાં સ્વાવલંબન સિદ્ધ કર્યું છે. અત્યંત ટૂંકા સમયમાં અવકાશ સંશોધનક્ષેત્રે ભારતે જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે, તે પણ અદ્વિતીય છે. બાહ્ય અવકાશમાં ઉપગ્રહો છોડવા માટે આપણે ખાસ પ્રકારના વ્હીકલ (GSLV) વિકસાવ્યા છે. ભારતે 'આર્યભટ્ટ' (૧૯૭૫), 'ભારતરત્ન' (૧૯૭૯), 'રોહિણી' (૧૯૭૯) જેવા ઉપગ્રહો પણ બાહ્ય અવકાશમાં છોડ્યા છે. આ ઉપગ્રહો સંવહન, પ્રસારણ, શિક્ષણ, હવામાન અને ભૂતળમાં રહેલાં ખનીજોની ભાળ મેળવવી (રિમોટ સેન્સિંગ) વગેરે ક્ષેત્રોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. આપણે ત્યાં જે ટીવી ચેનલો ચોવીસે કલાક પ્રસારણો કરે છે, તે આ ઉપગ્રહોને આભારી છે. આ કામગીરીમાં 'ઈસરો' (ઈન્ડિયન સ્પેસ રિસર્ચ ઓર્ગનાઈઝેશન) અત્યંત મહત્વનો ફાળો આપે છે. છેલ્લા એક જ દાયકામાં આપણે ટેલિકમ્યુનિકેશન અને માહિતી ટેક્નોલોજીમાં જે પ્રગતિ સાધી છે, એ બેનમૂન છે. ભારતના ગામડે ગામડે ટેલિફોન સેવાઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. આપણે ત્યાં મોબાઈલ ટેલિફોનનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. ઈન્ટરનેટને કારણે આપણા કમ્પ્યુટરના પડદા પર આપણે દુનિયામાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જે કંઈ વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેની ભાળ ઘેર બેઠાં મેળવી શકીએ છીએ. આપણા કમ્પ્યુટર નિષ્ણાતો સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. હૃદયબાદ અને બેંગલોર વિવિધ પ્રકારના કમ્પ્યુટર સૉફ્ટવેર વિકસાવવામાં વિશ્વમાં અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે.

બાયો-ટેક્નોલોજી એ જ ઝડપથી વિકસતી અદ્યતન ટેક્નોલોજી છે. બાયો-ટેક્નોલોજીમાં આગળ પડતા બાર દેશોમાં ભારતે સ્થાન મેળવ્યું છે. જાપાન, તાઈવાન અને કોરિયા જેવા દેશો કરતાં ભારતમાં બાયો-ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરનારી કંપનીઓ વધુ છે. દુનિયાની ટોચની કંપનીઓ ભારત સાથે સહયોગ સાધવા માટે આવુર છે. બાયો-ટેક્નોલોજી એ એકવીસમી સદીની સૌથી મહત્વની ટેક્નોલોજી ગણાય છે. એક દાયકા કરતાં પણ ઓછા સમયમાં ભારતે તેમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવી લીધું છે.

આ ઉપરાંત, વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારત ઝડપથી આગળ વધતું જાય છે. ભારત વિશાળ દરિયાકાંઠો ધરાવે છે. દરિયાઈ સંશોધનક્ષેત્રે ભારત ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. તબીબી અને આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં પણ ભારતે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. સદીઓથી ઘર ઘાલી ગયેલા અનેક રોગો પર આપણે વિજય મેળવ્યો છે. આઝાદ થયા ત્યારે આપણે ટાંકણીની પણ આયાત કરતા હતા. આજે આપણે અનેક પ્રકારનાં ચંત્રો બનાવીએ છીએ, એટલું જ નહિ તેની નિકાસ પણ કરીએ છીએ. ભારત વિપુલ પ્રમાણમાં કુદરતી સંસાધનો ધરાવે છે. એક અબજ જેટલી વસતી એ ખુદ મોટું માનવ-સંસાધન છે, એને શિક્ષિત અને તાલીમબદ્ધ કરવામાં આવે તો વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો એક વિશાળ પાયો આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ઊભો કરી શક્યા છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણે સ્વાવલંબન સિદ્ધ કર્યું છે. ભારત એક ટેક્નોલોજિકલ-મહાસત્તા બનવાની તમામ શક્યતાઓ ધરાવે છે. જો એકવીસ સદી વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીની સદી બનનાર હોય તો ભારતનું સ્થાન તેમાં મોખરે હશે, એ વિશે શંકા નથી.

૦૮. ભારતનું બંધારણ : ઘડતર અને લક્ષણો

આપણો અભ્યાસ આગળ વધારીએ તે પહેલાં ભારતના બંધારણનું ઘડતર કેવી રીતે થયું તેમજ બંધારણ ઘડવૈયાઓની જહેમત અને નિષ્ઠા વિશે જાણવું જરૂરી છે.

બંધારણસભાએ ૨૬મી નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ બંધારણ પસાર કર્યું હતું. આમ છતાં, બંધારણનો અમલ ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ થી થયો; ભારતને ‘પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર’ જાહેર કરવામાં આવ્યું અને ૨૬મી જાન્યુઆરી પ્રજાસત્તાક દિન તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. બંધારણના અમલ માટે ૨૬મી જાન્યુઆરીની પસંદગી બે કારણોથી થઈ હતી : એક તો ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ના લાહોર અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વરાજ માટે લડત આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો અને બીજું, ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦ના દિવસની સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે ઉજવણી કરવામાં આવી હતી.

■ બંધારણનો અર્થ

દર સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને તેનું પોતાનું બંધારણ હોય છે. બંધારણ એ દેશનો મૂળભૂત દસ્તાવેજ છે. એ સામાન્ય રીતે લેખિત દસ્તાવેજના સ્વરૂપમાં હોય છે, જે અનુસાર સરકાર દેશનો વહીવટ કરે છે. બંધારણ દેશના કાયદાઓ કરતાં ચડિયાતું છે. સરકાર દ્વારા અમલમાં મુકાતો દરેક કાયદો બંધારણ સાથે સુસંગત હોવો જોઈએ. બંધારણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ દેશનો વહીવટ થવો જોઈએ.

■ બંધારણનું મહત્ત્વ :

ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં બંધારણનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. લોકશાહી દેશમાં લોકો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સરકારના સંચાલનમાં ફાળો આપે છે. એ જ રીતે લોકશાહી દેશમાં સરકારની સત્તા અને લોકોના હકો બંધારણ દ્વારા ખૂબ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. લોકોની વધતી જતી, બદલાતી જતી જરૂરિયાતો, આકાંક્ષાઓ અને અપેક્ષાઓનો પડઘો બંધારણમાં પડે છે. આમ, બંધારણ જીવંત દસ્તાવેજ છે.

■ બંધારણનું ઘડતર :

મે, ૧૯૪૫માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં બ્રિટિશ સરકારે ત્રણ સભ્યોના બનેલા કૅબિનેટ મિશનને ભારતની આઝાદીના પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા ભારત મોકલ્યું. આ કૅબિનેટ મિશને સૂચવેલી વિધિ પ્રમાણે બંધારણના ઘડતર માટેનું માળખું તેમજ બંધારણસભાની રચના થઈ.

બંધારણસભાએ તેની કામગીરી નવમી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ થી શરૂ કરી. બંધારણસભામાં કુલ ૩૮૯ સભ્યો હતા, જેમાં ૨૯૬ સભ્યો બ્રિટિશ હિંદના અને ૯૩ (ત્રણ) સભ્યો દેશી રાજ્યોના હતા. જોકે બંધારણ સભાની પ્રથમ બેઠકમાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા ન હતા. બંધારણસભામાં જુદી જુદી કોમ અને પ્રદેશોને પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું તેમજ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને પણ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. બંધારણસભામાં અનુસૂચિત જાતિના ૩૦ સભ્યો હતા. બંધારણસભામાં ઍંગ્લો-ઈન્ડિયનોના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રેન્ક એન્થની અને પારસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે એચ.પી. મોદી હતા. બંધારણસભામાં જવાહરલાલ નેહરુ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ,

શ્યામાપ્રસાદ મુખરજી અને બલદેવસિંઘ જેવા રાષ્ટ્રીય કક્ષાના નેતાઓ તેમજ અલ્લાદી કૃષ્ણ સ્વામી આયંગર, ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર અને કનૈયાલાલ મુનશી જેવા બંધારણીય નિષ્ણાતોનો સમાવેશ થયો હતો. સરોજિની નાયડુ અને વિજયાલક્ષ્મી પંડિત બંધારણસભાનાં મહત્ત્વનાં સ્ત્રીસભ્યો હતાં.

રાજેન્દ્રપ્રસાદ બંધારણસભાના ચૂંટાયેલા અધ્યક્ષ હતા. બંધારણ ઘડી કાઢવા માટે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરના અધ્યક્ષ પદે એક ખરડા સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી.

બંધારણના ઘડતરની કામગીરી બે વર્ષ અગિયાર માસ અને અઠાર દિવસ ચાલી હતી. તે દરમિયાન બંધારણસભાની બેઠકો ૧૬૫ દિવસ ચાલી હતી. આ બેઠકોમાં બંધારણની ઝીણામાં ઝીણી અને પ્રત્યેક જોગવાઈની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આપણા બંધારણાં ઇંગ્લેન્ડ, આયર્લેન્ડ, ફ્રાંસ, અમેરિકા વગેરેનાં બંધારણોનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

■ ભારતનું બંધારણ : પ્રાસ્તાવિક

ભારતનું બંધારણ આમુખથી શરૂ થાય છે. આમુખનો કાયદા દ્વારા અમલ કરાવી શકાય નહિ. આમ છતાં, આમુખનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે. તેમાં પ્રજાના મુખ્ય આદર્શો, ઉદ્દેશો અને મહાન ભાવનાઓની ભવ્ય જાહેરાત કરવામાં આવી છે. તેમાં બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને આદર્શોનું દર્શન થાય છે. બંધારણના અર્થઘટનની મુશ્કેલીઓ નિવારવામાં આમુખ માર્ગદર્શક નીવડે છે.

કોઈ પણ બંધારણ સંપૂર્ણ કે ખામીરહિત હોઈ શકે નહિ. આથી બંધારણના કોઈ મુદ્દા કે શબ્દનો અર્થ અસ્પષ્ટ કે સંદિગ્ધ જણાય ત્યારે તેનું યોગ્ય અર્થઘટન સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા હોવાથી તે બંધારણના ઘડવૈયાઓના મનનો કે હૃદયનો પરિચય આપે છે. આમ, આમુખ બંધારણને સમજવાની ચાવી પૂરી પાડે છે.

૧૯૭૬ સુધી આમુખમાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. ૧૯૭૬માં આમુખમાં ‘સમાજવાદી’, ‘બિનસાંપ્રદાયિક’, ‘એકતા’ અને ‘રાષ્ટ્રની અખંડિતતા’ જેવા શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા.

■ ભારતીય બંધારણ વિસ્તૃત અને વિગતવાર :

ભારતીય બંધારણ વિશ્વમાં સૌથી વિસ્તૃત અને વિગતવાર બંધારણ છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ અનેક દેશોનાં બંધારણોનો અભ્યાસ કરીને તેમાંનાં સારાં તત્ત્વોનો સમાવેશ આપણા દેશની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને આપણા બંધારણમાં કર્યો છે. આપણા બંધારણમાં સંઘ, રાજ્યો અને સ્થાનિક કક્ષાએ સરકારના માળખા ઉપરાંત નાગરિકત્વ, લોકોના મૂળભૂત હકો અને ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો, ચૂંટણીઓ, કટોકટી માટેની જોગવાઈઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સમયે ભારત અનેક જટિલ સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યું હતું. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ બંધારણમાં કોઈ ખામી કે અસ્પષ્ટતા ન રહે એ માટે શક્ય તેટલો પ્રયાસ કર્યો છે. આપણું બંધારણ અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર થયેલો, વિગતવાર દસ્તાવેજ બન્યું છે.

■ બંધારણમાં સુધારા માટેની જોગવાઈ :

ભારતીય સમાજમાં ઝડપથી આવી રહેલાં આર્થિક, સામાજિક પરિવર્તનોને પરિણામે ભારતીય સમાજનું સ્વરૂપ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું હતું. તેને પરિણામે ઉદ્ભવતી જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખી બંધારણમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકે, સાથે સાથે તેમાં ગમે તેવા, ઉતાવળે ફેરફાર ન થઈ શકે એવી સુધારા - ફેરફાર કરવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતીય બંધારણમાં સુધારા માટે સંસદમાં હાજર રહેલા સભ્યોના અડધા કરતાં વધારે તેમજ મતદાનમાં ભાગ લેતા સભ્યોની સદી બહુમતી તેમજ કેટલીક બાબતોમાં હાજર રહેલા અને મતદાનમાં ભાગ લેતા સભ્યોની ૨/૩ બહુમતી જરૂરી છે. ઉપરાંત કેટલીક બાબતોમાં સંસદના બંને ગૃહોમાં ૨/૩ બહુમતી ઉપરાંત રાજ્યો વિધાનસભાઓની ઓછામાં ઓછી ૫૦ ટકા વિધાનસભાઓ સુધારાને માન્ય રાખે તે જરૂરી છે.

■ બંધારણના અન્ય આધાર સ્તંભો :

(૧) પ્રજાની સાર્વભૌમ સત્તા :

ભારતમાં રાજ્યની સર્વ સત્તા ભારતની પ્રજાની જ છે. ભારતમાં રાજ્યને જે સત્તાઓ છે, તે તેને પ્રજા દ્વારા જ આપવામાં આવી છે. લોકો દ્વારા પરોક્ષ રીતે ચૂંટાયેલી બંધારણસભા દ્વારા બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું છે.

ભારત સાર્વભૌમ રાજ્ય છે અને આંતરિક રીતે સર્વોપરી અને અન્ય દેશો સાથેના સંબંધોમાં સ્વતંત્ર છે. આથી ભારતનું રાજ્ય ભારતની સીમાઓમાં વસતા બધા જ લોકો અને તેમાં આવેલી બધી જ સંસ્થાઓ પર સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે તેમજ તે રાજ્ય બહારની કોઈ પણ સત્તાના અંકુશ હેઠળ નથી. આંતરિક રીતે, ભારત પોતે જ પોતાની નીતિઓનું ઘડતર કરી શકે છે, વિદેશી સત્તા તેને આદેશ આપી શકતી નથી અને પોતાની વિદેશનીતિ પણ ભારત પોતે જ ઘડે છે.

ભારતનું બંધારણ ભારતનાં ઘટક રાજ્યો વચ્ચે થયેલ કોઈ સમજૂતીનું પરિણામ નથી; પરંતુ ભારતના બધા જ પ્રજાજનોના પ્રતિનિધિઓએ ભેગા મળીને ઘડ્યું છે. આથી કોઈ રાજ્યને ભારતીય સંઘમાંથી અલગ થવાની સ્વતંત્રતા નથી. આમ, ભારત એક અખંડ અને અવિભાજ્ય સંઘ છે.

(૨) ભારત લોકશાહી રાજ્ય :

ભારત લોકશાહી રાજ્ય છે. ભારતની પ્રજા સંઘ, રાજ્ય તેમજ સ્થાનિક એમ દરેક કક્ષાએ સાર્વત્રિક, પુખ્તવય મતાધિકારની પદ્ધતિથી સરકારની ચૂંટણી કરે છે. ભારતનો પ્રત્યેક નાગરિક જે ૧૮ વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોય અને કાયદા દ્વારા અન્યથા ગેરલાયક ધર્મ, જાતિ કે શિક્ષણના કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના મત આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે. આમુખમાં ભારતને લોકશાહી રાજ્ય જાહેર કરીને તેની સરકારના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. લોકશાહી રાજ્ય એટલે લોકોનું, લોકો વડે, લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય. આમ, ભારત લોકશાહી રાજ્ય છે આવી જાહેરાત દ્વારા ભારતની સરકાર સંપૂર્ણપણે લોકોને જવાબદાર રહેશે એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. તે સાથે ભારતની સરકાર લોકશાહીના સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને બંધુત્વના મૂળ સિદ્ધાંતોને સ્વીકારશે તેમજ અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરશે એવી સ્પષ્ટતા પણ કરવામાં આવી છે.

સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકારનો સ્વીકાર, મૂળભૂત હકોની જાહેરાત, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ, ધારાસભા અને ન્યાયતંત્રની વિશિષ્ટ સત્તાઓ તેમજ ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્ત ચૂંટણી પંચ વગેરે જોગવાઈઓ ભારતને લોકશાહી રાજ્ય જાહેર કરે છે.

(૩) ભારત સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય :

આમુખમાં ભારતને સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. લોકશાહીમાં સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર હોવાથી નાગરિકોને રાજકીય સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અપૂર્ણ રહે છે. આથી આમુખમાં નાગરિકો વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા હોય એવી સમાજવાદી સમાજરચનાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે.

ભારત બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે. બધા નાગરિકોને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક આપવામાં આવ્યો છે. છતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ બધા નાગરિકો સરખા છે. ભારતમાં રહેતા જુદા જુદા ધાર્મિક સમુદાય વચ્ચે ભેદભાવ કરતી નીતિઓ સરકાર અમલમાં મૂકી શકે નહિ. બિનસાંપ્રદાયિકતાનો અર્થ એ છે કે, એક બાજુ રાજ્યનો પોતાનો કોઈ ધર્મ હોતો નથી અને બીજી બાજુ દેશના કોઈ પણ નાગરિકને તેની ઈચ્છાનુસાર ગમે તે ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે.

(૪) ભારત 'પ્રજાસત્તાક રાજ્ય' :

ભારત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, અર્થાત્ ભારતમાં પ્રજા દ્વારા ચૂંટાયેલ નાગરિક જ રાજ્યના વડા હશે. રાષ્ટ્રપ્રમુખનો હોદ્દો વંશપરંપરાગત નથી.

■ બંધારણનાં મુખ્ય લક્ષણો :

(૧) ભારત રાજ્યનો બનેલો સંઘ છે :

ભારત સંઘીય રાજ્ય છે. બંધારણમાં કોઈ પણ સ્થળે 'સમવાયતંત્ર' શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી અને ભારત માટે 'સંઘ' શબ્દનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. 'સંઘ' શબ્દ દ્વારા ભારતમાં સંઘ અને એકમ રાજ્ય વચ્ચે ક્યારેય પણ બદલી શકાય નહિ તેવા કાયમી સંબંધની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ભારત એક સંઘ રાજ્ય છે અને એકમ રાજ્યોને તેનાથી અલગ થવાનો અધિકાર નથી. આમ, ભારત સંઘ રાજ્ય છે, તે સાથે તે સમવાયતંત્રનાં કેટલાંક લક્ષણો ધરાવે છે.

ભારતનું સમવાયતંત્ર બે પ્રકારની સરકારોનું બનેલું છે : સંઘ સરકાર અને રાજ્ય સરકારો. બંધારણમાં બંને પ્રકારની સરકારોના કાર્યક્ષેત્રની અને સત્તાઓની સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. બંધારણમાં સંઘ તેમજ રાજ્યોનાં કાર્ય અને સત્તાઓની અલગ અલગ યાદીઓ આપવામાં આવી છે. આ યાદીઓને સંઘ યાદી, રાજ્ય યાદી અને સંયુક્ત યાદી કહેવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા વિષયો જેવા કે સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો, અણુશક્તિ, નાણું અને બેંકિંગ, તાર અને ટપાલ તેમજ રેલવેનો સમાવેશ સંઘ યાદીમાં કરવામાં આવ્યો છે. સંઘ યાદીમાં સમાવિષ્ટ વિષયો અને કાયદા ઘડવાની અને તેમાં

ફેરફાર કરવાની સત્તા સંસદની છે. સંઘ યાદીમાં ૯૭ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્યોની યાદીમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, કૃષિ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, રાજ્યના આંતરિક વ્યાપાર અને વાણિજ્ય જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્યોની યાદીમાં ૬૬ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિષયોમાં કાયદા ઘડવાની તેમજ તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રાજ્યોની વિધાનસભાઓની છે. આ ઉપરાંત બંધારણમાં શ્રીજી યાદી 'સંયુક્ત યાદી'ની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. સંયુક્ત યાદીમાં સમાવિષ્ટ વિષયો અંગે સંઘ સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારો બંને કાયદા ઘડી શકે છે; પરંતુ જ્યાં સંઘ સરકારના કાયદા અથવા તેમાંની કોઈ ચોક્કસ કલમ અને રાજ્ય સરકારના કાયદા વચ્ચે ઘર્ષણ થતું હોય, બંનેના કાયદા વિરોધાભાસી હોય ત્યાં સંઘ સરકારનો કાયદો જ અમલમાં આવે છે. સંયુક્ત યાદીમાં દીવાની અને ફોજદારી બાબતો, લગ્ન અને છૂટાછેડા, શિક્ષણ, આર્થિક આયોજન, વ્યાપારી સંઘો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંયુક્ત યાદી ૪૭ વિષયોની બનેલી છે. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓ સંઘ સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી અંગે ખૂબ જ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ થવા માગતા હતા. ઉપરાંત તેમણે 'શેષ સત્તા'ની જોગવાઈ કરી છે, જે વિષયોમાં સત્તાની વહેંચણી થઈ ન હોય તે વિષયોનો સમાવેશ 'શેષ સત્તા'માં કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણેના શેષ કે વધારાના વિષયો અંગે કાયદા ઘડવાની સત્તા સંસદને છે.

અન્ય સમવાયતંત્રો કરતાં ભારતનું સમવાયતંત્ર જુદું છે. ભારતના સમવાયતંત્રમાં સંઘ સરકાર સ્પષ્ટ રીતે રાજ્યો કરતાં વિશેષ સત્તા ધરાવે છે. સંઘીય યાદીમાં વધારે વિષયોનો અને રાષ્ટ્રીય મહત્વના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણે સંયુક્ત યાદીમાં પણ સંઘ સરકારને ચડિયાતી સત્તાઓ આપી છે. સમવાયતંત્રમાં સામાન્ય રીતે, બેવડું નાગરિકત્વ હોય છે. જેમકે અમેરિકાના સમવાયતંત્રમાં દરેક વ્યક્તિ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનું અને તે પોતે જે રાજ્યમાં વસવાટ કરતી હોય તે રાજ્યનું એમ બેવડું નાગરિકત્વ ધરાવે છે; પરંતુ ભારતમાં માત્ર એક જ નાગરિકત્વ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક ગણાય છે. આપણે ગમે તે રાજ્યમાં રહેતા હોઈએ પરંતુ ભારતના નાગરિક જ છીએ. ચૂંટણીમાં આપણે ભારતીય નાગરિક તરીકે મતદાન કરીએ છીએ અને નહિ કે બંગાળી, પંજાબી, મહારાષ્ટ્રીયન કે ગુજરાતી તરીકે છે.

(૨) કટોકટીની જોગવાઈઓ :

આપણા બંધારણમાં કટોકટી માટેની જોગવાઈઓ પણ કરવામાં આવી છે. બંધારણમાં કેટલીક ચોક્કસ પરિસ્થિતિને કટોકટી તરીકે જાહેર કરવામાં આવી છે. જેમકે યુદ્ધ કે બાહ્ય આક્રમણ વખતે રાષ્ટ્રીય કટોકટી, કોઈ રાજ્યમાં બંધારણીય તંત્ર ભાંગી પડે ત્યારે રાજ્યમાં બંધારણીય કટોકટી અને નાણાકીય કટોકટી. કટોકટીનો સામનો કરવા માટે સંઘ સરકારને ચોક્કસ વિશેષ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. કટોકટી સમયે ભારત લગભગ એકતંત્રી વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ જાય છે.

(૩) સંસદીય પદ્ધતિ :

ભારતમાં સંસદીય પદ્ધતિની સરકાર છે. સંસદીય પદ્ધતિમાં સંસદ સર્વોપરી હોય છે અને તે લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સંઘની ધારાસભાને 'સંસદ' કહેવામાં આવે છે. સંસદનાં બે ગૃહો છે : ઉપલું ગૃહ અને નીચલું ગૃહ. ઉપલા ગૃહને રાજ્યસભા અને નીચલા ગૃહને લોકસભા કહેવામાં આવે છે. સંઘમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખના નામે અને રાજ્યોમાં રાજ્યપાલના નામે વહીવટ ચાલતો હોવા છતાં, ખરેખરો વહીવટ તો સંઘ સરકારમાં વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું અને રાજ્યોમાં મુખ્ય પ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ કરે છે. પ્રધાનમંડળ ધારાસભાને જવાબદાર હોય છે. ધારાસભા લોકોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હોય છે. આમ ધારાસભા કે સંસદ જ સર્વોપરી છે.

(૪) સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર :

બંધારણમાં સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ભારતમાં સંઘ સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારો વચ્ચે ઘર્ષણની પરિસ્થિતિમાં ન્યાયતંત્રે નિષ્પક્ષ રીતે અમ્પાયર તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાની છે. સંઘ સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકાર વચ્ચે બંધારણીય બાબતો અંગે સર્જાતા વિવાદો ઉકેલ લાવવાની જવાબદારી સર્વોચ્ચ અદાલતની છે. સમવાયતંત્રમાં સમવાયી સરકાર અને રાજ્ય સરકારોનાં સ્વતંત્ર અને અલગ ન્યાયતંત્રો હોય છે; પરંતુ ભારતમાં સમગ્ર દેશ માટે એક જ ન્યાયતંત્ર છે. એટલે કે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત રાજ્યોની વડી અદાલતો પર નિયંત્રણની સત્તા ધરાવે છે અને તે સર્વોપરી અદાલત છે. આમ, સમગ્ર ન્યાયતંત્ર એક સળંગ સૂત્રમાં બંધાયેલું છે. ઉપરાંત ભારતનું ન્યાયતંત્ર કારોબારીથી સ્વતંત્ર છે, બંધારણનું રક્ષક છે અને વાલી છે. બંધારણ નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણનું કાર્ય કરે છે, તે તેની ફરજ છે.

(૫) પુખ્તવય મતાધિકાર :

ભારતમાં સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર છે, તે અનુસાર ૧૮ વર્ષ કે તેથી વધારે વયનાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના (શિક્ષણ, મિલકત કે અમુક આવકના ધોરણ વિના) કોઈ પણ ચૂંટણી-સંસદ, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

(૬) બિનસાંપ્રદાયિકતા :

બંધારણમાં ભારતને બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં અનેક ધર્મના લોકો વસે છે. આથી રાજ્ય ધર્મના ધોરણે કોઈ પણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરી શકે નહિ, કોઈ પણ નાગરિકને વિશેષ અધિકાર આપી શકે નહિ, કે કોઈને પણ અમુક અધિકારથી વંચિત રાખી શકે નહિ રાજ્યે ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને અલિપ્ત રહેવાનું છે. રાજ્ય બિનસાંપ્રદાયિક હોય તો જ ધર્મના ભેદભાવ વિના બધા નાગરિકો તરફ સમદષ્ટિ, સમભાવ અને સમાન વર્તન રાખી શકે. ભારત બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે. બિનસાંપ્રદાયિકતાનો અર્થ એટલો જ છે કે, રાજ્ય પોતે ધર્મની બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ કે કોઈ ચોક્કસ ધર્મ તરફ પક્ષપાત કરશે નહિ. રાજ્ય પોતે ધર્મની બાબતમાં નિરપેક્ષ, તટસ્થ છે અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મનું પાલન કરવાની સ્વતંત્રતા છે.

૦૯. મૂળભૂત હકો, ફરજો અને રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

તમે જાણો છો કે તમારાં જેવાં બાળકો, ચૌદ વર્ષથી નાની ઉંમરનાં, ફેક્ટરીઓ અને જોખમવાળાં કાર્યોમાં મજૂરી કરે છે ? શાળામાં તમારી જેમ અભ્યાસ કરવાને બદલે તેમને પેટ ભરવા માટે મજૂરી કરવી પડે છે ? તેઓ મજૂરી કરવાને બદલે તમારી જેમ શાળાઓમાં ભણે એવું તમે ન ઈચ્છો ? આ માટે શું કરવું જોઈએ ? તમે જાણો છો કે ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં તમામ બાળકોને શિક્ષણ મેળવવાનો હક છે ?

આ પ્રકરણમાં બંધારણનાં વિશેષ મહત્ત્વનાં ત્રણ લક્ષણો, જેવાં કે મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વિશે તમે વિગતે માહિતી મેળવશો. ભરત એક લોકશાહી દેશ છે. દરેક લોકશાહી દેશમાં તેના નાગરિકોને કેટલાક પાયાના હકો આપવામાં આવ્યા હોય છે. આ હકો બધા નાગરિકો કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ભોગવે છે. એ હકોના રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી હોય છે. આવા પાયાના હકો એ લોકશાહી શાસનપ્રથાની ઓળખ છે.

■ મૂળભૂત હકો :

આપણું બંધારણ આવા છ મૂળભૂત હકોની ખાતરી આપે છે. હકોનો બંધારણમાં સમાવેશ અને તેના રક્ષણની ખાતરી એ આપણા બંધારણનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. આ હકો આ પ્રમાણે છે : (૧) સમાનતાનો હક (૨) સ્વતંત્રતાનો હક (૩) શોષણવિરોધી હક (૪) ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો હક (૫) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો (૬) બંધારણીય ઈલાજોનો હક.

આ હકો મૂળભૂત અથવા પાયાના માનવહકો છે. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થતાં જ જે હકો વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય, એને માનવહકો કહેવામાં આવે છે. આ માનવહકો અને તેની અગત્ય વિશે તમે આઠમા ધોરણમાં વિગતે અભ્યાસ કરી ગયાં છો.

ભારતના દરેક નાગરિકને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના આ હકો ભોગવવાનો હક છે. એક સ્વસ્થ, સમજદાર નાગરિક તરીકે તે પોતાની ભૂમિકા ભજવી શકે અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરીને ભર્યું ભર્યું જીવન જીવી શકે એ માટે આ હકો સૌ નાગરિકોને આપવામાં આવ્યા છે. આ મૂળભૂત હકોનો અમલ થાય તે સંબંધી વિવિધ જોગવાઈઓનો સમાવેશ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલું જ નહિ, આ હકો પૈકી, કોઈ હકનો ભંગ થાય અથવા કોઈ હક ભોગવવા દેવામાં ન આવે તો અદાલતમાં જઈ રક્ષણ મેળવવાના હકનો પણ ઉલ્લેખ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(૧) સમાનતાનો હક :

ભારતના બધા નાગરિકોને સમાનતાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. બધા નાગરિકો કાયદાની નજરમાં સમાન છે ને સૌ નાગરિકોને કાયદાનું સમાન રક્ષણ મેળવવાનો હક છે. જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, ધર્મ કે જન્મસ્થળના આધારે રાજ્ય કોઈ પણ નાગરિક પ્રત્યે ભેદભાવ કરશે નહિ, એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. એ જ રીતે, સરકારી નોકરીઓમાં પણ કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. જોકે આ હકની બાબતમાં કેટલાક અપવાદ રાખવામાં

આવે છે. જેમકે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગો માટે રાજ્ય ખાસ જોગવાઈઓ કરે તો તેને સમાનતાના હકનો ભંગ ગણાશે નહિ. એ અન્યથે ઉપર જણાવ્યા એ સમૂહો માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. એ જ રીતે, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે પણ રાજ્ય ખાસ પ્રબંધો કરી શકે છે.

આ અપવાદો રાખવાનું મુખ્ય કારણ આપણા સમાજમાં અનેક પ્રકારની અસમાનતાઓ પ્રવર્તે છે. સમાજના ઘણા મોટા વિભાગને આ અસમાનતાઓનો ભોગ બનવું પડે છે. આથી એમના માટે જો ખાસ પ્રબંધો કરવામાં આવે, તેમને વિશેષ રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે, તો તેને સમાનતાના હકનો ભંગ ગણી શકાય નહિ. આ પ્રકારની નીતિને ‘હકારાત્મક ભેદભાવ’ અથવા ‘રક્ષણાત્મક ભેદભાવ’ની નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અસ્પૃશ્યતા એ ભારતીય સમાજનું કલંક છે. બંધારણે અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરી છે. અસ્પૃશ્યતાનું આચરણ સજાપાત્ર ગુનો બને છે. ઉપરાંત, સમાજમાં કૃત્રિમ ભેદભાવો ઊભા કરતા ઈલકાબો અને ખિતાબો પણ નાબૂદ કરવામાં આવ્યા છે. આમ, આ હકનો ઉદ્દેશ સમાનતાવાળા સમાજની સ્થાપના કરવાનો છે.

(૨) સ્વતંત્રતાનો હક :

સ્વતંત્રતાના હકમાં વિવિધ પ્રકારની છ સ્વતંત્રતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે : (અ) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા (બ) શાંતિપૂર્વક અને શસ્ત્રો વિના ભેગા મળવાની સ્વતંત્રતા (ક) મંડળો અથવા સંઘો રચવાની સ્વતંત્રતા (ડ) ભારતના સમગ્ર વિસ્તારમાં મુક્તપણે હેરફેરની સ્વતંત્રતા (ટ) ભારતના વિસ્તારના કોઈ પણ ભાગમાં રહેવાની અને સ્થાયી થવાની સ્વતંત્રતા (ઠ) કોઈ પણ વ્યવસાય, ધંધા-રોજગાર કે વેપાર કરવાની સ્વતંત્રતા.

ઉપરાંત સ્વતંત્રતા હકમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય જીવનની સ્વતંત્રતાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ‘કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી કાર્યવાહી કર્યા વિના કોઈ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા કે તેનું જીવન છીનવી લઈ શકાય નહિ.’ ધરપકડ કે અટકાયતનું કારણ જણાવ્યા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિની ધરપકડ કે અટકાયત કરી શકાય નહિ. આવી વ્યક્તિને પોતાની પસંદગીના વકીલ દ્વારા બચાવ કરવાનો હક છે. ધરપકડ કે અટકાયત કરાયેલ વ્યક્તિને ચોવીસ કલાકમાં મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવી પડે છે. જોકે એમાં એક અપવાદ એ છે કે ‘પ્રતિબંધક અટકાયત’ હેઠળ જો કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત કે ધરપકડ કરવામાં આવી હોય, તો મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવાની જરૂર નથી. આવી અટકાયત અમુક સમય સુધી જ કરી શકાય, ત્યાર બાદ એવા કેસને સલાહકાર બોર્ડ સમક્ષ રજૂ કરવા પડે.

આ બધી સ્વતંત્રતાઓ કેટલીક મર્યાદાઓ હેઠળ નાગરિકોએ ભોગવવાની છે. કારણ કે આપણે સમાજમાં રહીએ છીએ. આ મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ બંધારણમાં જ કરવામાં આવ્યો છે. આ મર્યાદાઓ વાજબી ને હેતુ સિદ્ધ કરવા માટેની હોવી જોઈએ. જાહેર વ્યવસ્થા, દેશની એકતા અને અખંડિતતા, અદાલતનો તિરસ્કાર, બદનક્ષી, સુરુચિ અને નીતિમત્તા, હિંસા માટેની ઉશ્કેરણી જેવી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી આ સ્વતંત્રતાઓ પર કાયદા દ્વારા વાજબી મર્યાદાઓ મૂકી શકાય.

સ્વતંત્રતાના હકનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિ પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરી શકે, પોતાના લોકશાહી હકો ભોગવી શકે અને તંદુરસ્ત, સ્વસ્થ નાગરિક જીવન જીવી શકે તે છે. લોકશાહી માટે હક આ અત્યંત મહત્વનો છે.

(૩) શોષણ સામેનો હક :

વ્યક્તિ માત્રનો જ્યારે આપણે એક મનુષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરતા હોઈએ ત્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિને ગુલામ તરીકે રાખી શકાય નહિ, તેને ‘બંધક’ અવસ્થામાં રાખી શકાય નહિ. તેની પાસે ફરજિયાત મજૂરી કે વેઠ કરાવી શકાય નહિ. આવા પ્રકારના શોષણ સામે વ્યક્તિને હક આપવામાં આવ્યો છે. અગાઉ આપણે ત્યાં વેઠપ્રથા હતી. વેતન ચૂકવ્યા વિના અથવા સાવ મામૂલી વેતન આપીને કેટલાક લોકો પાસે ફરજિયાત મજૂરી કરાવવામાં આવતી હતી. ક્યારેક તો આવી વેઠપ્રથા વંશપરંપરાગત બની જતી. આ બધી વેઠપ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી છે અને એવું કૃત્ય સજાપાત્ર ગુનો ગણવામાં આવે છે.

એ જ રીતે કુમળી વયનાં બાળકો પાસે તેમના ગજા ઉપરાંત કામ લેવામાં આવે, ફેક્ટરીઓ, ખાણો કે એવી જોખમકારક જગાઓ પર તેમને મજૂરીએ રાખવામાં આવે તે પણ તેમનું શોષણ ગણાય. ચૌદ વર્ષની નીચેનાં બાળકો - કિશોરોને આવાં જોખમકારક કાર્યોમાં રોકી શકાય નહિ એવી બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બાળમજૂરી કાનૂન હેઠળ તેને સજાપાત્ર ગુનો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

(૪) ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો હક :

ભારતના બધા નાગરિકોને પોતાનો મનપસંદ ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે. બધા ધર્મો રાજ્ય સમક્ષ સરખા છે, એટલું જ નહિ, કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે રાજ્ય પક્ષપાત બતાવશે નહિ કે ભેદભાવ રાખશે નહિ. ઉપરાંત, રાજ્ય દ્વારા ચાલતી કોઈ સંસ્થા ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકશે નહિ.

ઉપરાંત ધાર્મિક સમૂહોને સખાવતી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની અને તેમનું સંચાલન કરવાની સ્વતંત્રતા છે. આવા સમૂહોની ધાર્મિક બાબતોમાં રાજ્ય કોઈ દરમિયાનગીરી નહિ કરે, પણ તેમની બિનધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય નિયમન કરતા કાયદા રાજ્ય ઘડી શકે.

ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પણ કેટલીક મર્યાદા હેઠળ ભોગવવાની છે. જાહેર આરોગ્ય, જાહેર વ્યવસ્થાની

જાળવણી વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી રાજ્ય જરૂરી નિયંત્રણો મૂકી શકે છે.

(૫) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો :

ભારતમાં વિવિધ ધર્મ પાળનારા, વિવિધ ભાષાઓ બોલનારા અને જુદી જુદી સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો રહે છે. આ બધાને આધારે રચાતી લઘુમતીઓના હકોનું રક્ષણ કરવાની બાંયધરી બંધારણમાં આપવામાં આવી છે. દરેક સમુદાયને પોતાની ભાષા, લિપિ જાળવવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો હક છે. ઉપરાંત, રાજ્ય દ્વારા ચાલતી કે રાજ્યની મદદથી ચાલતી શિક્ષણસંસ્થામાં પ્રવેશ આપવાની બાબતમાં ધર્મ કે ભાષાને આધારે ભેદભાવ કરી શકાય નહિ. બધી જ ભાષાકીય કે ધાર્મિક લઘુમતીઓને પોતાની શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને ચલાવવાનો હક છે. એમ કરીને તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિનું જતન અને વિકાસ કરી શકે છે.

(૬) બંધારણીય ઈલાજોનો હક :

બંધારણીય ઈલાજોનો હક એ મૂળભૂત હકોનું જ નહિ આપણા બંધારણનું પણ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. કોઈ પણ મૂળભૂત હકનું પાલન થતું ન હોય અથવા ભંગ થતો હોય તો કોઈ પણ નાગરિક તે માટે અદાલતોનાં બારણાં ખખડાવી શકે છે. આ એનો મૂળભૂત હક છે. આ હકોના રક્ષણ માટે અદાલતો વિવિધ પ્રકારના આદેશો બહાર પાડી શકે છે.

આ હક અન્વયે અદાલતોની એ ફરજ બને છે કે તેમની પાસે આવેલી ફરિયાદો બરાબર સાંભળીને નાગરિકોને ન્યાય આપવો, નાગરિકોના મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ કરવું. આ હકના મહત્વનો સ્વીકાર કરતા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આ હકનવ ‘બંધારણના આત્મા’ સમાન ગણાવ્યો છે. સદીઓથી એક યા બીજા પ્રકારની પરાધીનતામાં રહેલા અને અનેક પ્રકારની અસમાનતાઓનો ભોગ બનેલા આપણા જેવા સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવો વિના આપવામાં આવેલા આ મૂળભૂત હકોનું મહત્વ જેટલું આંકીએ એટલું ઓછું છે.

■ મૂળભૂત ફરજો :

જેમ નાગરિકોને કેટલાક મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે, તેમ નાગરિકોની કેટલીક મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ પણ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે. દેશ અને સમાજ પ્રત્યે દરેક નાગરિકનાં જે કર્તવ્યો છે, તેની તે યાદ આપે છે.

૧૯૭૬માં બંધારણમાં સુધારો કરીને આ મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેનો મુખ્ય હેતુ દેશપ્રેમ, કેટલાંક ઉચ્ચ આદર્શો અને મૂલ્યો પ્રત્યે જાગૃતિ અને રાષ્ટ્રને ઉન્નત બનાવવા માટે નાગરિકોને પ્રતિબદ્ધ કરવાનો છે. દરેક નાગરિકની એ ફરજ છે કે રાષ્ટ્રના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાના રક્ષણમાં તે પોતાનો ફાળો આપે અને સમાજમાં સંવાદિતા અને એખલાસ જાળવવામાં પોતાનું યોગદાન આપે.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકના પહેલા પાન પર આ મૂળભૂત ફરજો દર્શાવવામાં આવી છે. મૂળભૂત ફરજોમાં નીચેની ફરજોનો સમાવેશ થાય છે :

- (૧) બંધારણ, રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવો.
- (૨) સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના ઉદાત્ત વિચારો અને આદર્શો અનુસરવા.
- (૩) ભારતના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું રક્ષણ કરવું.
- (૪) જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે દેશનું રક્ષણ કરવું અને રાષ્ટ્રસેવામાં જોડાવું.
- (૫) ભારતના બધા લોકો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવના ખીલવવી અને સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડતી બાબતોનો ત્યાગ કરવો.
- (૬) રાષ્ટ્રના સમૃદ્ધ, સમન્વિત સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરવું.
- (૭) રાષ્ટ્રના પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું અને તેમાં સુધારા કરવાનો પ્રયાસ કરવો તેમજ સૌ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અનુકંપા રાખવી.
- (૮) વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, માનવવાદ અને શોધવૃત્તિનો વિકાસ કરવો.
- (૯) જાહેર સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો ત્યાગ કરવો.
- (૧૦) વૈયક્તિક અને સામૂહિક પુરુષાર્થનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થવું.

આ બધી ફરજોનું નાગરિકો સ્વેચ્છાએ પાલન કરે એવી સામાન્ય અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આ ફરજો પૈકી કેટલીક ફરજોના પાલન માટે કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે. જેમકે દેશની એકતા અને અખંડિતતાને હાનિ પહોંચાડવું કોઈ પણ કૃત્ય ગંભીર ગુનો ગણાય છે. જો દેશના રક્ષણ માટે ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીનો કાયદો ઘડવામાં આવે તો લશ્કરમાં જોડાવું એ કાયદેસરની ફરજ બને છે. સ્ત્રીઓના માનભંગ કરતાં કૃત્યો પણ ગુનો ગણાય એવા કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા છે. પર્યાવરણના રક્ષણ માટે તેમજ પંખીઓ અને વન્ય પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે વિવિધ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે. એ કાયદાના ભંગ બદલ જુદી જુદી સજાઓ થઈ શકે છે. જાહેર સંપત્તિને નુકસાન કરવું એ પણ ગુનો છે, તે માટે પણ સજા થઈ શકે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો જેવાં કે રાષ્ટ્રધ્વજ, રાષ્ટ્રગીત વગેરેનો અનાદર કે દુરુપયોગ સજાપાત્ર ગુનો ગણાય છે.

જે ફરજોના અમલ માટે કાયદા કરવામાં આવ્યા નથી, એ બધી ફરજોનું પાલન નાગરિકો કરે એ માટે તેમનામાં સભાનતા અને જાગૃતિ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. શાળા-કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને આ ફરજોના મહત્ત્વ અને તેમના પાલનની અગત્યની સમજ આપવી જોઈએ, જેથી તેઓ સમાજ અને દેશ પ્રત્યે પોતાની ફરજ ફરજો છે, તેનાથી સભાન થાય. જેમ ૧૦ ડિસેમ્બર ‘માનવહક દિન’ તરીકે આપણે ઊજવીએ છીએ તેમ ૬ જાન્યુઆરીને ‘મૂળભૂત ફરજ દિન’ તરીકે આપણે ઊજવવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ દિવસે મૂળભૂત ફરજો વિશે સભાનતા પેદા થાય એ માટે વાર્તાલાપ ગોઠવવા, ચર્ચાસભા રાખવી, ક્વીઝ પ્રોગ્રામ ગોઠવવા જોઈએ.

જેટલા મહત્ત્વના મૂળભૂત હકો છે, તેટલી મહત્ત્વની મળભૂત ફરજો પણ છે. આ ફરજોનું પાલન કરવું એ દરેક નાગરિકનું કર્તવ્ય છે.

■ રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો :

ભારતના બંધારણમાં રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ આપણા બંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આપણે કેવા પ્રકારના ભારતનું સર્જન કરવા માંગીએ છીએ, કેવા પ્રકારનો સમાજ રચવા માંગીએ છીએ, તેનું દર્શન આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય જીવન અને સામાજિક જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કેવી નીતિઓ ઘડવી, એનું માર્ગદર્શન આ સિદ્ધાંતો આપે છે. રાજ્ય (કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર)ને માર્ગદર્શન આપતા સિદ્ધાંતો હોવાથી તેને ‘રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો’ કહેવામાં આવે છે.

બંધારણના આમુખમાં જે ધ્યેયો અને આદર્શોની ઘોષણા કરવામાં આવી છે, તેમને વિવિધ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરવાનો આદેશ આ સિદ્ધાંતો આપે છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય પર આધારિત સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો આ સિદ્ધાંતોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના શબ્દોમાં ‘આપણા બંધારણમાં રાજકીય લોકશાહી સ્થાપવાનો આપણે પ્રયાસ કર્યો છે. સામાજિક - આર્થિક લોકશાહી વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે. આ સિદ્ધાંતો સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપવા રાજ્ય જરૂરી પ્રયાસ કરે, એવો માર્ગદર્શક આદેશ આપે છે.’

જે માનવહકોનો સમાવેશ મૂળભૂત હકોમાં કરવામાં આવ્યો નથી પણ મનુષ્યના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી એવા બીજા કેટલાક હકોનો સમાવેશ આ સિદ્ધાંતોમાં કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે કામ કરવાનો હક, સરખા કામ માટે સમાન વેતન મેળવવાનો હક, જીવનનિર્વાહનાં જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો હક, ચૌદ વર્ષ સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો હક, વગેરે.

બીજું રાજ્યને એવો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે, સંપત્તિ અને ઉત્પાદનમાં સાધનોનું કેન્દ્રીકરણ ન થાય, તેવી નીતિઓ ઘડે અને તેમનો અમલ કરે. ઉપરાંત, સમાજનાં ભૌતિક સંસાધનો (પાણી, જમીન, વનો)નું વિતરણ સર્વના કલ્યાણ માટે થાય, એવો તે પ્રયાસ કરે.

શ્રમિકો અને કુમળી વયનાં બાળકોનું આરોગ્ય જળવાય અને લાચારીને કારણે આરોગ્યને હાનિ કરે એવાં કામ કરવાની તેમને ફરજ ન પડે, એ માટે રાજ્ય ઘટતાં પગલાં ભરે. દારૂ, નશો કરે એવા, આરોગ્ય માટે હાનિકારક પદાર્થો પર રાજ્ય પ્રતિબંધ મૂકે.

ખેતી, પશુપાલન, ગૃહોધોગ-કુટીરોધોગ વગેરેને ઉત્તેજન આપે દુધાળાં પ્રાણીઓની કતલ થતી અટકાવે.

આપણાં વનો, વન્યજીવન, પર્યાવરણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટેનાં પગલાં ભરે. પ્રાચીન, ઐતિહાસિક, રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનાં સ્મારકોનું રક્ષણ કરે.

સત્તાનું વિકેન્દ્રિકરણ છેક ગ્રામસ્તરે થાય તો માટે ગ્રામપંચાયતોનું આયોજન કરે. ઉદ્યોગોના સંચાલનમાં શ્રમિકોની ભાગીદારી વધે એ માટેનાં પગલાં ભરે.

સમાજના નબળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોનું રાજ્ય રક્ષણ કરે, એટલું જ નહિ, તેમના ઝડપી વિકાસ માટે વિવિધ કાર્યક્રમો હાથ ધરે. ઉપરાંત, આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત વર્ગોને ન્યાય મળે એ સારું મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડે.

સમગ્ર ભારતને લાગુ પડે એવો સમાન નાગરિક ધારો (યુનિફોર્મ સિવિલ કોડ) ઘડે અને લાગુ પાડે.

અને છેલ્લે, આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવા, રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે ન્યાયી સંબંધો સ્થાપવા અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન પ્રત્યે આદર વધે એ દિશામાં રાજ્ય પ્રયાસ કરે.

ટૂંકમાં, આ સિદ્ધાંતો સમતાપ્રધાન, ન્યાયી, શોષણવિહીન સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં ભારતીય રાજ્યને માર્ગદર્શન આપે છે અને તેમાં અગ્રેસર થવાનો આદેશ આપે છે. ભારત એક કલ્યાણ રાજ્ય બને એવી અપેક્ષા આ સિદ્ધાંતો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું પાલન રાજ્ય ન કરે તો ? એના

અમલ માટે નાગરિકો અદાલતોનો આશરો લઈ શકે ? આવા પ્રશ્નો આપણા મનમાં ઊભા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નોનો જવાબ છે : જો રાજ્ય આ સિદ્ધાંતોનું પાલન ન કરે, અથવા તેમને અમલમાં ન મૂકે તો નાગરિકો તરીકે આપણે અદાલતોમાં જઈને તેમનું પાલન કરાવી શકતા નથી. મૂળભૂત હકો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વચ્ચે મુખ્ય તફાવત જ આ છે. મૂળભૂત હકોના પાલન માટે અથવા ભંગ થાય તો રક્ષણ માટે આપણે અદાલતોમાં જઈ શકીએ છીએ, જ્યારે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની બાબતમાં અદાલતોમાં જઈ શકતા નથી.

તો શું આ સિદ્ધાંતો બિનજરૂરી અને મહત્વ વગરના છે ? એનો જવાબ સ્પષ્ટ છે : માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો ભાવિ સમાજનું દર્શન રજૂ કરે છે, આપણે કઈ દિશામાં જવાનું છે, તે પ્રત્યે આગળી ચીંધે છે. આપણી મંજિલ કઈ છે, તે દર્શાવે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના શબ્દોમાં, “આ સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં પાયાનું મહત્વ ધરાવે છે.” આપણે જે સરકારોને ચૂંટીને સત્તા સોંપીએ છીએ, એ સત્તાનો ઉપયોગ તેમણે કયા હેતુઓ માટે કરવાનો છે, તેની આ સિદ્ધાંતો સતત યાદ આપે છે. આ દૃષ્ટિએ એમનું મહત્વ જરાય ઓછું નથી, બલકે તે શાસનસત્તાના આધારરૂપ સિદ્ધાંતો છે.

૧૦. સરકારનાં અંગો

સરકારનાં ત્રણ અંગ છે : ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર. સરકારનાં આ ત્રણેય અંગોને તદ્દન અલગ રાખવામાં શક્ય નથી, તેમજ વ્યવહાર પણ નથી. કારણ કે જેમ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો પોતાનું કાર્ય કરવા છતાં તેમની વચ્ચે ઐક્ય, સંકલન હોય તો જ શરીર કાર્યક્ષમ, તંદુરસ્ત રહી શકે તે જ રીતે સરકારનાં ત્રણેય અંગો વચ્ચે સહકાર અને સંકલન હોય તો જ સરકાર કાર્યક્ષમ, અસરકારક રીતે કામ કરી શકે. ભારતમાં સંઘ અને રાજ્ય કક્ષાએ સંસદીય પદ્ધતિની સરકાર છે. સરકારનાં ત્રણેય અંગો વચ્ચે સત્તાનો વિશ્લેષ થયો હોવા છતાં ધારાસભા અને કારોબારીના સંબંધો ગાઢ ને પરસ્પરાવલંબી છે. ન્યાયતંત્રને બંને અંગોથી અલગ અને વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

■ સંઘ સરકારની કારોબારી :

સંઘ સરકારની કારોબારીમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ, ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ અને વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળના પ્રધાનમંડળનો સમાવેશ થાય છે. કારોબારીના બે ભાગ છે : પ્રધાનોની બનેલી રાજકીય કારોબારી અને કાયમી અમલદાર તંત્રની બનેલી વહીવટી કારોબારી.

■ રાષ્ટ્રપ્રમુખ :

ભારતમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ બંધારણીય વડા છે. સંઘ સરકારની બધી કારોબારી સત્તા બંધારણ દ્વારા રાષ્ટ્રપ્રમુખને આપવામાં આવી

છે. સંઘ સરકારનો બધો વહીવટ તેમના નામથી ચાલે છે. તે સમગ્ર ભારત રાષ્ટ્રના વડા છે અને ભારતીય પ્રજાસત્તાકનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે સંરક્ષણ દળોના પણ વડા છે.

(૧) રાષ્ટ્રપ્રમુખની લાયકાત, ચૂંટણી અને મુદત :

ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી પરોક્ષ રીતે થાય છે. ઇંગ્લેન્ડ જેવા દેશમાં વંશપરંપરાના સિદ્ધાંતને આધારે રાજા સમગ્ર દેશનો વડો ગણાય છે અને તેની ચૂંટણી થતી નથી. જ્યારે ભારતમાં ચૂંટાયેલા રાષ્ટ્રપ્રમુખ હોવાથી ભારત પ્રજાસત્તાક ગણાય છે.

ભારતમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખના પદ માટેનો ઉમેદવાર ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ. ૩૫ વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોવો જોઈએ, સંસદના નીચલા ગૃહ એટલે કે લોકસભાનો સભ્ય થઈ શકે તેવી લાયકાત ધરાવતો હોવો જોઈએ અને સરકારી પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિ. રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા પછી તે સંસદ કે રાજ્યોની ધારાસભાના કોઈ પણ ગૃહનો સભ્ય થઈ શકે નહિ અને અન્ય કોઈ પણ સવેતન હોદ્દો સ્વીકારી શકે નહિ.

રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી સંસદનાં બંને ગૃહો તેમજ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોના બનેલા મતદાર મંડળ દ્વારા થાય છે. આમ, રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી પરોક્ષ રીતે

થાય છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણીમાં બધાં રાજ્યોને સમાન પ્રતિનિધિત્વ મળે તે માટે તેમજ સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે મતોનું સમાન ધોરણ જળવાઈ રહે તે માટે આ ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે થતી નથી. કારણ કે ભારતમાં સંસદીય લોકશાહી અને પ્રમુખીય સરકાર નથી.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે અને તે બીજી મુદત માટે ચૂંટણીમાં ઊભા રહી શકે છે. નવા સુધારા બાદ રાષ્ટ્રપ્રમુખનો પગાર ૧,૫૦,૦૦૦ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન તેમાં ઘટાડો થઈ શકે નહિ. રાષ્ટ્રપ્રમુખ પોતાનો હોદ્દો સંભાળે ત્યારે પોતાના હોદ્દાને વફાદાર રહેવાની, બંધારણ અને કાયદાનું રક્ષણ કરવાની તેમજ ભારતના લોકોની સેવા અને કલ્યાણની વિધિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લે છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખને બંધારણનો ભંગ કરવાના આરોપસર હોદ્દા પરથી દૂર કરવાની જોગવાઈ બંધારણમાં છે. આને ‘મહાભિયોગ’ (Impeachment)ની કાર્યવાહી કહેવામાં આવે છે. સંસદનું એક સભાગૃહ રાષ્ટ્રપ્રમુખ સામે તહોમતનામું ફરમાવે અને બીજું ગૃહ તેમની સામે કામ ચલાવે છે. જો ૨/૩ જેટલા સભ્યોની બહુમતી રાષ્ટ્રપ્રમુખને દોષિત ઠરાવે તો તેમને ફરજિયાત હોદ્દાનો ત્યાગ કરવો પડે છે. મહાભિયોગની કાર્યવાહી દરમિયાન રાષ્ટ્રપ્રમુખને પોતાનો બચાવ કરવાનો હક છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ હોદ્દા પર હોય ત્યાં સુધી તેમની સામે કોઈ ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવી શકાતો નથી કે તેમની ધરપકડ કે કેદનો હુકમ થઈ શકતો નથી.

(૨) રાષ્ટ્રપ્રમુખની સત્તાઓ અને કાર્યો :

રાષ્ટ્રપ્રમુખને બંધારણ દ્વારા વિશાળ સત્તાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. જોકે વ્યવહારમાં તો આ સત્તાઓ વડાપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ જ ભોગવે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની સત્તાઓને નીચેના પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે : (અ) કારોબારી સત્તાઓ (બ) ન્યાયતંત્ર અંગેની સત્તાઓ (ક) ધારાકીય સત્તાઓ (ડ) કટોકટી અંગેની સત્તાઓ અને (ઢ) નાણાકીય સત્તાઓ.

(અ) કારોબારી સત્તાઓ :

રાષ્ટ્રપ્રમુખ સંઘ સરકારની કારોબારીના સર્વોચ્ચ વડા છે. કારોબારી તેમજ સંરક્ષણ દળોના સંચાલનની સત્તા તેમને હસ્તક છે. તે સંસદના નીચલા ગૃહ અર્થાત્ લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાની નિમણૂક વડાપ્રધાન તરીકે કરે છે અને વડાપ્રધાનની સલાહ અનુસાર પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યો અર્થાત્ પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે અને તેમની વચ્ચે ખાતાંઓની વહેંચણી કરે છે. પ્રધાનમંડળ રાષ્ટ્રપ્રમુખની ખુશી હોય ત્યાં સુધી સત્તા પર રહી શકે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો લોકસભાની ખુશી હોય ત્યાં સુધી જ સત્તા પર રહી શકે છે. જ્યાં સુધી લોકસભાનો ટેકો હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપ્રમુખ

પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરી શકે નહિ. રાષ્ટ્રપ્રમુખ સંરક્ષણ દળોના સર્વોચ્ચ વડા છે. અન્ય રાષ્ટ્રો સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાની, યુદ્ધ બંધ કરવાની કે સંધિ કરવાની સત્તા રાષ્ટ્રપ્રમુખની છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ અગત્યની નિમણૂકો પણ કરે છે. રાજ્યોના રાજ્યપાલો, સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તેમજ અન્ય ન્યાયાધીશો, રાજ્યોની વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશો, ભારતના એટર્ની જનરલ, કોમ્પ્ટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલ, ચૂંટણી પંચના મુખ્ય ચૂંટણી અધિકારી તેમજ અન્ય અધિકારીઓ, સંઘ જાહેર સેવા આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યો તેમજ વિવિધ દેશોમાં ભારતના રાજદૂતોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપ્રમુખ કરે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની કારોબારી તેમજ વહીવટી સત્તાઓ આ પ્રમાણે વિશાળ છે અને કાયદેસર રીતે બધો વહીવટ રાષ્ટ્રપ્રમુખના હસ્તક ગણાય છે અને તેમના નામે જ ચાલે છે તેમ છતાં વ્યવહારમાં તો આ સત્તાઓ વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ જ ભોગવે છે.

(બ) ન્યાયતંત્ર અંગેની સત્તાઓ :

રાજ્યના સર્વોચ્ચ વડા તરીકે રાષ્ટ્રપ્રમુખ ગુનેગારને માફી આપવાની, ફોજદારી ગુનાની સજાની મુદત ઘટાડવાની, તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની અથવા સજાનું સ્વરૂપ બદલવાની સત્તા ધરાવે છે. જો કાયદાકીય કે જાહેરહિતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો રાષ્ટ્રપ્રમુખ તે અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય મેળવી શકે. જોકે સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય રાષ્ટ્રપ્રમુખ માટે બંધનકર્તા નથી. રાષ્ટ્રપ્રમુખ લશ્કરી અદાલતે ફરમાવેલી સજા કે બંધારણના ભંગ માટે થયેલી સજામાં ફેરફાર કરી શકે નહિ.

(ક) ધારાકીય સત્તાઓ :

સંસદનાં બંને ગૃહોની બેઠકો બોલાવવાની, મુલતવી રાખવાની અને લોકસભાને બરખાસ્ત કરવાની સત્તા રાષ્ટ્રપ્રમુખની છે. રાજ્યસભામાં ૧૨ સભ્યોની નિમણૂક પણ તે કરે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની આ સત્તાઓ ઔપચારિક છે અને આ સત્તાઓનો ઉપયોગ તેમણે ફરજિયાત રીતે પ્રધાનમંડળની સલાહ અનુસાર કરવાનો હોય છે. સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી સંસદનાં બંને ગૃહોનું ઉદ્ઘાટન તેમજ દર વર્ષે સંસદના પ્રથમ સત્રનો પ્રારંભ રાષ્ટ્રપ્રમુખના અભિભાષણથી થાય છે. સંસદે પસાર કરેલો કોઈ પણ ખર્ચો રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી પછી જ કાયદો બને છે. નાણાકીય ખર્ચા સિવાયના ખર્ચા રાષ્ટ્રપ્રમુખ કોઈ બાબતે વટહુકમ બહાર પાડી શકે છે. જોકે આવા વટહુકમ સંસદના આગામી સત્રમાં મંજૂર કરાવવાનું જરૂરી છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ વાર્ષિક અંદાજપત્રને લોકસભામાં

રજૂ કરવાની પરવાનગી આપે છે.

(ડ) કટોકટીવિષયક સત્તાઓ :

જો રાષ્ટ્રપ્રમુખને ખાતરી થાય કે ચુદ્ધ, બાહ્ય આક્રમણ કે સશસ્ત્ર દળોના બળવાથી ભારત કે ભારતના કોઈ ભાગની સલામતી સામે ભય ઊભો થયો છે, તો તે સમગ્ર ભારત અથવા તેના અમુક ભાગ કે ભાગો માટે કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી શકે છે. કટોકટી દરમિયાન નાગરિકોના મૂળભૂત હકો મોકૂફ રાખવામાં આવે છે, સંસદ રાજ્ય ચાલીમાંના વિષયો અંગે કાયદા ઘડી શકે છે અને સંઘીય પ્રધાનમંડળ રાજ્યોને આદેશો આપી શકે છે.

બંધારણીય કટોકટી : રાષ્ટ્રપ્રમુખ રાજ્યપાલના અહેવાલને આધારે એ રાજ્યમાં કટોકટી જાહેર કરી શકે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ રાજ્યના પ્રધાનમંડળને બત્તરફ કરે છે. આ પ્રમાણેનું ‘રાષ્ટ્રપ્રમુખનું શાસન’ રાજ્યમાં વધુમાં વધુ ત્રણ વર્ષની મુદત સુધી જ અમલમાં રહી શકે છે. બંધારણીય કટોકટી એટલે રાજ્યમાં બંધારણની જોગવાઈઓ અનુસાર સરકાર ચાલી શકે નહિ તેવી પરિસ્થિતિ.

(ઢ) નાણાકીય કટોકટી :

દેશમાં આર્થિક સંકટ ઊભું થાય ત્યારે નાણાકીય કટોકટી જાહેર કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખ સરકારી કર્મચારીઓ તેમજ ન્યાયાધીશોના પગાર અને ભથ્થામાં ઘટાડો કરી શકે છે, નાણાકીય બાબતો અંગે અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવા માટે રાજ્યોને આદેશ આપી શકે છે. નાણાકીય કટોકટી દરમિયાન રાજ્યોની ધારાસભાએ પસાર કરેલા નાણાકીય ખરડા રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી માટે મોકલવાનું જરૂરી છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખની સામાન્ય સમય તેમજ કટોકટીના સમય દરમિયાનની સત્તાઓ ઔપચારિક અને નામપૂરતી છે. સંસદીય લોકશાહીની પ્રણાલિકા અનુસાર રાષ્ટ્રપ્રમુખ પ્રધાનમંડળની સલાહ અનુસાર વર્તવા માટે બંધાયેલા છે. હકીકતમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખની સત્તાઓ વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ દ્વારા ભોગવવામાં આવે છે.

■ **ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ :**

રાષ્ટ્રપ્રમુખની ગેરહાજરી અથવા તેમની માંદગી દરમિયાન રાષ્ટ્રપ્રમુખની ફરજો ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ બજાવે છે. જો રાષ્ટ્રપ્રમુખ રાજીનામું આપે અથવા હોદ્દાની મુદત દરમિયાન તેમનું મૃત્યુ થાય તો નવા રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી સુધી રાષ્ટ્રપ્રમુખના હોદ્દાનો કાર્યભાર ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ સંભાળે છે. ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણી સંસદના બંને ગૃહોના સભ્યોના બનેલા મતદાર મંડળ દ્વારા થાય છે. ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે. ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ પદનો ઉમેદવાર ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ, ૩૫ વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોવો જોઈએ અને રાજ્યસભાનો સભ્ય થવા માટેની લાયકાત ધરાવતો હોવો જોઈએ. ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ પોતાનું

રાજીનામું ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખને સોંપે છે.

■ **વડાપ્રધાન :**

વડાપ્રધાન સંઘ સરકારના વાસ્તવિક કારોબારી વડા છે. સંઘ સરકારની બધી કારોબારી સત્તાઓ ઔપચારિક રીતે રાષ્ટ્રપ્રમુખ ધરાવતા હોવા છતાં, વ્યવહારમાં આ બધી જ સત્તાઓ વડા પ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ ભોગવતું હોય છે.

ઔપચારિક રીતે વડાપ્રધાનની નિમણૂક રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા થાય છે. લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાને જ રાષ્ટ્રપ્રમુખ લોકસભામાં જોડાણ દ્વારા બહુમતી ધરાવતા પક્ષોના નેતાને અથવા લોકસભામાં અન્ય પક્ષોનો ટેકો ધરાવતા સૌથી મોટા પક્ષના નેતાને સરકાર રચવા માટે આમંત્રણ આપે છે અને વડાપ્રધાન તરીકે તેની નિમણૂક કરે છે. વડાપ્રધાન પ્રધાનમંડળના સભ્યોની પસંદગી કરે છે કે જેમની નિમણૂક ઔપચારિક રીતે રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા કરવામાં આવે છે. વડાપ્રધાન પ્રધાનો વચ્ચે ખાતાંની વહેંચણી કરે છે તેમજ કોઈ પણ પ્રધાનને પ્રધાનમંડળમાંથી પડતો મૂકી શકે છે. પ્રધાનમંડળની બેઠકોનું અધ્યક્ષ પદ વડાપ્રધાન સંભાળે છે. તે સરકારના નીતિવિષયક નિર્ણયો લે છે, જુદાં જુદાં ખાતાંઓની કામગીરીનું સંકલન કરે છે અને આયોજન પંચનું અધ્યક્ષ પદ હોદ્દાની રૂએ સંભાળે છે. વડાપ્રધાનનું સ્થાન સૌથી મહત્વનું હોવાથી સરકાર વડાપ્રધાનના નામથી ઓળખાય છે. વડાપ્રધાન પ્રધાનમંડળના નેતા છે. પ્રધાનોની ત્રણ કક્ષા છે. કેબિનેટ પ્રધાનો, રાજ્ય કક્ષાના પ્રધાનો અને નાયબ પ્રધાનો. પ્રધાનમંડળના સભ્યો સંસદના બંને ગૃહોમાંથી કોઈ પણ એક ગૃહના સભ્ય હોય તે જરૂરી છે.

પ્રધાનો વ્યક્તિગત રીતે તેમનાં ખાતાંઓ માટે સંસદને જવાબદાર હોય છે. પ્રધાનમંડળ સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કાર્ય કરે છે અને સંયુક્ત રીતે લોકસભાને જવાબદાર હોય છે. જ્યાં સુધી લોકસભામાં બહુમતીનો ટેકો હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનમંડળ સત્તા પર રહી શકે છે. જો લોકસભા અમુક ચોક્કસ નીતિવિષયક બાબત કે મુદ્દા અંગેની સરકારની નીતિ નામંજૂર કરે તો માત્ર તે ખાતાના પ્રધાને જ નહિ; પરંતુ સમગ્ર પ્રધાનમંડળે તે અંગેની જવાબદારી સ્વીકારીને રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. કારણ કે નીતિવિષયક બાબતો અંગે સમગ્ર પ્રધાનમંડળે જવાબદાર સ્વીકારીને રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. કારણ કે નીતિવિષયક બાબતો અંગે સમગ્ર પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ગણાય છે.

■ **રાજ્યની કારોબારી :**

રાજ્યપાલ અને પ્રમુખપ્રધાનની આગેવાની હેઠળના પ્રધાનમંડળનો સમાવેશ રાજ્યની કારોબારીમાં થાય છે.

■ **રાજ્યપાલ :**

રાજ્યપાલની નિમણૂક સંઘીય પ્રધાનમંડળની સલાહ અનુસાર રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ કોઈ પણ વ્યક્તિની એક કે તેથી વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ તરીકે નિમણૂક કરી

શકે છે. ૩૫ વર્ષ કે તેથી વધુ વયનો ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક રાજ્યપાલના હોદ્દા માટે લાયક ગણાય છે. રાજ્યપાલના હોદ્દાની મુદત સામાન્ય રીતે પાંચ વર્ષની હોય છે. આમ છતાં, તે રાષ્ટ્રપ્રમુખની ખુશી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા પર રહી શકે છે અને મુદત પૂરી થયા અગાઉ પણ તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે અથવા તેમની બીજા રાજ્યના રાજ્યપાલ તરીકે બદલી કરી શકાય છે. રાજ્યપાલ રાજ્યના બંધારણીય અને ઔપચારિક વડા છે. રાજ્યની બધી કારોબારી સત્તાઓ રાજ્યપાલ ધરાવે છે. તે બહુમતી પક્ષના નેતાની મુખ્યપ્રધાન તરીકે નિમણૂક કરે છે અને મુખ્ય પ્રધાનની સલાહ અનુસાર પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. તે રાજ્યના એડ્વોકેટ જનરલ તેમજ રાજ્યના જાહેર સેવા આયોગના અધ્યક્ષ તેમજ અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યની વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ તેમની સાથે મંત્રણા કરીને કરે છે.

રાજ્યપાલ મહત્વની ધારાકીય સત્તાઓ ધરાવે છે. રાજ્ય વિધાનસભાની બેઠક બોલાવવી, તેને વિખેરી નાખવી, વટહુકમો બહાર પાડવા તેમજ રાજ્ય વિધાનસભાએ પસાર કરેલા કોઈ પણ ખરડાને મંજૂરી આપવાની સત્તા રાજ્યપાલની છે.

રાજ્યપાલનો હોદ્દો અને સ્થાન રાષ્ટ્રપ્રમુખના હોદ્દા અને સ્થાન જેવાં જ છે. રાજ્યપાલની સત્તાઓ વ્યવહારમાં રાજ્યના મુખ્યપ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ ભોગવે છે. આમ છતાં, રાજ્યપાલ અમુક ચોક્કસ સત્તાઓ સ્વવિવેકથી ભોગવી શકે છે. સામાન્ય રીતે રાજ્યપાલ રાજ્યમાં આવેલી યુનિવર્સિટીઓના હોદ્દાની રૂએ કુલાધિપતિ (ચાન્સેલર) હોય છે.

■ મુખ્યપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ :

મુખ્યપ્રધાનની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજ્યપાલે વિધાનસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાની નિમણૂક મુખ્યપ્રધાન તરીકે કરવાની હોય છે. જો કોઈ પણ એક પક્ષને વિધાનસભામાં બહુમતી મળી ન હોય તો જુદા જુદા પક્ષોએ જોડાણ કરીને મેળવેલી બહુમતીના નેતા અથવા અન્ય પક્ષોનો ટેકો ધરાવતા સૌથી મોટા પક્ષના નેતાની નિમણૂક મુખ્યપ્રધાન તરીકે કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક રાજ્યપાલ મુખ્ય પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે કરે છે. વ્યવહારમાં રાજ્યપાલની લગભગ બધી જ સત્તાઓ મુખ્યપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ ભોગવે છે.

(૧) સંસદ :

સંઘની સંસદમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ, લોકસભા અને રાજ્યસભાનો સમાવેશ થાય છે. સંઘ કક્ષાએ ધારાગૃહો સંસદ તરીકે ઓળખાય છે. તેનું સ્વરૂપ દ્વિગૃહી છે. સંસદનું નીચલું ગૃહ લોકસભા તરીકે અને ઊપલું ગૃહ રાજ્યસભા તરીકે ઓળખાય છે. ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ સંસદનો અંતર્ગત ભાગ ગણાય છે. સંસદનાં બંને

ગૃહોની રચના જુદી જુદી રીતે થાય છે. બંને ગૃહોની સત્તા પણ એકસરખી નથી.

(૨) લોકસભા :

સંસદનું નીચલું ગૃહ લોકસભા કહેવાય છે. લોકસભા લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે ચૂંટાયેલા સભ્યોની બનેલી છે. તેમાં ૫૪૩ થી વધારે ચૂંટાયેલા સભ્યો હોઈ શકે નહિ. આમાંથી ૫૩૦ સભ્યો જુદાં જુદાં રાજ્યોમાંથી ચૂંટાયેલા અને ૧૩ સભ્યો સંઘ શાસિત પ્રદેશોમાંથી ચૂંટાયેલા હોય છે. દરેક રાજ્ય તેમજ સંઘ શાસિત પ્રદેશને વિવિધ મતદાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે અને દરેક મતદાર વિભાગ એક સભ્યની ચૂંટણી કરે છે. ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન સમુદાય લોકસભામાં પૂરવું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો ન હોય, તો રાષ્ટ્રપ્રમુખ આ સમુદાયના વધુમાં વધુ બે સભ્યોની નિમણૂક લોકસભામાં કરી શકે છે.

૧૮ વર્ષ કે તેથી વધુ વયના બધા જ ભારતીય નાગરિકો લોકસભાના સભ્યોને ચૂંટે છે. ભારતીય નાગરિક હોય અને ૨૫ વર્ષ કે તેથી વધુ વય ધરાવતો હોય તે લોકસભાની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરી શકે છે. જોકે સરકારી પગારદાર કર્મચારીઓ, માનસિક રીતે અસ્થિર, નાદાર તેમજ સજા પામેલા ગુનેગારો લોકસભાના સભ્ય થઈ શકે નહિ. ઉપરાંત કોઈ પણ નાગરિક એક સાથે બે ધારાગૃહોનો સભ્ય રહી શકે નહિ. સંસદનો કોઈ પણ સભ્ય અધ્યક્ષની પરવાનગી વિના સતત ૬૦ દિવસ સુધી સંસદમાં ગેરહાજર રહે તો તેની બેઠક ખાલી થયેલી ગણાય છે. લોકસભાની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. જોકે તે અગાઉ પણ તેને વિખેરી નાંખી શકાય છે. રાષ્ટ્રીય કટોકટી દરમિયાન લોકસભાની મુદત એક વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે.

(૩) અધ્યક્ષ (સ્પીકર) :

લોકસભાના સભ્યો તેમનામાંથી અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને ચૂંટે છે. અધ્યક્ષ લોકસભાની બેઠકો દરમિયાન ગૃહનું અધ્યક્ષ પદ સંભાળીને તેની કાર્યવાહીનું સંચાલન કરે છે. અધ્યક્ષ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોઈ શકે; પરંતુ અધ્યક્ષ પદે ચૂંટાયા પછી તેણે ગૃહની કાર્યવાહી તટસ્થ રીતે કરવાની રહે છે. અધ્યક્ષ ગૃહમાં વ્યવસ્થા જાળવે છે. તે ગૃહમાં મતદાન થાય ત્યારે મત આપતા નથી પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ ખરડા પર સરખા મત પડે ત્યારે પોતાનો નિર્ણાયક મત (કાસ્ટિંગ વોટ) આપી શકે છે. અધ્યક્ષની ગેરહાજરીમાં ઉપાધ્યક્ષ ગૃહની બેઠકોનું અધ્યક્ષ સ્થાન સંભાળે છે.

(૪) રાજ્યસભા :

રાજ્યસભા સંસદનું ઉપલું ગૃહ છે. તે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું ધારાગૃહ છે. રાજ્યમાં વધુમાં વધુ ૨૫૦ સભ્યો હોય છે, જેમાંથી ૨૩૮ સભ્યો રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને ૧૨ સભ્યોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા કલા, સાહિત્ય, સમાજસેવા, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોની નામાંકિત વ્યક્તિઓની સેવાઓના લાભ રાષ્ટ્રને મળે એ હેતુથી

કરવામાં આવે છે. રાજ્યસભાના સભ્ય થવા માટે વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોવી જોઈએ અને 30 વર્ષ કે તેથી વધુ વય ધરાવતી હોવી જોઈએ.

રાજ્યસભામાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી રાજ્યોની વિધાનસભાના સભ્યો દ્વારા થાય છે. રાજ્યસભા કાયમી ગૃહ છે. તેને વિખેરી શકાય નહિ. તેના ૧/૩ સભ્યો દર બીજા વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે ને એટલા ૪ સભ્યો (૧/૩ સભ્યો)ની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. રાજ્યસભાના દરેક સભ્યની મુદત ૬ વર્ષની હોય છે. ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના ચેરમેન છે. રાજ્યસભાના સભ્યો તેમનામાંથી ડેપ્યુટી ચેરમેનની ચૂંટણી કરે છે.

■ સંસદીય સત્તાઓ અને કાર્યો :

સંસદની સત્તા અને કાર્યોને ધારાકીય, નાણાકીય, કારોબારીવિષયક તેમજ ન્યાયવિષયક એમ ચાર ભાગોમાં વહેંચી શકાય છે.

ભારતમાં સંઘીય વ્યવસ્થા હોવાથી સંસદ તેમજ રાજ્યોનાં ધારાગૃહો વચ્ચે ધારાકીય સત્તાની વહેંચણી થયેલી છે. આ અંગે આપણે અગાઉ જોઈ ગયાં છીએ. સંસદની ધારાકીય સત્તાઓ અત્યંત વિશાળ અને મહત્ત્વની છે. સંસદ સામાન્ય તેમજ નાણાકીય એમ બંને પ્રકારના ખર્ચા પસાર કરે છે. નાણાકીય ખર્ચાની બાબતમાં રાજ્યસભા કરતાં લોકસભાની સત્તાઓ વધારે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા વટહુકમને સંસદમાં મંજૂર કરાવવાનું જરૂરી છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા લાદવામાં આવેલી કટોકટીને સંસદ દ્વારા બહાલી મળવી જ જોઈએ.

સંસદનાં બંને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યો રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણીમાં ભાગ લે છે. ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ પણ લોકસભા તેમજ રાજ્યસભાના સભ્યો દ્વારા ચૂંટાય છે. સંસદ રાષ્ટ્રપ્રમુખ ઉપર તહોમતનામું ફરમાવીને તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે. રાજ્યસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવને લોકસભા દ્વારા બહાલી આપવામાં આવતાં ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખને પણ તેમના હોદ્દાનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે છે.

સંસદ કારોબારી ઉપર પણ અંકુશ ધરાવે છે. સંસદમાં સરકારે તેની કામગીરી અને નીતિઓનો હિસાબ આપવાનો હોય છે. સંસદ એ સર્વોચ્ચ સ્થળ છે જ્યાં સરકારી નીતિઓની ચર્ચા થઈ શકે છે. સંસદ જુદા જુદા પ્રકારની દરખાસ્તો દ્વારા કારોબારી ઉપર અંકુશ ધરાવે છે. આમાં સૌથી વધારે અગત્યની 'અવિશ્વાસની દરખાસ્ત' છે. વિરોધ પક્ષ અથવા વિરોધ પક્ષો દ્વારા મૂકવામાં આવતી અવિશ્વાસની દરખાસ્તો લોકસભામાં પસાર થાય તો પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે છે.

અન્ય કેટલાક માર્ગો જેમકે ધ્યાનાકર્ષક પ્રસ્તાવ, સભા મોકુફીની દરખાસ્ત વગેરે દ્વારા પણ ગૃહના સભ્યો સરકાર ઉપર અંકુશ રાખી શકે છે.

■ ધારાકીય વિધિ :

કાયદા માટેની દરખાસ્ત ખર્ચા પસાર કરવામાં આવે છે. ખર્ચાના બે પ્રકારો છે : સામાન્ય ખર્ચા અને નાણાકીય ખર્ચા. જ્યાં સુધી યોગ્ય કાર્યવાહી દ્વારા ખર્ચા પસાર થાય નહિ ત્યાં સુધી તે કાયદો બની શકતો નથી.

(૧) સામાન્ય ખર્ચા :

સામાન્ય ખર્ચા સંસદનાં બંને ગૃહોમાંથી કોઈ પણ ગૃહમાં રજૂ થઈ શકે છે. સામાન્ય ખર્ચા પ્રધાન અથવા ગૃહના કોઈ પણ સભ્ય દ્વારા રજૂ થઈ શકે છે. સામાન્ય ખર્ચાને બંને ગૃહમાં ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થવાનું રહે છે. ખર્ચા રજૂ કરતાં અગાઉ સંસદનાં બે ગૃહમાં તે રજૂ કરવાનો હોય તે ગૃહના અધ્યક્ષની મંજૂરી લેવી પડે છે. ખર્ચા એક ગૃહમાં ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થયા પછી તેને બીજા ગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે. બીજા ગૃહમાં પણ ખર્ચા ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થતાં તે બંને ગૃહમાં પસાર થયેલો ગણાય છે. ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી પ્રાપ્ત થતાં ખર્ચા કાયદો બને છે.

જો ખર્ચા અંગે બંને ગૃહો વચ્ચે સંમતિ ન હોય તો રાષ્ટ્રપ્રમુખ સંસદનાં બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક બોલાવે છે, જેમાં ખર્ચા બહુમતીથી પસાર થઈ શકે. બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકનું અધ્યક્ષ પદ લોકસભાના અધ્યક્ષ સંભાળે છે. સંસદનાં બંને ગૃહો દ્વારા પસાર થયેલો ખર્ચા રાષ્ટ્રપ્રમુખ મંજૂર કરે અથવા પુનર્વિચારણા માટે સંસદને પરત પણ મોકલી શકે છે. પુનર્વિચારણા માટે પરત આવેલો ખર્ચા સુધારાવધારા સહિત અથવા સુધારાવધારા વિના તેના મૂળ સ્વરૂપમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખને ફરીથી મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવે તો રાષ્ટ્રપ્રમુખે તેને મંજૂરી આપવી જ પડે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી પ્રાપ્ત થતાં ખર્ચા કાયદો બને છે.

(૨) નાણાકીય ખર્ચા :

કોઈ પણ નાણાકીય ખર્ચા રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી વિના રજૂ કરી શકાય નહિ. નાણાકીય ખર્ચા પ્રથમ લોકસભામાં જ રજૂ થઈ શકે. કોઈ પણ ખર્ચા નાણાકીય ખર્ચા છે કે કેમ તે માત્ર લોકસભાના અધ્યક્ષ જ નક્કી કરી શકે. નાણાકીય ખર્ચા લોકસભામાં પસાર થયા પછી રાજ્યસભામાં મોકલવામાં આવે છે. રાજ્યસભાએ નાણાકીય ખર્ચા તેની ભલામણો સહિત કે ભલામણો વિના ૧૪ દિવસની મુદ્દતમાં લોકસભાને પરત કરવાનો હોય છે. જો રાજ્યસભા તેમ ન કરે તો ખર્ચા બંને ગૃહો દ્વારા પસાર થયેલો માની લેવામાં આવે છે. તે પછી ખર્ચા રાષ્ટ્રપ્રમુખની મંજૂરી પ્રાપ્ત થતાં કાયદો બને છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ નાણાં ખર્ચાને પરત મોકલી શકતા નથી.

■ અંદાજપત્ર :

અંદાજપત્ર વાર્ષિક નાણાકીય નિવેદન છે. દર વર્ષે સંઘ સરકારનાં અવાક અને ખર્ચાના અંદાજો દર્શાવતું નિવેદન સંઘ સરકારના નાણાપ્રધાન પ્રથમ લોકસભામાં જ રજૂ કરે છે.

ખાતાંઓના ખર્ચાની માગણીઓ લોકસભામાં મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. લોકસભા ખર્ચા અંગેની માગણીઓ મંજૂર કરી શકે છે, નામંજૂર કરી શકે છે અથવા તેમાં ઘટાડો કરી શકે છે; પરંતુ વધારો કરી શકતી નથી. માગણીઓ મંજૂર થતાં અંદાજપત્ર પસાર થયેલું ગણાય છે. જો અંદાજપત્ર પસાર થાય નહિ તો સરકારને રાજીનામું આપી દેવું પડે છે.

■ રાજ્ય-ધારાસભા :

દરેક રાજ્યને ધારાગૃહો હોય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં બે ધારાગૃહો હોય છે. તેમાં નીચલું ગૃહ વિધાનસભા તરીકે અને ઉપલું ગૃહ વિધાન પરિષદ તરીકે ઓળખાય છે. જોકે મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં એક જ ધારાગૃહ હોય છે અને તે વિધાનસભા કહેવાય છે.

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યામાં તફાવત છે. બંધારણની જોગવાઈ પ્રમાણે કોઈ પણ વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યા ૫૦૦ થી વધારે અથવા ૬૦ થી ઓછી હોઈ શકે નહિ. વિધાનસભાના સભ્યો લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે. જે કોઈ વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોય અને ૨૫ વર્ષ કે તેથી વધારે વયની હોય તે વિધાનસભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ શકે છે. વિધાનસભાની મુદત સામાન્ય રીતે ૫ વર્ષની હોય છે. જોકે મુદત પૂરી થતાં અગાઉ તેને વિખેરી નાખી શકાય છે. વિધાનસભ્યો તેમનામાંથી ૪ અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ ચૂંટી કાઢે છે.

વિધાન પરિષદની રચના જુદી રીતે થાય છે. તે રાજ્યની વિધાનસભા કરતાં મોટી હોઈ શકે નહિ. વિધાન પરિષદના સભ્યો સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ, નોંધાયેલા સ્નાતકો, માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો તેમજ કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓના અધ્યાપકોનાં બનેલાં મતદાન મંડળો દ્વારા ચૂંટાય છે. ભારતનો નાગરિક હોય અને ૩૦ વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોય તે વિધાન પરિષદમાં ઉમેદવારી કરી શકે છે. વિધાન પરિષદ કાયમી સંસ્થા છે. તેનો દરેક સભ્ય ૬ વર્ષની મુદત માટે ચૂંટાય છે. તેના ૧/૩ સભ્યો દર બીજા વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે. વિધાન પરિષદના સભ્યો તેમનામાંથી ૪ અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ ચૂંટી કાઢે છે. વિધાન પરિષદ રાખવી કે નહિ, એ જે - તે રાજ્યોએ નક્કી કરવાનું છે. ગુજરાતમાં વિધાન પરિષદ નથી. સંસદની જેમ રાજ્યોનાં ધારાગૃહોમાં પણ વિધાન પરિષદ કરતાં વિધાનસભા વધારે સત્તા ધરાવે છે. સામાન્ય ખર્ચા બંને ગૃહમાં રજૂ થઈ શકે છે, પરંતુ નાણાકીય ખર્ચો માત્ર વિધાનસભામાં જ રજૂ થઈ શકે છે. વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરાયેલો ખર્ચો

વિધાન પરિષદ દ્વારા કેટલાક સુધારા સાથે પસાર કરવામાં આવે અથવા નામંજૂર કરવામાં આવે અથવા ૩ મહિનાની મુદતમાં પરત કરવામાં ન આવે, તો વિધાનસભા ફરીથી તે ખર્ચો પસાર કરી શકે છે. જે વિધાન પરિષદ ફરીથી તે ખર્ચો નામંજૂર કરે અથવા તેમાં સુધારા કરે અથવા ૧ (એક) મહિનાની મુદતમાં પરત કરે નહિ તો તે ખર્ચો ધારાસભા દ્વારા પસાર થયેલો ગણી લેવામાં આવે છે. રાજ્યની ધારાસભા દ્વારા પસાર થયેલા ખર્ચાને રાજ્યપાલની મંજૂરી માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. રાજ્યપાલની મંજૂરી મળતાં તે કાયદો બને છે.

■ વહીવટીતંત્ર :

સરકારમાં વહીવટીતંત્ર ઘણી નોંધપાત્ર કામગીરી કરે છે. વહીવટી તંત્રને સનદી સેવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવકની વસૂલાત, કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી, રાજકીય કારોબારી અર્થાત્ પ્રધાનમંડળને વહીવટી કાર્યોમાં સહાય, રોજિંદો વહીવટ વગેરે. જોકે હવે વહીવટી સેવા દ્વારા અસંખ્ય વિકાસલક્ષી કાર્યો હાથ ધરવામાં આવે છે. તેણે વિકાસલક્ષી નીતિની રચના તેમજ વિકાસલક્ષી કાર્યોના આયોજનમાં સરકારને સહાય કરવાની હોય છે. ઉપરાંત રાજકીય કારોબારી, પ્રધાનોનો હોદ્દા અમુક ચોક્કસ મુદત માટે હોય છે જ્યારે વહીવટી અધિકારીઓ કાયમી કારોબારી છે. તેઓ સરકારનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે. તેઓ વ્યાવસાયિક ક્ષમતા ધરાવતા હોવાથી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના અસરકારક અમલમાં ફાળો આપે છે. વહીવટી અધિકારીઓ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોની સરકારો હેઠળ કામગીરી કરતા હોવાથી તેમની પાસેથી રાજકીય તટસ્થાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

■ જાહેર સેવા આયોગ :

ભારત જુદાં જુદાં રાજ્યોનો બનેલો એક સંઘ હોવાથી વહીવટી અધિકારીઓની ભરતી બે કક્ષાએ થાય છે. સંઘ કક્ષાએ સંઘીય વહીવટી અધિકારીઓની ભરતી સંઘ જાહેર સેવા આયોગની મદદથી સંઘ સરકાર કરે છે. રાજ્ય કક્ષાએ વહીવટી અધિકારીઓની ભરતી સંબંધિત રાજ્યના જાહેર સેવા આયોગની મદદથી થાય છે. જોકે, ભારતીય વહીવટી સેવા અને ભારતીય પોલીસ સેવાના સભ્યોની ભરતી સંઘ સરકાર દ્વારા થાય છે, તેમ છતાં તેમને સંઘ સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકાર એમ બંને હેઠળ મૂકવામાં આવે છે.

૧૧. ભારતનું ન્યાયતંત્ર

ભારતની સંઘીય પદ્ધતિમાં ન્યાયતંત્ર અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના સંઘ રાજ્યમાં સમગ્ર દેશ માટે એક જ, એકત્રિત ન્યાયપદ્ધતિ છે. ભારતના ન્યાયતંત્રની ટોચ પર સર્વોચ્ચ અદાલત છે, રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલતો છે અને આગળ નીચલી કક્ષાએ તેમના તાબાની અદાલતો હોય છે.

■ સર્વોચ્ચ અદાલત :

ભારતના ન્યાયતંત્રની ટોચ પર સર્વોચ્ચ અદાલત છે. તેમાં વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ અને ૨૫ અન્ય ન્યાયાધીશો હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં સંસદ દ્વારા ફેરફાર થઈ શકે છે. ભારતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ અને અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા થાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશની નિમણૂક સામાન્ય રીતે વરિષ્ઠતાં (સિનિયોરિટી)ના ધોરણે થાય છે. અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં હંમેશાં વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ સાથે મંત્રણા કરવામાં આવે છે.

■ લાયકાત :

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક માટે વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે ૫ વર્ષનો અનુભવ હોવો જોઈએ અથવા વડી અદાલતમાં વડીલાતનો ઓછામાં ઓછો ૧૦ વર્ષનો અનુભવ હોવો જોઈએ અથવા રાષ્ટ્રપ્રમુખના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવી જોઈએ. ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક થયા પછી વ્યક્તિ ૬૫ વર્ષની વય સુધી હોદ્દા પર રહે છે.

■ હોદ્દા પરથી બરતરફી :

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોને ખાસ વિધિ દ્વારા જ હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય. રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને માત્ર સાબિત થયેલી ગેરવર્તણૂક અથવા બિનકાર્યક્ષમતાને આધારે સંસદનાં બંને ગૃહોમાં તેના કુલ તેમજ હાજર રહેલા અને મતદાન કરતા સભ્યોની ૨/૩ બહુમતીએ પસાર કરેલા ઠરાવને આધારે જ હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાય છે.

■ કાર્યક્ષેત્ર :

સર્વોચ્ચ અદાલતના કાર્યક્ષેત્રને મૂળ, વિવાદ અધિકાર અને સલાહકારી એમ ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય.

■ મૂળ અધિકાર :

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત ભારતીય સંઘની સર્વોચ્ચ અદાલત છે, તેથી સર્વોચ્ચ અદાલત (૧) ભારત સરકાર અને એક કે તેવી વધારે રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડા (૨) એક બાજુ ભારત સરકાર અને એક કે તેથી વધુ રાજ્યો અને બીજી બાજુ અન્ય રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડા અને (૩) બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડાની બાબતમાં ચુકાદો આપવાની સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે.

■ વિવાદ અધિકારક્ષેત્ર :

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત લોકશાહીની સર્વોચ્ચ અદાલત છે તેથી બંધારણનું અર્થઘટન કરવાની અને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ કરવાની અંતિમ સત્તા ધરાવે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં ત્રણ પ્રકારના વિવાદો અંગે અપીલ થઈ શકે છે : (૧) વડી અદાલતના કોઈ પણ નિર્ણય અથવા આદેશ સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે, જે વડી અદાલત એવું પ્રમાણપત્ર આપે કે, આ બાબતમાં બંધારણના અર્થઘટનનો પ્રશ્ન રહેલો છે. (૨) દીવાની દાવાઓના ચુકાદા સામે જે તેમાં કાયદાનો કોઈ મુદ્દો સમાયેલો હોય, તો સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. (૩) વડી અદાલતે ફોજદારી દાવાઓમાં આપેલા ચુકાદા સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત પોતે નીચલી અદાલતના કોઈ પણ નિર્ણય સામે પોતાની અપીલ કરવા માટે પરવાનગી આપી શકે છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત પોતે આપેલા કોઈ પણ ચુકાદાનું પોતે જ પુનરાવલોકન કરી શકે છે. અન્ય કોઈ પણ અદાલતમાં ચાલતા કેસને પોતાની અદાલતમાં તબદીલ કરી શકે છે, જે તેને એમ જણાય કે, તેમાં ખૂબ જ અગત્યનો કાયદાકીય પ્રશ્ન રહેલો છે. સંસદ કાયદો પસાર કરીને સર્વોચ્ચ અદાલતને વધારે અધિકારો પણ આપી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય રાષ્ટ્રપ્રમુખ માટે બંધનકર્તા હોતો નથી.

સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા કે નિર્ણયનો અમલ સરકારે સમગ્ર દેશમાં કરવાનો હોય છે. નાગરિકોના બંધારણીય ઈલાજોના હકનું રક્ષણ કરવાની સત્તા બંધારણે સર્વોચ્ચ અદાલતને આપી છે. તે દ્વારા સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણના રક્ષક તરીકેની સત્તા મેળવી છે.

■ નાગીરી અદાલત (કોર્ટ ઓફ રેકોર્ડ્સ)

જુદી જુદી અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદા, કાયદાનાં અર્થઘટનો, સ્વીકારવામાં આવેલી પ્રણાલિકાઓ વગેરે દસ્તાવેજો સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે અને તેને પૂર્વ દૃષ્ટાંત તરીકે ટાંકવામાં આવે છે. જે કોઈ પણ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો, ચુકાદાનું પાલન કરે નહિ તો સર્વોચ્ચ અદાલત તેને અદાલતના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરી શકે છે.

■ વડી અદાલત :

સામાન્ય રીતે દરેક રાજ્યમાં વડી અદાલત હોય છે; પરંતુ બે કે તેથી વધુ રાજ્યો માટે એક જ વડી અદાલત પણ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે અસમ, અરુણાચલ પ્રદેશ, મણિપુર, મેઘાલય, મિઝોરામ, નાગાલેન્ડ અને ત્રિપુરા માટે એક જ વડી અદાલત છે.

વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાષ્ટ્રપ્રમુખ સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તેમજ સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે મંત્રણા કરીને કરે છે. અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક સંબંધિત રાજ્યની વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે મંત્રણા કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખ કરે છે. બધી વડી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશની

સંખ્યા એકસરખી હોતી નથી.

વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક માટે વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ, ઓછામાં ઓછો ૧૦ વર્ષનો નીચલી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશ તરીકે અનુભવ હોવો જોઈએ અથવા રાષ્ટ્રપ્રમુખના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ.

■ અધિકારક્ષેત્ર :

વડી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: મૂળ અધિકારક્ષેત્ર, વિવાદી અધિકારક્ષેત્ર અને વહીવટી અધિકારક્ષેત્ર.

(૧) મૂળ અધિકારક્ષેત્ર :

વડી અદાલતને તેના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતી કોઈ પણ સરકાર, સત્તા મંડળ કે વ્યક્તિને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના ભંગ માટે થયેલી રીટ અંગે આદેશો આપવાની સત્તા છે. ઉપરાંત ચૂંટણીને પડકારતી રીટ પિટિશનો પણ વડી અદાલતમાં લઈ શકે છે. વડી અદાલત દીવાની અને ફોજદારી મુકદ્દમા ચલાવી શકે છે.

(૨) વિવાદી અધિકારક્ષેત્ર :

નીચલી અદાલતોએ દીવાની તેમજ ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં આપેલા ચુકાદાઓ સામે થયેલી અરજીઓની સુનાવણી કરવાની સત્તા વડી અદાલત ધરાવે છે.

(૩) વહીવટી અધિકારક્ષેત્ર :

તાબાની અથવા નીચલી અદાલતોની કામગીરીનું નિરીક્ષણ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તે નઝીરી અદાલત પણ છે. અદાલતના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા પણ ધરાવે છે.

■ તાબાની (નીચલી) અદાલતો :

સમગ્ર દેશમાં તાબાની અથવા નીચલી અદાલતોનું સંસ્થાકીય માળખું તેમજ તેમનાં કાર્યો નજીવા તફાવત સિવાય એકસરખાં છે. બધી તાબાની અદાલતો સંબંધિત વડી અદાલતના નિરીક્ષણ હેઠળ કામગીરી કરે છે. દરેક જિલ્લામાં દીવાની અને ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવે ત્યારે સેશન્સ ન્યાયાધીશ કહેવાય છે. ઉપરાંત સબ જજ, મુનસફ અને સ્મૉલ કોર્ટ ન્યાયાધીશોની અદાલતો અને દ્વિતીય તેમજ તૃતીય કક્ષાના

મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતો પણ હોય છે.

જિલ્લા અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે મંત્રણા કરીને સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સાત વર્ષનો વડીલાત અથવા ધારાશાસ્ત્રી તરીકેનો અનુભવ ધરાવનાર અથવા સંઘ સરકાર કે રાજ્ય સરકારના ન્યાયતંત્રમાં અધિકારી હોય તે જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક માટે યોગ્યતા ધરાવે છે. જિલ્લા ન્યાયાધીશ સિવાયના હોદ્દાઓ પરની નિમણૂકો રાજ્યપાલ વડી અદાલત તેમજ જાહેર સેવા આયોગ સાથે મંત્રણા કરીને કરે છે. ધારાશાસ્ત્રી તરીકે અથવા ત્રણ વર્ષનો વડીલાતનો અનુભવ આવા હોદ્દાઓ પરની નિમણૂક માટે જરૂરી ગણાય છે.

જિલ્લા અદાલતો તાબાની અદાલતોના ચુકાદાઓ સામેની અરજીઓની સુનાવણી કરે છે. મિલકતો સંબંધી વિવાદો, લગ્ન અને છૂટાછેડા વગેરે બાબતોની અરજીઓની સુનાવણી કરે છે. દીવાની અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાં સગીરો તેમજ માનસિક રીતે અસ્થિર વ્યક્તિઓનું વાલીપણું જેવી બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

■ ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા :

લોકશાહી રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં ખાસ કરીને નાગરિકોના હકોનું રક્ષણ કરવા માટે ન્યાયતંત્ર તેની કામગીરી કારોબારીથી સ્વતંત્ર રીતે કરે તે સુનિશ્ચિત કરવું જરૂરી છે. ન્યાયતંત્ર સરકારની તરફેણ કરતું, સરકાર તરફ પક્ષપાતપૂર્ણ હોવું જોઈએ નહિ. ભારતના બંધારણમાં ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપવા માટે જરૂરી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ન્યાયાધીશોની નિમણૂક, નિયત કરવામાં આવેલાં લાયકાતનાં ધોરણોને આધારે અને સુસ્થાપિત વિધિ અનુસાર કારોબારી દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેમના પગાર અને નોકરીની શરતોમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી. ન્યાયાધીશની ફરજ દરમિયાનના વર્તન અંગે સંસદ કે વિધાનસભામાં ચર્ચા થઈ શકતી નથી.

■ લોકઅદાલત અને જાહેર હિતના દાવા :

ગરીબો અને શોષિતોને ઝડપી અને સસ્તો ન્યાય પૂરો પાડવા, ન્યાયમાં થતો વિલંબ નિવારવા લોકઅદાલતોની રચના કરવામાં આવે છે. જાહેર હિતની અરજીઓ અદાલતોમાં કરી શકાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જાહેર હિતના દાવાને જાહેર હિતની અરજી તરીકે સ્વીકારીને, માત્ર પોસ્ટકાર્ડ કે સામાન્ય પત્ર દ્વારા થયેલી ફરિયાદ પણ ધ્યાનમાં લઈને તે જરૂરી આદેશો આપી શકે છે.

—X—X—X—X—X—X—X—

૧૨. ભારતીય લોકશાહી

ભારત વસ્તીની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટો, લોકશાહી દેશ છે. વિશ્વના બધા લોકશાહી દેશો કરતાં વધારે મતદારો ભારતમાં છે. ભારતમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાને સાડાપાંચ દાયકા પૂરા થયા છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ઘણા ઉત્તર-ચઢાવ અને રાજકીય ઝંઝાવાતો આવ્યા છે. ભારતીય મતદારોએ તેમની લોકશાહી પરત્વેની નિષ્ઠા અને કોઠાસૂઝથી લોકશાહીનું જતન કરવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ભારતીય લોકશાહીને સંગીન બનાવનારાં કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણોનો અભ્યાસ કરીશું.

■ સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકાર :

ભારતમાં સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકાર છે. તે અનુસાર ૧૮ વર્ષ કે તેથી વધુ વય ધરાવતો, નાદાર ન હોય તેમજ માનસિક રીતે અસ્થિર જાહેર થયો ન હોય તેવો પ્રત્યેક ભારતીય નાગરિક કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ચૂંટણીઓમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે. ભારતીય પ્રજામાં શિક્ષણનું ખૂબ જ ઓછું પ્રમાણ, વ્યાપક ગરીબી વગેરે ધ્યાનમાં રાખતાં સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકાર આપવાનું ભારતની બંધારણ-સભાનું પગલું ખૂબ જ ક્રાંતિકારી કદી શકાય.

સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકારની પદ્ધતિ ‘વ્યક્તિ દીઠ એક મત’ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. તે દ્વારા દેશના બધા નાગરિકો રાજકીય રીતે સમાન છે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. દેશના બધા નાગરિકોને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે અને બધા નાગરિકોને સ્વતંત્ર અને સમાન ગણવામાં આવ્યા છે.

લોકશાહી સરકારની અસરકારક કામગીરીનો આધાર દેશના નાગરિકોની ગુણવત્તા પર રહે છે. નાગરિકો જાગ્રત તેમજ તેમના હકો અને ફરજો વિશે સભાન હોવા જોઈએ. દેશ અને દુનિયાની સાંપ્રત ઘટનાઓથી વાકેફ હોવા જોઈએ. વર્તમાનપત્રો, રેડિયો, ટેલિવિઝન, જાહેર સભાઓ તેમજ અન્ય માધ્યમો દ્વારા તેમણે તેમની જાણકારીમાં વધારો કરવો જોઈએ. ભારતમાં સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકાર હોવા છતાં દુર્ભાગ્યે બધા મતદારો તેમજ મતદાનના હકનો ઉપયોગ કરતા નથી. આળસ, બેદરકારી, ઉમેદવારના પરિચયનો અભાવ તેમજ અન્ય કારણોથી કેટલાક મતદારો મતદાન કરવાનું ટાળે છે. મતદારોના આવા વર્તનથી લોકશાહીનો પાયો નબળો બને છે. ચૂંટણીમાં મત આપવાનો માત્ર હક નથી; પરંતુ ફરજ પણ છે. ભારતના દરેક નાગરિકે મતદાન કરવું જ જોઈએ. નાગરિકોએ કોઈ પણ જાતના લોભ, લાલચ કે શેહશરમમાં આવ્યા વિના મત આપવો જોઈએ.

■ લોકમત :

લોકશાહીમાં સત્તા સરકારને લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મહદંશે લોકમત પર આધારિત હોય છે. પ્રાતિનિધિક લોકશાહીમાં સત્તાધારી પક્ષ સત્તા ટકાવી રાખવાનું અને પુનઃ સત્તા પર આવવાનું ધ્યેય રાખતો હોય છે. આથી લોકમતનું મહત્વ ઘણું વધી જાય છે. સરકાર વિવિધ પ્રશ્નો અંગે, સરકારી નીતિ વિશે લોકોના પ્રત્યાઘાતો જાણીને તેને ધ્યાનમાં રાખે તો જ સત્તા પર રહી શકે છે અને પુનઃ સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રબળ અને સંગઠિત લોકમત લોકશાહીમાં અત્યંત નોંધપાત્ર ભાગ ભજવે છે. તે સરકારને ગેરવહીવટ કરતાં રોકે છે અને એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે કે, સરકાર દેશહિતની અવગણના કરી શકે જ નહિ. જાગ્રત, બુદ્ધિશાળી અને સુમાહિતગાર નાગરિકોને સરકાર ભરમાવી શક્તી નથી.

■ લોકમતનાં માધ્યમો :

લોકમતના ઘડતરમાં ફાળો આપતાં વિવિધ માધ્યમોમાં બે મુખ્ય છે : (૧) મુદ્રિત માધ્યમ અને (૨) વીજાણુ માધ્યમ.

(૧) મુદ્રિત માધ્યમ :

વર્તમાન સમયમાં દેશ અને દુનિયાની ઘટનાઓથી લોકોને માહિતગાર રાખવામાં દૈનિક સમાચારપત્રોમાં આવતા અહેવાલોથી લોકમત ઘડાય છે અને અભિવ્યક્ત થાય છે. જુદી જુદી વિચારસરણી ધરાવતા લોકો એક જ ઘટના કે પ્રસંગને આધારે જુદાં જુદાં તારણો પર આવે એવું બની શકે; પરંતુ મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે, વર્તમાનપત્રો દ્વારા રજૂ થતા અહેવાલો સાચા, તટસ્થ અને પૂર્વગ્રહરહિત હોવા જોઈએ. આ માટે અખબારી સ્વાતંત્ર્ય જરૂરી છે. વિવિધ સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચાપત્રો, વિશિષ્ટ લેખો વગેરે દ્વારા પણ સમાચારપત્રો લોકમતનું ઘડતર કરી શકે.

સરકાર માત્ર તેની સિદ્ધિઓની કે સફળતાની જાહેરાત કરે અને નિષ્ફળતાઓ કે ખામીઓ છુપાવે એવું બની શકે. આ સંજોગોમાં અખબારોનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાવું હશે તો જ તેઓ લોકો સુધી સરકારની કામગીરીનું સાચું ચિત્ર પહોંચાડી શકશે. અખબારી સ્વાતંત્ર્ય હશે તો જ સમતોલ, તટસ્થ સમાચારો લોકો સુધી પહોંચી શકશે. ભારત જેવા અત્યંત વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ દેશમાં પ્રાદેશિક ભાષાનાં અખબારો અને સામયિકો પણ લોકમતના ઘડતરમાં અગત્યનાં છે.

(૨) વીજાણુ માધ્યમ :

લોકમતના ઘડતરમાં રેડિયો, ટેલિવિઝન અને સિનેમા જેવાં ‘દૃશ્ય-શ્રાવ્ય’ માધ્યમોની પણ અવગણના થઈ શકે નહિ. ભારત જેવા નિરક્ષરતાનું ઊંચું પ્રમાણ ધરાવતા દેશમાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો કરતાં પણ રેડિયો અને ટેલિવિઝનનું મહત્વ વધારે છે. દેશ અને દુનિયાની અગત્યની ઘટનાઓ રેડિયો દ્વારા પ્રત્યેક વ્યક્તિ સુધી પહોંચી જાય છે. સિનેમાના પડદા પર અસ્પૃશ્યતા, દહેજપ્રથા, સ્ત્રીઓનું શોષણ, ગરીબી વગેરે સામાજિક, આર્થિક સમસ્યાઓની રજૂઆત દ્વારા તેમની સામે લોકમતનું ઘડતર અસરકારક રીતે થઈ શકે છે. તાજેતરમાં ટેલિવિઝનના આગમન અને ફેલાવાથી લોકો ઘેર બેઠાં સમાચારો, ચલચિત્રો, નાટકો, ધારાવાહિકો વગેરેનો આનંદ માણતા થયા છે. જોકે ટેલિવિઝન અને સિનેમાના કાર્યક્રમોમાં પ્રવેશતી વિકૃતિ, બીભત્સતા અને હિંસાની જનમાનસ પર માઠી અસર થઈ શકે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ અને તે વધતું અટકાવવા યોગ્ય નિયંત્રણ મુકાવાં જોઈએ. સરકાર કાયદા દ્વારા અને રાજકીય પક્ષો તેમજ સ્વૈચ્છિક

સંસ્થાઓ તેની વિરુદ્ધ આંદોલનો દ્વારા આ કરી શકે.

લોકશાહીમાં સરકાર અને લોકો બંને પક્ષે ધીરજ જાળવવાનું અને સહિષ્ણુતા કેળવવાનું જરૂરી છે. સરકારે લોકોનાં મંતવ્યોને પૂરતું મહત્વ આપવું જોઈએ અને લોકોએ પણ વિરોધી મંતવ્યોને સમજવાની અને માન આપવાની સહિષ્ણુતા કેળવવી જોઈએ.

■ ચૂંટણીઓ :

ચૂંટણીઓ લોકશાહીની પાઠશીશી છે અને રાજકીય પક્ષો તેમજ ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારો માટે ચૂંટણી જીવનરેખા છે. લોકશાહીમાં ચૂંટણી લોકોને તેમના પ્રતિનિધિઓની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક પૂરી પાડે છે. દેશમાં નવાં રાજકીય વલણો સર્જે છે કે જેનાંથી દેશનો ભાવિ માર્ગ નક્કી થાય છે. ચૂંટણીથી દેશના સામાજિક-આર્થિક વાતાવરણનો ખ્યાલ આવે છે. આથી મુક્ત ન્યાયી અને પારદર્શક ચૂંટણીઓ થાય તે અગત્યનું છે. રાજકીય પક્ષો ઉપરાંત અપક્ષ ઉમેદવારો પણ ચૂંટણી લડતા હોય છે. ચૂંટણીમાં જે રાજકીય પક્ષના સૌથી વધુ ઉમેદવારો વિજયી નિવડે છે તે સત્તા પર આવે છે અને સરકાર રચે છે. ટૂંકમાં લોકશાહીમાં ચૂંટણી દ્વારા લોકોનું સમર્થન મેળવીને જ સત્તા પર આવી શકાય છે અને રહી શકાય છે. લોકશાહીમાં વિરોધ પક્ષ પણ મહત્વનો છે. લોકશાહીનો રથ સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધ પક્ષનાં બે પૈડાં પર ચાલતો રહે છે.

■ ચૂંટણી - પ્રક્રિયા :

ભારતમાં સમગ્ર ચૂંટણી-પ્રક્રિયાનું સંચાલન, નિયમન અને નિરીક્ષણ ચૂંટણી પંચ કરે છે. ચૂંટણી પંચ સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત સંસ્થા છે. તેની સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહે તે માટે ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક, નોકરીની શરતો, તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટેની કાર્યવાહી વગેરે માટે બંધારણમાં જ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. સંસદ, રાજ્યોનાં ધારાગૃહો, રાષ્ટ્રપ્રમુખ તેમજ ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણીની કાર્યવાહી ચૂંટણી પંચ દ્વારા થાય છે.

ચૂંટણી ગુપ્ત મતદાન દ્વારા થાય છે. ચૂંટણી-પ્રક્રિયામાં ચૂંટણીની તારીખોની જાહેરાત, ઉમેદવારીપત્રો ભરવાં, ઉમેદવારીપત્રોની ચકાસણી, ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની તારીખ, ઉમેદવારોની અંતિમ યાદીની જાહેરાત, ઉમેદવારોને ચૂંટણી પ્રતીકોની ફાળવણી, ચૂંટણી મુંબેશ, મતદાન અને ચૂંટણીનાં પરિણામોની જાહેરાત જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ચૂંટણીમાં ભાગ લેતો દરેક રાજકીય પક્ષ ને અપક્ષ ઉમેદવાર પોતાના ચૂંટણી ઢંઢેરામાં પોતાની આર્થિક, સંરક્ષણ તેમજ વિદેશનીતિ, પોતાની કામગીરી તેમજ જુદી જુદી સમસ્યાઓ અંગે પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે. ચૂંટણી મુંબેશમાં સભા, પ્રવચનો, રેડિયો તેમજ ટેલિવિઝન પર

પ્રચાર અને મતદારોનો અંગત સંપર્ક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મત ગણતરીને અંતે ચૂંટણીનાં પરિણામો જાહેર કરવામાં આવે છે. સંસદ સભ્ય કે ધારાસભ્યના અવસાન કે રાજીનામાથી ખાલી બેઠક ભરવા માટે કરવામાં આવતી ચૂંટણી પેટાચૂંટણી કહેવાય છે, જ્યારે મુદત પૂરી થતાં અગાઉ સંસદ કે ધારાસભા વિખેરી નાખવામાં આવતાં નવેસરથી સંસદ કે ધારાસભાની રચના માટે યોજાતી ચૂંટણી મધ્યસત્ર ચૂંટણી કહેવાય છે.

■ રાજકીય પક્ષો :

લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષોનું મહત્વ ઘણું છે. રાજકીય પક્ષો વિના લોકશાહી યોગ્ય રીતે કાર્ય કરી શકે નહિ. રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી-પ્રક્રિયાની જીવનરેખા છે. ચૂંટણી માત્ર જુદા જુદા ઉમેદવારો વચ્ચેનો નહિ પરંતુ રાજકીય પક્ષો વચ્ચેનો મુકાબલો પણ છે. ચૂંટણીમાં બહુમતી મેળવનારો રાજકીય પક્ષ સરકાર રચે છે.

■ ભારતમાં પક્ષ પદ્ધતિ :

ભારતમાં કેટલાક મોટા રાષ્ટ્રીય પક્ષો છે, તો કેટલાક પ્રાદેશિક પક્ષો પણ છે. તેથી ભારતમાં બહુપક્ષી લોકશાહી પદ્ધતિ છે. ભારતની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં નેતાગીરી લેનાર ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પક્ષ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી મોટા ભાગનો સમય સંઘ તેમજ ઘણાં ખરાં રાજ્યોમાં સત્તા પર રહ્યો.

■ ભારતમાં રાજકીય પક્ષોના પ્રકારો :

ભારતમાં બહુપક્ષી લોકશાહી છે. ભારતમાં બે પ્રકારના રાજકીય પક્ષો છે : રાષ્ટ્રીય પક્ષો અને પ્રાદેશિક પક્ષો. જે રાજકીય પક્ષો દેશવ્યાપી છે તે રાષ્ટ્રીય પક્ષો અને જેમનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર કોઈ એક જ રાજ્ય પૂરતું મર્યાદિત હોય તે પ્રાદેશિક પક્ષો કહેવાય છે. કોઈ પણ પક્ષને રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા માટે ચૂંટણી પંચે ચોક્કસ ધોરણો નક્કી કર્યા છે. તે અનુસાર જે રાજકીય પક્ષે ઓછામાં ઓછા ચાર રાજ્યોમાં અગાઉની ચૂંટણીમાં માન્ય કરેલા કુલ મતમાંથી ઓછામાં ઓછા ૪ (ચાર) ટકા મત મેળવ્યા હોય તેને રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્ય રાખવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ, ભારતીય જનતા પક્ષ, ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ અને ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ (માર્ક્સવાદી) મુખ્ય રાષ્ટ્રીય રાજકીય પક્ષો છે. જેમનો પ્રભાવ માત્ર અમુક જ રાજ્ય કે પ્રદેશો પૂરતો મર્યાદિત હોય તેમને પ્રાદેશિક પક્ષો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવે છે. આવા પ્રાદેશિક પક્ષોમાં તમિલનાડુના દ્રવિડ મુનેત્ર કઝગમ, અન્ના દ્રવિડ મુનેત્ર કઝગમ, આંધ્રનો તેલુગુ દેશમ્, પંજાબનું અકાલી દલ, બિહારનું રાષ્ટ્રીય જનતા દળ, ઉત્તરપ્રદેશનો સમાજવાદી પક્ષ અને બહુજન સમાજવાદી પક્ષ, કશ્મીરનો નેશનલ કોન્ફરન્સ, અસમનો આસામ ગણ પરિષદ અને મહારાષ્ટ્રના શિવસેના જેવા પક્ષોનો સમાવેશ થાય છે.

૧૩. સ્થાન અને કદ

જગત આખાની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિઓમાં ભારતની ગણના થાય છે. અતિપ્રાચીન સમયથી ભારત એક સુસ્પષ્ટ ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક એકમ રહ્યો છે. સાથે સાથે જગતનો સૌથી મોટો લોકશાહી ધરાવતો સૌથી મોટો દેશ છે. તેની ઐતિહાસિક યાત્રા ઘણી જ લાંબી અને મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓથી કંડારાયેલી છે. અનેક ઉતાર-ચઢાવોની સાથે તેણે પોતાની શક્તિથી સતત પ્રગતિનાં સોપાન સર કર્યાં છે. તેના ઇતિહાસના વિકાસમાં તેની ભૂગોળનું પણ નોંધપાત્ર યોગદાન રહ્યું છે.

■ સ્થાન અને આકાર :

એશિયા ખંડના દક્ષિણ-મધ્ય દ્વીપકલ્પના ભાગરૂપ ‘ભારત’નું સ્થાન છે. મુખ્ય ભૂમિ-ભાગ સિવાય એ અરબ સાગરમાં લક્ષદ્વીપ તથા બંગાળની ખાડીમાં અંદમાન અને નિકોબાર દ્વીપસમૂહનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતનો મુખ્ય ભૂમિભાગ ૮ ઉ.અ. થી ૩૭ ઉ.અ. તથા ૬૮ પૂ.રે. થી ૯૭ પૂ.રે. વચ્ચે આવેલો છે. કન્યાકુમારી મુખ્ય ભૂમિભાગના સાવ દક્ષિણ છેડે ત્રણ સમુદ્રોના સંગમ પર આવેલ છે. મુખ્ય ભૂમિભાગના દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં લક્ષદ્વીપ તથા દક્ષિણ-પૂર્વમાં અંદમાન અને નિકોબાર દ્વીપસમૂહ આવેલા છે. ભારતીય સંઘનો દક્ષિણતમ છેડો ઈન્દિરા પોઈન્ટ છે, જે નિકોબાર દ્વીપસમૂહના સૌથી દક્ષિણમાં આવેલું છે અને ઈન્ડોનેશિયાના દ્વીપસમૂહથી વધુ દૂર નથી. તમારી પાસેના ઍટલાસના નકશાની મદદથી તેની પરિસ્થિતિ તપાસો. લક્ષદ્વીપ સમૂહ પ્રમાણમાં ઓછા વિખરાયેલા છે અને ભારતના મુખ્ય કિનારાની નજીક પણ છે. ભારતનો દરિયાકિનારો પણ ઘણો લાંબો છે, જે લગભગ પૃથ્વીની ત્રિજ્યા જેટલો છે.

ભારતના નકશાને ધ્યાનથી જુઓ. તમે જોઈ શકશો કે ભારતનો દક્ષિણ છેડો વિષુવવૃત્તથી કેવળ કેટલાંક જ અક્ષાંશોથી દૂર છે. વિષુવવૃત્તથી સંપૂર્ણ ઉત્તરમાં હોવાને કારણે ભારત ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવેલ છે. જો આપણે પૃથ્વીને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં વિભાજન કરીએ તો ભારત કયા ગોળાર્ધમાં હશે ?

ભારતનું ક્ષેત્રફળ ૩૨.૮૭ લાખ ચો.કિમી છે અને ક્ષેત્રફળ સંદર્ભે જગતમાં સાતમો નંબર આવે છે. છતાં પણ તેને વધારે મોટો ન કહેવાય કારણ કે ભારત જગતના ભૂ-ક્ષેત્રના કેવળ ૨.૪૨ ટકા ભાગથી ઘેરાયેલો છે. જગતના જે છ દેશો ભારતથી મોટા છે, તે (૧) રશિયા (૨) કેનેડા (૩) ચીન (૪) યુ.એસ. (૫) બ્રાઝિલ તથા (૬) ઑસ્ટ્રેલિયા. આ પૈકી પ્રત્યેક આપણા દેશથી બેથી પાંચ ગણા મોટા છે.

આપણા દેશના રેખાંશીય અને અક્ષાંશીય વિસ્તાર બંને લગભગ સરખા અર્થાત્ ૩૦° છે. છતાં પણ વાસ્તવિક અંતરમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ વિસ્તાર (આશરે ૩૨૦૦ કિમી) પૂર્વથી પશ્ચિમ વિસ્તાર (આશરે ૩૦૦૦ કિમી)ની તુલનામાં વધારે છે. વિશાળ રેખાંશીય વિસ્તારને કારણે તેના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ આવેલા દૂરનાં સ્થળોના સ્થાનિક સમયમાં બે કલાકનું અંતર છે. બીજા શબ્દોમાં જોઈએ તો, જ્યારે અરુણાચલ પ્રદેશના પૂર્વભાગમાં સૂર્યોદય થાય છે, એ જ સમયે પશ્ચિમ ગુજરાતમાં રાત હોય છે. તેથી જ તો ભારતના પ્રમાણસમયની રેખા (૮૨.૫° પૂ.રે.) જે અલ્હાબાદની નજીકથી પસાર થાય છે તેનો સમય જ ભારતનો પ્રમાણસમય

માનવામાં આવે છે.

કર્કવૃત્ત (૨૩.૫ ઉ.અ.) દેશને લગભગ બે ભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. તેનો ઉત્તરભાગ વધારે વિસ્તૃત છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં ફેલાયેલો છે. અહીં વિશાળ મેદાનો તથા હિમાલય પર્વત આવેલાં છે. કર્કવૃત્તથી દક્ષિણે આવેલું ક્ષેત્ર ત્રિકોણ આકાર ધરાવે છે. તેનો દક્ષિણ તરફનો ભૂ-ભાગ સાંકડો થતો જાય છે. આ મુખ્યત્વે દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચ પ્રદેશનો ભાગ છે. તેમાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમના કિનારાનાં સાંકડાં મેદાનોનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય ભૂ-ભાગ એશિયા ખંડનો દક્ષિણ તરફ લંબાયેલો વિસ્તાર છે. તેની ઉત્તરમાં ઊંચા પર્વતોની એક શ્રૃંખલા હજારો કિલોમીટર લંબાઈમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં પથરાયેલી છે. આ એક અબેધ દીવાલ છે, જેના કારણે તિબ્બત તથા ચીન સાથે આવન-જાવન કેવળ ઊંચાઈએ આવેલા પર્વતીય - ઘાટ મારફતે જ શક્ય છે. દક્ષિણમાં ભારતીય દ્વીપકલ્પ ત્રણ બાજુએથી પૂર્વમાં બંગાળની ખાડી અને પશ્ચિમમાં અરબ સમુદ્ર તથા દક્ષિણે હિંદ મહાસાગરથી ઘેરાયેલો છે. છતાં પણ લોકો જમીન - માર્ગો અને જળમાર્ગોની મદદથી આવ-જા કરે છે. જમીન માર્ગો પર્વતીય અવરોધોથી ઘેરાયેલ હોવા છતાં ભારતે બહારથી આગમન થયેલાં સાંસ્કૃતિક તત્વોને સ્વીકાર્યાં છે અને તેઓ ભારતીય સમાજમાં ભળી ગયા છે.

ભારત પૂર્વ ગોળાર્ધનો ભાગ છે જેમાં પૂર્વના દેશોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં પરસ્પર સંબંધોને વિકસાવવામાં સમુદ્રોનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. હિંદ મહાસાગરના શીર્ષસ્થ ભારતનું કેન્દ્રિય સ્થાન ઘણું જ નોંધપાત્ર છે. પૂર્વ આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયા, દક્ષિણ એશિયા તથા દૂર-પૂર્વ એશિયાના દેશોની સાથે સમુદ્ર માર્ગો દ્વારા ભારતનો સંબંધ પ્રાચીનકાળથી રહ્યો છે. પરિણામે ભારતે આ દેશોની સાથે ઘનિષ્ઠ, સાંસ્કૃતિક અને વ્યાપારિક સંબંધો પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનને કારણે સ્થાપિત કર્યા છે. આ પણ ઉચિત છે કે ભારતનાં નામ પર મહાસાગરનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

ઈ.સ. ૧૮૬૯માં સુએઝ નહેર શરૂ થવાથી ભારત અને યુરોપ વચ્ચેનું અંતર ૭૦૦૦ કિલોમીટર ઓછું થઈ ગયું છે. આથી પણ વ્યાપાર અને વાણિજ્યના આંતરરાષ્ટ્રીય માર્ગ પર ભારતનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. જે દેશો ચારે બાજુથી જમીન પ્રદેશોથી ઘેરાયેલા હોય છે, તેની સરખામણીએ ભારતના સંબંધો અન્ય કરતાં વધારે સરળતાથી સ્થપાયા છે. પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયાથી આફ્રિકા તથા યુરોપ જનારા સમુદ્ર માર્ગો હિંદ મહાસાગર થઈને જાય છે. યુરોપ, ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા ‘કંપ ઑફ ગુડ હોપ’ તથા સુએઝ નહેર બંને માર્ગોને ભારત જોડે છે. ભારતથી મલાક્કા-સામુદ્રધુની થઈને પેસિફિક મહાસાગર પસાર કરીને કેનેડા તથા યુ.એસ. પહોંચી શકાય છે.

કેટલીક સદીઓથી ભારતનો સંપર્ક જગતના અનેક દેશો સાથે રહ્યો છે. વિચારો અને વસ્તુઓનું આદાન-પ્રદાન પ્રાચીન સમયથી થઈ રહ્યું છે. આ જ પ્રમાણે ઉપનિષદોના વિચાર, રામાયણ તથા પંચતંત્રની વાર્તાઓ, ભારતીય અંક અને દશાંશ-પદ્ધતિ વગેરે જગતના વિભિન્ન ભાગો સુધી પહોંચી શક્યા.

૧૪. ભૂસ્તરીય રચના અને ભૂપૃષ્ઠ

ભારતમાં વર્તમાન ભૂમિસ્વરૂપોનું નિર્માણ લાખો વર્ષો દરમિયાન થયું છે. તેમનું આ સ્વરૂપ ભૂપૃષ્ઠ હેઠળ થતી આંતરિક હલનચલન તથા ભૂ-સપાટી પરની ક્રિયાશીલ બાહ્યશક્તિઓ કે પરિબળોના પરિણામ સ્વરૂપે બનેલું છે.

તમે અગાઉની કક્ષાએ પૃથ્વીની સંરચના વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. તમને એ તો ખ્યાલ છે કે, પૃથ્વીનો ઉપરનો પોપડો એંસથેનોસ્ફિયરના અર્ધ-દ્રવિત ખડકોની ઉપર તરી રહ્યો છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં થતા કિરણોત્સર્ગી ક્ષયને પરિણામે ગરમી ઉદ્ભવે છે, જે દ્રવિત ખડકોમાં સંવહનિક તરંગો ઉત્પન્ન કરીને ભૂ-સપાટી તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ઉપરની તરફ ઉદ્ભવતા તરંગો દ્વારા ઉપરનું પડ ફાટીને મોટા મોટા ટુકડાઓમાં વિભાજિત થઈ જાય છે જેને ‘ભૂસંચલનીય પ્લેટ’ (મૃદાવરણીય પ્લેટ) કહે છે. આવી સાત મુખ્ય ભૂસંચલનીય પ્લેટ છે: પેસિફિક પ્લેટ, ઉત્તર અમેરિકન પ્લેટ, દક્ષિણ અમેરિકન પ્લેટ, યુરેશિયન પ્લેટ, આફ્રિકન પ્લેટ, ઈન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ તથા એન્ટાર્કટિક પ્લેટના નામે ઓળખાય છે. કેટલીક જગ્યાએ આ પ્લેટો એકબીજાથી દૂર થઈ રહી છે. તે ‘અપસારી પ્લેટ’ કહેવાય છે, જ્યારે કેટલીક એકબીજાની નજીક આવી રહી છે, જે ‘અભિસારી પ્લેટ’ કહેવાય છે. અપસરણ તથા અભિસરણની ક્રિયાથી ભૂપૃષ્ઠ પર સ્તરભંગ થાય છે અને ગોડ પડે છે. આ પ્લેટની ગતિવિધિએ લાખો વર્ષોમાં ભૂમિખંડોના આકારો અને પરિસ્થિતિમાં ફેરફારો કર્યા છે. ભારતનાં વર્તમાન ભૂમિસ્વરૂપોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ આવી પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપ છે.

આજથી કરોડો વર્ષ પૂર્વે ભારત ગોંડવાનાલેન્ડ નામના પ્રાચીન વિશાળ ભૂમિખંડનો ભાગ હતો. આ વિશાળ ભૂમિખંડમાં આજના દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા એન્ટાર્કટિકાનો સમાવેશ થતો હતો. મિસ્રાવરણના સંવહનિક તરંગોએ તેને અનેક ભાગોમાં તોડી નાંખ્યો. ગોંડવાનાલેન્ડથી અલગ થઈને ‘ઈન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ’ ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ સરકવા થવા લાગી. તે ઉત્તર ગોળાર્ધની ઘણી મોટી ‘યુરેશિયન પ્લેટ’ સાથે લગભગ પાંચ કરોડ વર્ષ પહેલાં ટકરાઈ. ઈન્ડો-યુરેશિયન પ્લેટનો ઉત્તરનો છેડો યુરેશિયન પ્લેટની નીચે ઘૂસી ગયો. ટકરાવના આ પ્રભાવથી વચ્ચે રહેલા ટેથિસ મહાસાગરના નિક્ષિપ્ત પ્રસ્તર ખડક સ્તરોમાં ગોડ પડી અને ગોડીકરણથી મધ્ય એશિયાની પર્વતશ્રેણીઓ (જેમાં હિમાલયનો પણ સમાવેશ થાય છે)નું નિર્માણ થયું.

હિમાલયની દક્ષિણમાં એક બેસીન અથવા વિશાળ ગર્ત અસ્તિત્વમાં આવી ગયો. સમય જતાં ધીમે ધીમે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી વહીને આવતી નદીઓના નિક્ષેપણથી ગર્ત ભરાઈ ગયો. આમ, હિમાલય તથા દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશની વચ્ચે ઉત્તર ભારતનાં મેદાનનો ઉદ્ભવ થયો. જ્યારે હિમાલયનો ઉદ્ભવ થઈ રહ્યો હતો ત્યારે અન્ય મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓએ દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશને અસર પહોંચાડી. આ ઉચ્ચપ્રદેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં એક વિસ્તૃત જ્વાળામુખી પ્રસ્ફોટન થયું. આ સિવાય ઉચ્ચપ્રદેશનો પશ્ચિમ ભાગ તૂટીને નિમજ્જન થઈ ગયો અને આમ અરબ સમુદ્રનું નિર્માણ થયું. આ ભૂ-નિમજ્જન કારણે જ પશ્ચિમઘાટ વધારે સુસ્પષ્ટ થઈ ગયો.

ભારતીય ભૂમિખંડ તેના ભૂપૃષ્ઠ કે પ્રાકૃતિક રચનાના વૈવિધ્ય સંદર્ભે આગવી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. ઉત્તરમાં નિક્ષિપ્ત તથા રૂપાંતરિત ખડકોથી ઊંચાણ-નીચાણ ધરાવતી ભૂમિના વિસ્તૃત વિસ્તારો જોવા મળે છે. અહીં ઊંચા પર્વતશિખરો, ઉચ્ચપ્રદેશ, સાંકડી તથા ઊંડી ખીણો વગેરે અનેક વિશિષ્ટ રચના-સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આથી વિરુદ્ધ, ઉત્તર ભારતનું મેદાન, જેમાં ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્ર નદીઓ વહે છે, કાંપની માટીનું બનેલું છે. દક્ષિણમાં દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ આગ્નેય અને રૂપાંતરિત ખડકોનો બનેલો છે. દેશનો આ પ્રાચીનતમ ભૂ-ભાગ છે. એમાં પ્રાચીન પર્વતશ્રેણીના અવશિષ્ટ ભાગો તથા કપાયેલા ઉચ્ચપ્રદેશો પણ છે. કેટલીક જગ્યાએ તો ઉચ્ચપ્રદેશ સીડીનાં પગથિયાંની માફક ઉપર ઊંચકાયેલો છે. તેના પૂર્વ તથા પશ્ચિમના કિનારા આગળ તટીય મેદાનો છે.

■ મુખ્ય પ્રાકૃતિક વિભાગો :

ભૂ-આકૃતિઓના વૈવિધ્યના આધારે ભારત નીચે મુજબ પ્રાકૃતિક વિભાગોમાં વિભાજિત થાય છે : (૧) ઉત્તરના વિશાળ પર્વતો (૨) ઉત્તર ભારતનું મેદાન (૩) દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ (૪) તટીય (કિનારાનાં) મેદાનો (૫) દ્વીપસમૂહ.

આ વિભાગોની ભૂ-આકૃતિઓનો મુખ્ય તફાવત તેમની સંરચના તથા ભૂગર્ભીય ઇતિહાસના સમયાંતરને કારણે જોવા મળે છે. વિભિન્ન ખડકોમાં ધોવાણને રોકવાની ક્ષમતામાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. જેમકે નિક્ષેપકૃત ખડકો સરળતાથી ઘસારણ પામે છે. જ્યારે ગ્રેનાઈટ જેવા ખડકો નક્કરતાને કારણે ઘણું ઓછું ઘસારણ પામે છે.

(૧) ઉત્તરના વિશાળ પર્વતો :

ભારતની ઉત્તરે મધ્ય એશિયામાં પામીરગ્રંથિ આવેલા છે. અહીંથી અનેક પર્વતશ્રેણીઓ વિભિન્ન દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે. હિંદુકુશ પશ્ચિમ બાજુએ ફેલાયેલો છે. ટીયાનસાન ઉત્તર - પૂર્વની બાજુએ, કુનલુન પૂર્વ તરફ તથા કારાકોરમ શ્રેણીઓ દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં ફેલાયેલી છે. પછીથી તે પૂર્વ તરફ આગળ વધીને તિબ્બતમાં કૈલાસ શ્રેણીના નામથી ઓળખાય છે. કારાકોરમ શ્રેણીઓમાં જાર (કે ટુ) શિખર છે, જે વિશ્વમાં બીજા નંબરનું સૌથી ઊંચું પર્વત-શિખર છે. આ ઊંચા ક્ષેત્રમાં આવેલ કારાકોરમ ઘાટ ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ છે. બાલ્ટોરો અને સિયારીન આ ક્ષેત્રની મુખ્ય હિમનદીઓ છે. લડાખ અને ઝાસ્કર શ્રેણીઓ કારાકોરમની દક્ષિણમાં આવેલ સમાંતર પર્વત-શ્રેણીઓ છે. સિંધુનદીનું ઉદ્ગમ કૈલાસ શ્રેણીની ઉત્તરમાં છે. અહીંથી તે અનેક શ્રેણીઓને પાર કરીને લડાખ તથા ઝાસ્કર શ્રેણીઓની વચ્ચે દક્ષિણ-પૂર્વથી ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ વહે છે. ઉત્તર-પશ્ચિમમાં પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે દક્ષિણ તરફ વહીને અરબ સાગરને મળે છે.

હિમાલય પર્વતશ્રેણી પશ્ચિમે સિંધુ નદીથી શરૂ કરી પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્ર સુધી વિસ્તરેલી છે. તે બહિર્ગોળ ચાપ બનાવીને લગભગ ૨૪૦૦ કિમીનું અંતર કાપે છે. તેની પહોળાઈ પશ્ચિમમાં ૪૦૦ કિમીથી શરૂ કરી, પૂર્વમાં ૧૫૦ કિમી

સુધીની છે.

હિમાલય નવો ઘેડપર્વત છે. તેમાં ત્રણ સ્પષ્ટ પર્વતશ્રેણીઓ છે, જે એકબીજાને સમયાંતરે ફેલાયેલી છે. આ પૈકી સૌથી ઉત્તર તરફની પર્વતશ્રેણીને બૃહદ્ અથવા ‘આંતરિક હિમાલય’ અથવા ‘હિમાદ્રી’ કહે છે. તેની સરેરાશ ઊંચાઈ ૬૦૦૦ મીટર છે અને હિમાલયનાં બધાં જ મુખ્ય શિખરો આ પર્વત શ્રેણીમાં આવેલાં છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ શિખર (૮૮૪૮ મીટર) જે વિશ્વનું સર્વોચ્ચ શિખર છે તે પણ નેપાળમાંથી આ પર્વતશ્રેણીમાં આવેલું છે. કાંચનજંઘા (૮૫૮૮ મીટર) હિમાલયનું બીજું સર્વોચ્ચ પર્વત શિખર છે જે ભારતના સિક્કિમ રાજ્યમાં છે.

હિમાદ્રીની દક્ષિણે ‘મધ્ય હિમાલય’ અથવા ‘હિમાચલ શ્રેણી’ આવેલી છે. તેની સરેરાશ પહોળાઈ ૫૦ કિમી તથા ઊંચાઈ ૩૭૦૦ થી ૪૫૦૦ મીટર છે. પીર પંજાલ, ઘૌલાઘર તથા મહાભારત શ્રેણીઓ આ ક્ષેત્રમાં આવે છે. ઉત્તર ભારતનાં બધાં મહત્વપૂર્ણ ગિરિમથકો ધર્મશાળા, ડેલહાઉસી, સિમલા, મસૂરી તથા દાર્જિલિંગ આ જ પર્વતશ્રેણીમાં આવેલાં છે.

‘બાહ્ય હિમાલય’ અથવા ‘શિવાલિક શ્રેણી’ એ મધ્ય હિમાલય શ્રેણીઓની દક્ષિણમાં ૧૦ થી ૧૫ કિમીની પહોળાઈ ધરાવે છે, જેમની ઊંચાઈ ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ મીટરની વચ્ચે છે. આ પર્વત શ્રેણીઓ નક્કર નિક્ષેપણ ધરાવતા ખડકોથી બનેલી નથી. પરિણામે અહીં ઘણી વાર ભૂસ્ખલન થતું રહે છે. અનેક જગ્યાએ શિવાલિક શ્રેણીઓ તથા મધ્ય હિમાલય શ્રેણીઓની વચ્ચે સમથળ ખીણો જોવા મળે છે. તે કંકર, પથ્થરો તથા જાડા કાંપથી ઢંકાયેલી રહી છે અને તેને ‘દૂન’ કહે છે, જેમકે દહેરાદૂન તથા પાટલીદૂન.

હિમાલયની પર્વત શ્રેણીઓને પશ્ચિમ-પૂર્વ દિશામાં ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય. પશ્ચિમ ભાગમાં સિંધુ અને સતલુજ નદીઓની વચ્ચેનો જમ્મુ તથા કશ્મીર અને હિમાચલ પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. આને ‘પંજાબ હિમાલય’ કહે છે. જમ્મુ તથા કશ્મીરની પીરપંજાલ શ્રેણીમાં સુપ્રસિદ્ધ પર્વતીય પર્યટક સ્થળ ગુલમર્ગ અને પહેલગામ આવેલાં છે. સતલુજ તથા કાલી નદીઓની વચ્ચેના ભાગને ‘કુમાઉ હિમાલય’ કહે છે, જે ઉત્તરાંચલમાં આવેલો છે. આ પ્રમાણે કાલી તથા તિસ્તા નદીની વચ્ચેના ભાગને ‘નેપાળ હિમાલય’ કહે છે અને તિસ્તા તથા દિહાંગ (સાંગપો) નદીઓની વચ્ચેના ભાગને ‘અસમ હિમાલય’ કહે છે, જેનો ઘણોખરો ભાગ અરુણાચલ પ્રદેશમાં આવેલો છે. હિમાલય પર્વતશ્રેણીમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ ઘાટ પણ આવેલા છે. પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ જતાં શિપકીલા, નાથૂલા તથા બોમડીલા ઘાટ નોંધપાત્ર છે.

ઉત્તર ભારતની કેટલીક મુખ્ય નદીઓમાં સિંધુ, સતલુજ, ગંગા, યમુના, કોસી, તિસ્તા તથા બ્રહ્મપુત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ નદીઓનું ઉદ્ભવ સ્થળ હિમાલયમાં છે. આ નદીઓ નિરંતર પ્રવાહ ધરાવે છે અને પોતાની સાથે વિશાલ જથ્થામાં પાણી અને નિક્ષેપ વહાવીને લાવે છે.

અહીં એક રસપ્રદ તથ્ય એ છે કે આ નદીઓ પૈકી અનેક નદીઓ હિમાલયથી પણ પ્રાચીન છે. સિંધુ, સતલુજ તથા સાંગપો (બ્રહ્મપુત્ર) નદીઓ હિમાલયના ચીનમાં આવેલા

કૈલાસ-માનસરોવર ક્ષેત્રમાંથી એકબીજાની નજીકથી જ નીકળે છે. એમાં સિંધુ તથા સતલુજ પશ્ચિમ તરફ વહે છે, જ્યારે સાંગપો હિમાલય શ્રેણીઓની સમાનાંતરે પૂર્વ તરફ વહે છે. પછી પૂર્વ તરફ વહીને નામચા બરવા (૭૭૫૭ મીટર)ની નજીક અંગ્રેજી અક્ષર U ની જેમ વળાંક લે છે, જ્યાં તેને દિહાંગના નામથી ઓળખે છે. આમ, આ ત્રણે નદીઓ, હિમાલય શ્રેણીઓને વિભિન્ન સ્થળોએ અદ્ભુત દર્શનીય કોતરો બનાવીને, પસાર કરીને ઉત્તરના મેદાન તરફ વહે છે. આ કોતર અંગ્રેજી અક્ષર U ની આકૃતિને મળતી ખીણ જેવો દેખાવ રચે છે, જ્યાં નદીઓના બંને કિનારે દીવાલની જેમ સીધા-ઊભા ટાળવાળી જોવા મળે છે. આ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે જ્યારે હિમાલયનો ઊંચકાવ દરમિયાન એ નદીઓએ પોતાની ખીણોને કાપીને ઊંડી બનાવી હતી. આમ થવાથી બે વિપરીત ક્રિયાઓ, ઊંચકાવ અને કાપકૂપની વચ્ચે સંતુલન બની રહ્યું.

હિમાલય પોતાનાં હિમાચ્છાદિત શિખરો, હિમનદીઓ, સ્વચ્છ નદીઓ તથા સુંદર - રમણીય ખીણો માટે વિખ્યાત છે. કશ્મીર, કુલ્લૂ તથા કાંગડાની ખીણો પોતાના અનુપમ સૌંદર્ય તથા શીતોષ્ણ આબોહવાનાં ફળોના બગીચા માટે વિશ્વવિખ્યાત છે.

દિહાંગ નદી હિમાલયની પૂર્વ-સીમા બનાવે છે. પર્વત શ્રેણીઓ અહીં ખૂબ ઝડપથી દક્ષિણ તરફ વળે છે અને ભારતની પૂર્વ સીમાએ વધુ ફેલાયેલ છે. આને ‘પૂર્વાંચલ’ કહે છે. આને અંતર્ગત પતકાઈ બુમ, નાગા ટેકરીઓ તથા મિઝો ટેકરીઓનો સમાવેશ થાય છે. વચ્ચેથી પશ્ચિમ તરફ વળીને આ શ્રેણીઓ મેદાલયમાં ભારત-બાંગ્લાદેશની સીમાએ ફેલાયેલી છે. અહીં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ક્રમશઃ જેંતિયા, ખાસી તથા ગારો ટેકરીઓના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે.

૨. ઉત્તરનું મેદાન :

આ મેદાનનું નિર્માણ ઉત્તરમાં હિમાલય તથા દક્ષિણમાં દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશમાંથી નીકળતી નદીઓ દ્વારા ટસડાઈને જમા થયેલા કાંપથી થયું છે. આ લગભગ એક સપાટ છે અને તેના ઉચ્ચાવચ્ચ (ઊંચાણ-નીચાણ)માં ઘણું ઓછું અંતર છે. અહીંની ઉપજાઉ / ફળદ્રુપ જમીન, અનુકૂળ આબોહવા તથા પર્યાપ્ત જળ ખેતીના વિકાસમાં ઘણા જ ઉપયોગી છે. આથી અહીં વસ્તી ગીચ જોવા મળે છે.

જ્યારે હિમાલય ક્ષેત્રમાં વહેતી નદીઓ પર્વતીય ટોળાવોને પાર કરી મેદાનોમાં પહોંચે છે. ત્યારે તે પંખાકાર કાંપ (Alluvial Fan) નિર્માણ કરે છે. આ ત્રિભુજાકાર આકૃતિ ધરાવતો નિક્ષેપ છે જેમનો આધાર મેદાન તરફ હોય છે. આવાં ક્ષેત્રોમાં પૂરનાં મેદાન, કુદરતી તટ-બંધ, નદી-નિક્ષેપ તથા બ્લફ્સ (Bluffs) વગેરે કેટલાંક અન્ય ભૂમિસ્વરૂપો પણ બને છે. આ મુખ્યત્વે નદીના નિક્ષેપણથી બનતાં ભૂમિસ્વરૂપો છે.

નદીઓના નીચાણવાસ તરફના ટોળાવ પ્રમાણમાં વધારે મંદ થતા જાય છે. પરિણામે તે ધીમા વેગથી વહે છે. તે પોતાની સાથે લાવેલ નિક્ષેપણ તથા કાદવ, પ્રવાહની વચ્ચે જ જમા કરી દે છે, જેથી નાના નાના દ્વીપ તૈયાર થાય છે.

તેનાથી બચવા માટે નદી અનેક ફાંટામાં વિભાજિત થઈ જાય છે, જેને શાખાઓ કહે છે. જ્યાં સહાયક નદીઓ પોતાની ખીણનું પાણી વહાવીને મુખ્ય નદીમાં ભેળવી દે છે. ત્યાં શાખાઓ મુખ્ય નદીનું પાણી વિભિન્ન ફાંટાઓમાં ફાંટાઈને સમુદ્રમાં મળે છે. આ પ્રવાહોમાં ફાંટાઈને નદીનું પાણી એક ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાઈ જાય છે. આ કાંપનું ત્રિભુજાકાર (ત્રિકોણાકાર) મેદાન ‘ડેલ્ટા’ કહેવાય છે.

ઉત્તર ભારતનું મેદાન સિંધુ નદીના મુખથી લઈને ગંગા-બ્રહ્મપુત્રના મુખ સુધી લગભગ ૩૨૦૦ કિમી સુધી પથરાયેલું છે. તેની પહોળાઈ ૧૫૦ કિમીથી ૩૦૦ કિમીની વચ્ચે છે. પૂર્વ તરફ તે સાંકડું થઈ જાય છે. ઉત્તરના મેદાનને પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીતંત્ર તથા પૂર્વમાં ગંગા-બ્રહ્મપુત્ર નદીતંત્રનાં મેદાનોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે.

સિંધુ અને તેની સહાયક - ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિયાસ તથા સતલુજ નદીઓ હિમાલય ક્ષેત્રમાંથી નીકળે છે. સિંધુ નદી પશ્ચિમ તરફ વહીને ઝડપી વળાંક લઈને દક્ષિણ તરફ વહી અરબ સાગરને મળે છે. સ્થાનિક ભાષામાં બે નદીઓની વચ્ચેની ભૂમિને ‘દોઆબ’ (દો એટલે બે અને આબ એટલે જળ) કહે છે. તેથી પાંચ નદીઓ દ્વારા નિર્મિત મેદાનને પંજાબ (પંજ + આબ) કહે છે. આ મેદાનનો મોટો ભાગ પાકિસ્તાનમાં આવેલો છે.

ગંગા નદી હરિદ્વાર પાસે ઉત્તરના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી પૂર્વ તરફ વહે છે. સમુદ્ર સુધી પહોંચતાં તેને સહાયક નદીઓ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી આવીને મળે છે. પશ્ચિમી બંગાળમાં પહોંચ્યા પછી તે દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે તથા બાંગ્લાદેશમાં બ્રહ્મપુત્ર નદીને મળે છે. બ્રહ્મપુત્ર નદી ભારતમાં અરુણાચલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક અંતર સુધી દક્ષિણ તરફ વહીને બ્રહ્મપુત્ર પશ્ચિમ તરફ વળે છે અને અસમ રાજ્યમાં થઈને વહે છે. બાંગ્લાદેશ પહોંચ્યા પછી તે ફરીથી દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે. ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રનો સંયુક્ત પ્રવાહ ‘મેઘના’ નામથી ઓળખાય છે અને બંગાળની ખાડીને મળે છે. ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રનો મુખત્રિકોણ જગતનો સૌથી મોટો અને તીવ્ર વેગથી આગળ વધતો મુખત્રિકોણ છે.

ભૂપૃષ્ઠના આધારે મેદાની પ્રદેશને પણ ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે : (૧) ભાભાર (૨) તરાઈ (૩) બાંગર (૪) ખદર. સિંધુ નદીથી તિસ્તા નદી સુધી શિવાલિકના તળેટી પ્રદેશમાં કંકર-પથ્થરોની એક પાતળી પટ્ટી જોવા મળે છે. આ કંકર - પથ્થરોની પટ્ટી નદીના પ્રવાહને સમાંતર ગોઠવાયેલી છે. આ પટ્ટી લગભગ ૮ થી ૧૬ કિમી પહોળી છે અને તેને ‘ભાબર’ કહે છે. ભાબર પછી તરાઈનું ક્ષેત્ર આવે છે, જે વધારે ભીનાશવાળું અને દલદલીય છે. અહીં ગીચ જંગલો તથા વિવિધ વન્ય જીવો જોવા મળે છે. મેદાનોના જૂના કાંપને ‘બાંગર’ કહે છે. નિરંતર થતા કાંપના જમાવને કારણે એક સોપાન - આકાર જેવો બની જાય છે, જે પૂરના મેદાનથી ઊંચા હોય છે. પૂરનાં મેદાનોનો નવો કાંપ ‘ખાદર’ તરીકે ઓળખાય છે.

૩. દ્રીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ :

દેશનો આ સૌથી પ્રાચીન ભાગ છે. આ ત્રિભુજાકાર ક્ષેત્રનો

પાયો ઉત્તર તરફ દિલ્લીની તથા રાજમહેલની ટેકરીઓની વચ્ચે છે. ભૂસ્તર વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શિલોંગનો ઉચ્ચપ્રદેશ આ ક્ષેત્રનો જ એક ભાગ છે. તેનો શીર્ષ ભાગ દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી દ્વારા નિર્માણ થયો છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશની સામાન્ય ઊંચાઈ ૬૦૦ થી ૮૦૦ મીટર સુધીની છે. તેનો ઉત્તર તરફનો ઢોળાવ ઉત્તર તથા પૂર્વ તરફ છે જે ચંબલ, શોણ તથા દામોદર નદીઓના પ્રવાહન માર્ગ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સાતપુડા-મૈકલ શ્રેણીઓની દક્ષિણમાં તેનો ઢોળાવ પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ તરફનો છે; પરંતુ દખ્ખણના ઉત્તર-પશ્ચિમના વિસ્તારોનું પાણી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદીઓમાં ઠલવાય છે.

દ્રીપકલ્પીય ઉચ્ચ પ્રદેશના બે ઉપવિભાગો પડે છે :

(૧) મધ્યવર્તી ઉચ્ચ ભૂમિ (૨) દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ

(૧) મધ્યવર્તી ઉચ્ચભૂમિ :

દ્રીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ અનેક ઉચ્ચપ્રદેશો, અનારક્ષાદિત પર્વત શ્રેણીઓ તથા નીચી ટેકરીઓથી બનેલો છે. આ ભાગ નક્કર આગ્નેય ખડકોથી બનેલો છે. ઉચ્ચપ્રદેશનો ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગ અરવલ્લીની પર્વત શ્રેણીથી ઘેરાયેલો છે જે પ્રાચીન ઘેડપર્વતોના અવશિષ્ટ ભાગ છે. અરવલ્લીનો વિસ્તાર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ગુજરાતથી શરૂ કરીને ઉત્તર-પૂર્વમાં દિલ્લી સુધી વિસ્થિત ટેકરીઓના સ્વરૂપે છે. થરપારકર રણક્ષેત્ર આ શ્રેણીની પશ્ચિમે આવેલું છે. આ એક શુષ્ક રણક્ષેત્ર છે. વિસ્તૃત રણક્ષેત્રમાં વિભિન્ન આકારના રેતીના ઢૂવા અનેક સંખ્યામાં સર્વત્ર ફેલાયેલા છે.

મધ્યવર્તી ઉચ્ચભૂમિની દક્ષિણ સીમા વિંધ્યાચલ પર્વતોની વચ્ચે માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશનો વ્યાપ વધારે છે અને મુખ્યત્વે ચંબલ તથા બેતવા નદીઓ તેનું પાણી વહાવીને લઈ જાય છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશનો ઉત્તર તથા ઉત્તર-પૂર્વ ભાગ ધીમે ધીમે ગંગાના મેદાનમાં વિલીન થઈ જાય છે. મધ્યવર્તી ઉચ્ચભૂમિના આ ઉત્તર-પૂર્વ ભાગનો ‘બુંદેલ ખંડ’ કહે છે.

ઉચ્ચભૂમિ ક્ષેત્રના વચ્ચેના ભાગમાં નર્મદા તથા શોણ નદી ખીણોની મધ્યે વિંધ્યાચલ-કૈમુર ટેકરીઓ ભેખડ બનાવે છે. એક દીવાલ જેવી ઊભા ઢાળવાળી ટેકરીને ભેખડ કહે છે, જે આસપાસની ભૂમિની વચ્ચે એક અવરોધ રૂપે રહે છે. શોણ નદીની પૂર્વ તરફ ઝારખંડનો છોટા નાગપુરનો ઉચ્ચપ્રદેશ પણ આ ક્ષેત્રનો ભાગ છે. આ લાવાના કૌતિજસમ સ્તરોના નિક્ષેપોથી બનેલો છે. મધ્યવર્તી ઉચ્ચભૂમિની લગભગ બધી નદીઓ દક્ષિણ તરફથી આવીને ચમુના અને ગંગામાં મળે છે.

રાજમહેલની ટેકરીઓ તથા શિલોંગનો ઉચ્ચપ્રદેશ દ્રીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશનો જ ભાગ છે. એવું લાગે છે કે તેને જોડનારા ખડકો ગંગાના મેદાનની કાંપ-માટી નીચે દબાઈ ગયા છે.

(૨) દખ્ખણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ :

દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશની ઉત્તરમાં સાતપુડા, મહાદેવ તથા મૈકલ ટેકરીઓની દક્ષિણ તરફ આવેલા દ્રીપકલ્પના દક્ષિણ

છેડા સુધી વિસ્તૃત છે. ઉચ્ચપ્રદેશના ઉત્તર - પશ્ચિમી ભાગે મુખ્યત્વે લાવા - નિક્ષેપોથી બનેલા છે. પશ્ચિમ તરફ તેની સીમા પશ્ચિમ ઘાટ દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. જે અરબ સાગરના કિનારે લગભગ અવિચ્છિન્ન રૂપે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં વ્યાપ્ત છે. તેનાં અનેક સ્થાનિક નામો છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં તેને સહ્યાદ્રિ કહે છે, તમિલનાડુમાં તેને નીલગિરિના નામથી ઓળખે છે અને કેરલ-તમિલનાડુની સીમા પર તેને અન્નામલાઈ અને કાર્ડમમ ટેકરીઓના નામથી ઓળખવામાં છે. પશ્ચિમઘાટનો દક્ષિણ ભાગ પ્રમાણમાં વધારે ઊંચો છે. સામાન્ય રીતે દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશની ઊંચાઈ ૮૦૦ મીટર થી ૧૧૦૦ મીટર છે. જોકે કેટલીક જગ્યાએ તે એકાએક વધુ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણી ઓછી ઊંચાઈ ધરાવતી ટૂટક ટેકરીઓ જેમની ઊંચાઈ ક્યાંક ૮૦૦ મીટરથી વધારે હોય તે ટૂટક શૃંગલાના રૂપે આ ઉચ્ચપ્રદેશની પૂર્વ સીમા બનાવે છે. આને ‘પૂર્વઘાટ’ કહે છે. આ વિસ્તારનો સામાન્ય ઢોળાવ પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ તરફનો છે, જે નદીઓની પ્રવાહ-દિશાથી પણ જાણી શકાય છે. પશ્ચિમ તરફ વહેતી નર્મદા તથા તાપીને બાદ કરતાં દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશની મોટા ભાગની નદીઓ પૂર્વ તરફ વહીને બંગાળની ખાડીને મળે છે.

૪. તટીય મેદાનો :

દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ કચ્છથી ઓરિસ્સા સુધી મેદાનોની સાંકડી પટ્ટીથી ઘેરાયેલો છે. તેને પશ્ચિમ તથા પૂર્વનાં તટીય મેદાનોમાં વહેંચવામાં આવે છે. પશ્ચિમનું તટીય મેદાન ગુજરાતથી કેરળ સુધી ફેલાયેલું છે. ગુજરાતને બાદ કરતાં તે મોટા ભાગે સાંકડું મેદાન છે. તે ઘણું જ અસમાન અને ઊંચાણ-નીચાણ ધરાવે છે. અને ગોવાથી દક્ષિણમાં તેને મલબાર તટ કહે છે. પૂર્વના તટથી વિરુદ્ધ અહીં વિસ્તારમાં ખાડીઓનું (Estuaries) નિર્માણ કરે છે. મોટા ભાગની ખાડીઓ નદીના પાણી હેઠળ ડૂબી ગયેલી ખીણો છે જે સમુદ્રતળના ઊંચકાવથી બનેલી છે. તે મત્સ્યપ્રવૃત્તિ અને બંદરોના વિકાસ માટે ઉપર્યુક્ત સંજોગો પેદા કરે છે. પશ્ચિમ - તટે અનેક ઉત્તમ કુદરતી બંદરો આવેલાં છે. જેમાં મુંબઈ તથા માર્મગોવાનો સમાવેશ થાય છે. દૂર દક્ષિણમાં કેરળના તટ પર પશ્ચાદ્ જળથી નિર્માણ થયેલાં ખારા

પાણીનાં ‘લેગૂન’ જોવા મળે છે. આ સિવાય રેત - પાળા (Sand bars) અને (Spits) જેવાં તટીય ભૂમિસ્વરૂપો એક મહત્ત્વની નિક્ષેપણ - વિશેષતા દર્શાવે છે.

પૂર્વનું તટીય મેદાન, પશ્ચિમના તટીય મેદાન કરતાં પ્રમાણમાં વધારે પહોળું છે. અહીં કાવેરી, કૃષ્ણા, ગોદાવરી અને મહા નદી જેવી નદીઓના મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં કાંપ - નિક્ષેપણ વધારે થયું છે. દક્ષિણ આંધ્રપ્રદેશ તથા તમિલનાડુનો તટીય પ્રદેશ ‘કોરોમંડલ તટ’ના નામથી જાણીતો છે.

૫. દ્વીપસમૂહ :

ભારતના લક્ષદ્વીપ અને અંદમાન - નિકોબાર દ્વીપસમૂહની ઉત્પત્તિ જુદા પ્રકારથી થઈ છે. લક્ષદ્વીપ અનેક નાના નાના દ્વીપો મળીને બનેલો છે. તે અરબ સમુદ્રમાં કેરળના પશ્ચિમ કિનારાથી થોડેક દૂર આવેલા છે. આ દ્વીપ સમૂહો પૈકી સૌથી દક્ષિણે આવેલો દ્વીપ આપણા પડોશી દેશ માલદીવ દ્વીપોથી ઘણો નજીક છે. લક્ષદ્વીપ પરવાળાના નિક્ષેપોથી બનેલો છે. એ પૈકી અનેક દ્વીપોનો આકાર ઘોડાની નાળ જેવો છે. આ પ્રકારના પરવાળા-દ્વીપોને ‘એટોલ’ કહે છે.

ભારતની પૂર્વ તરફ બંગાળની ખાડીમાં અંદમાન તથા નિકોબાર દ્વીપસમૂહ પ્રમાણમાં મોટા છે. તેમની સંખ્યા પણ વધારે છે અને તે વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં વિખરાયેલા છે. આ દ્વીપસમૂહ દેશના મુખ્ય ભૂમિભાગથી વધારે દૂર પણ છે. આ દ્વીપો નિમજ્જન-પર્વત શ્રેણીઓનાં શિખરો છે. એ પૈકી કેટલાક જવાળામુખીય ક્રિયા દ્વારા પણ બનેલા છે. નિકોબાર સમૂહમાં ૧૮ દ્વીપ છે. એ પૈકી કેટલાકની લંબાઈ ૬૦ થી ૧૦૦ કિમી સુધીની જોવા મળે છે. આ દ્વીપસમૂહ લગભગ ૩૫૦ કિમીના અંતરે ફેલાયેલા છે. આ દ્વીપસમૂહ દેશની વ્યૂહાત્મક સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

વિવિધ પ્રાકૃતિક રચનાકીય વિભાગોનું વિસ્તૃત વિવરણ પ્રત્યેક વિભાગની વિશિષ્ટતાઓ સ્પષ્ટ કરે છે; પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે એ વિભાગો એકબીજાના પૂરક છે અને દેશનાં કુદરતી સંસાધનોમાં સમૃદ્ધિ-ઉમેરણ કરે છે. ઉત્તરના પર્વતો જળ અને જંગલોના મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ઉત્તરનું મેદાન દેશનો અન્નભંડાર છે. તે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના વિકાસના આધારો છે. ઉચ્ચપ્રદેશ ખનીજોના ભંડાર છે, જેણે દેશના ઔદ્યોગીકરણમાં વિશેષ ભૂમિકા નિભાવી છે. તટીય ક્ષેત્રોએ મત્સ્યપ્રવૃત્તિ અને બંદર - સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપ્યો છે. આમ, દેશના વિવિધ પ્રાકૃતિક વિભાગો ભવિષ્યમાં અનેક વિકાસની શક્યતાઓ પ્રદાન કરે છે.

—X—X—X—X—X—X—X—

૧૫. આબોહવા

આબોહવા એ કોઈ વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ઉપર લગભગ ૩૦ વર્ષ અથવા તેથી વધુ સમયગાળા દરમિયાન અનુભવાયેલી ઋતુગત પરિસ્થિતિનું એકંદર ચિત્ર છે. આબોહવા અને હવામાનનાં તત્વો એક જ છે. તેમાં તાપમાન, વાતાવરણીય દબાણ, પવન, ભેજ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અને અનુભવ્યું હશે કે, હવામાનની પરિસ્થિતિ ક્યારેક એક દિવસ દરમિયાન પણ બદલાતી રહે છે. પણ કેટલાંક અઠવાડિયાં કે મહિનાઓ સુધી હવામાનની એકધારી સ્થિતિ પણ અનુભવાય છે. ઘણા દિવસો ગરમ અથવા ઠંડા હોય છે, શાંત અથવા વેગીલા પવનોવાળા હોય છે. આકાશ વાદળછાયું અથવા સ્વચ્છ હોય છે, ભેજવાળા અથવા શુષ્ક હોય છે. વાતાવરણીય પરિસ્થિતિને આધારે સમગ્ર વર્ષને વિવિધ ઋતુઓમાં વહેંચવામાં આવે છે, જેમકે શિયાળો, ઉનાળો અને વર્ષાઋતુ. વિશ્વને અનેક આબોહવાકીય પ્રદેશોમાં વહેંચવામાં આવે છે. શું તમને ખબર છે કે ભારતની આબોહવા ક્યા પ્રકારની છે અને શા માટે છે ? આ સંદર્ભમાં આ વિશે શીખીએ.

ભારતની આબોહવાને ‘મૌસમી’ પ્રકારની આબોહવા કહે છે. અરેબિક શબ્દ Mausim-મૌસિમ ઉપરથી ‘મોસમ’ શબ્દ આવ્યો છે. તેનો અર્થ ‘ઋતુ’ એવો થાય છે. એકંદરે એકતા તથા સામાન્ય તરાહોમાં દેખાતી સમાનતા હોવા ઉપરાંત દેશની અંદર આબોહવાની પરિસ્થિતિમાં ઘણી પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ છે. આપણે બે નોંધપાત્ર તત્વો તાપમાન અને વૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીએ તો જણાશે કે તેમાં સ્થળ તથા ઋતુ પરત્વે કેટલો તફાવત છે.

ઉનાળામાં રાજસ્થાનમાં શ્રીગંગાસાગર નજીકના રણ વિસ્તારમાં તાપમાન કેટલીક વાર ૫૦° સે. અથવા તેથી પણ વધુ હોય છે. તે સમયે જમ્મુ અને કશ્મીરના પહેલગાંવમાં તાપમાન ૨૦° સેની આસપાસ રહે છે. શિયાળાની રાત્રિઓમાં જમ્મુ અને કશ્મીરના ડ્રાસ (Dras) માં તાપમાન -૪૫° સે. જેટલું નીચું ઊતરી જાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ કેરલમાં તિરૂવનંતપુરમમાં તે સમયે તાપમાન ૨૦° સેથી વધુ હોઈ શકે છે. આ હકીકતો ઉપરથી તારવી શકાય છે કે ભારતમાં સ્થળ - સ્થળ ને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્ર વચ્ચે તાપમાનમાં ઘણા મોટા તફાવતો જણાય છે. અનેક પરિસ્થિતિમાં પણ ઋતુગત વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. કેટલાંક સ્થળોનાં દિવસ- રાત્રિના તાપમાનમાં ઘણો તફાવત છે. થરની રણભૂમિમાં દિવસનું તાપમાન ૫૦° સે. હોઈ શકે છે અને તે જ દિવસની રાત્રિ દરમિયાનનું તાપમાન શૂન્ય અંશ એટલે કે ગલનબિંદુ નજીક પહોંચી શકે છે. તેની સામે અંદમાન - નિકોબાર દ્વીપસમૂહ અથવા કેરલમાં દિવસ અને રાત્રિના તાપમાનમાં ૭° કે ૮° સે જેટલો તફાવત રહે છે.

હવે આપણે વૃષ્ટિ અને વૃષ્ટિમાત્રા બાબતમાં જોઈશું. કેવળ વૃષ્ટિના પ્રકારોમાં જ તફાવત નથી, પણ વૃષ્ટિની માત્રા તથા ઋતુગત વિતરણમાં પણ તફાવત છે. જેમકે, હિમાલયમાં થતી વૃષ્ટિ મુખ્યત્વે સરેરાશ વૃષ્ટિનો તફાવત પણ ઘણો હોય છે. મેઘાલયમાં ૪૦૦ સેમી લઈને લડાખ અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં ૧૦ સેમી કરતાં ઓછો વરસાદ પડે છે. દેશના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં જૂન - સપ્ટેમ્બર દરમિયાન વરસાદ પડે છે, પણ તમિલનાડુના તટીય પ્રદેશોમાં વરસાદ શરદ ઋતુ તથા શિયાળાની શરૂઆતમાં આવે છે. શિયાળામાં દેશના ઉત્તર

ભાગમાં પશ્ચિમી વિક્ષોભ (વેસ્ટર્ન ડિસ્ટર્બન્સિઝ)ને લીધે પણ વરસાદ થાય છે, જ્યારે તમિલનાડુમાં થતો વરસાદ ઉત્તર - પૂર્વીય મૌસમી આબોહવાનું પરિણામ છે.

સામાન્ય રીતે તટીય ક્ષેત્રોમાં તાપમાનનો ગાળો ઓછો હોય છે. દેશના આંતરિક ભાગોમાં તાપમાનનો ઋતુગાળો વધારે હોય છે. ઉત્તરનાં મેદાનોમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતાં વૃષ્ટિમાત્રા ઘટતી જાય છે. આ તફાવતોને કારણે અહીં રહેતા લોકોનાં જીવન, ખોરાક, પોષાક તથા રહેઠાણોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે મૌસમી આબોહવાની એકંદર અસરને લીધે દેશની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ ખેતી તથા સાહિત્ય, નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા અને ઉત્સવોની ઉજવણીમાં સામ્ય જોઈ શકાય છે.

■ આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળો :

કોઈ પણ પ્રદેશની આબોહવા અનેક પરિબળોના સંબંધોથી નક્કી થાય છે. જેમકે અક્ષાંશ, ઊંચાઈ, સમુદ્રથી અંતર વગેરે. ભારતની આબોહવા ઉપર અસર કરતાં મુખ્ય પરિબળો નીચે મુજબ છે :

૧. અક્ષાંશ :

ભારતનો અક્ષાંશીય વ્યાપ ૮° થી ૩૭° સુધીનો એટલે કે ૩૦° અક્ષાંશો જેટલો છે. કર્કવૃત્ત એટલે કે ૨૩.૫° અક્ષાંશવૃત્ત દેશને લગભગ બે બરાબર ભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. તેથી દક્ષિણનો ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં અને ઉત્તરનો ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં પડે છે.

૨. ભૂપૃષ્ઠ :

ઉત્તરમાં આવેલી હિમાલય પ્રવર્તશ્રેણી એક અસરકારક પરિબળ છે તે મધ્ય એશિયામાંથી ભારત આવતા અત્યંત ઠંડા પવનોને રોકે છે અને એ રીતે ભારતીય ઉપખંડનું કાલિલ ઠંડીથી રક્ષણ કરે છે અને શિયાળા દરમિયાન પણ ઉત્તર ભારત હૂંફાળી આબોહવાનો અનુભવ કરે છે. આ જ હિમાલય શ્રેણી ઉનાળામાં હિન્દ મહાસાગર ઉપરથી આવતા ભેજવાળા પવનોને રોકે છે.

૩. આકાર :

ભારતના ભૂપૃષ્ઠનો નકશો જુઓ. દ્વીપકલ્પીય ભારતના ત્રિભૂજ આકારને લીધે તેની ફરતે રહેલા મહાસાગર તથા સમુદ્રોની વિશેષ અસર થાય છે. ઉત્તરનું મેદાન તીવ્ર ખંડીય પરિસ્થિતિ ધરાવે છે, કારણ કે આ મેદાન સમુદ્રથી દૂર આવેલું છે. આમ, દક્ષિણ ભારત સમુદ્રની અસર અનુભવે છે અને ઉત્તર ભારત સમુદ્રથી દૂર આવેલો હોવાથી સમુદ્રની સીધી અસરથી વંચિત રહે છે.

■ વિશાળ જળરાશિ :

ભારતની દક્ષિણે હિન્દ મહાસાગર આવેલો છે તથા પશ્ચિમે અરબ સાગર તથા પૂર્વમાં બંગાળની ખાડી છે. આ વિશાળ જળરાશિને લીધે તેના ઉપરથી વાતા પવનો ભરપૂર ભેજનો સંગ્રહ કરે છે અને તેનો લાભ દક્ષિણ ભારતને મળે છે. લગભગ સમગ્ર ભારત ઉપર આ પવનો વરસાદ નાખે છે.

આ અને અન્ય કેટલાંક પરિબળો સંયુક્ત રીતે ભારતની

આબોહવાના નિર્માણ ઉપર અસર કરે છે.

■ ભારતીય ઋતુચક્ર :

ભારત ઉપર અનુભવાતી ઋતુગત પરિસ્થિતિને ભારતની મૌસમી આબોહવા કહે છે. તેને મોનસૂન (Monsoon) પણ કહે છે. તેનું સ્વરૂપ અને રચનાતંત્ર ઋતુસંબંધી આંકડાને આધારે સમજી શકાય છે. પૂર્વ પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા પોર્ટ ડાર્વિન (Port Darwin) ની વચ્ચે રચાતા દબાણના તફાવતો માપીને મોસમની તીવ્રતા વિશે આગાહી કરી શકાય છે. ભારતનો હવામાન વિભાગ ૧૬ માપદંડોને આધારે મોસમ વિશે લાંબા સમયની આગાહી કરી શકે છે. પાછલાં કેટલાંક વર્ષોમાં આવી આગાહીઓ સાચી ઠરી છે. ભારતીય ઋતુચક્રની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે :

● ઋતુચક્ર :

ભારતની મૌસમી પ્રકારની આબોહવા વિશિષ્ટ ઋતુચક્રનો નિર્દેશ કરે છે. હવામાનમાં થતા ફેરફારોથી ઋતુઓ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા ફેરફારો દેશના આંતરિક ભાગોમાં વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે. સમુદ્ર નજીકનાં ક્ષેત્રોમાં તાપમાનમાં વધારે તફાવત હોતો નથી પણ વૃષ્ટિની તરાહમાં ચોક્કસ તફાવત જોવા મળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પૂણે ખાતે આવેલી ભારત સરકારની હવામાન ખાતાની કચેરીએ ભારતની આબોહવાને ચાર ઋતુઓમાં વર્ગીકૃત કરી છે તે નીચે મુજબ છે :

- (૧) ઠંડા હવામાનની ઋતુ :
શિયાળો - ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી
- (૨) ગરમ હવામાનની ઋતુ :
ઉનાળો - માર્ચથી મે
- (૩) આગળ વધતા ચોમાસાની ઋતુ :
વર્ષાઋતુ - જૂનથી સપ્ટેમ્બર
- (૪) પાછા ફરતા મૌસમી પવનોની ઋતુ -
ઓક્ટોબર - નવેમ્બર

(૧) ઠંડા હવામાનની ઋતુ - શિયાળો :

ઉત્તર ભારતમાં નવેમ્બરના મધ્ય ભાગથી ઠંડી ઋતુનો પ્રારંભ થાય છે અને ફેબ્રુઆરી સુધી રહે છે. ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી એ બે સૌથી વધુ ઠંડા મહિના છે. દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતાં તાપમાન ઘટતું જાય છે. ચેન્નઈમાં સરેરાશ તાપમાન ૨૪° સેથી ૨૫° સેની વચ્ચે રહે છે. ઉત્તરનાં મેદાનોમાં ૧૦° સે થી ૧૫° સે વચ્ચે તાપમાન અનુભવાય છે. દિવસ મોટે ભાગે હુંફાળો રહે છે. પણ રાત્રિ ઠંડી હોય છે. ઊંચા ક્ષેત્રોમાં સામાન્ય રીતે ધુમ્મસ છવાયેલું હોય છે.

આ ઋતુ દરમિયાન ભારત ઉત્તર - પૂર્વીય વ્યાપારી પવનોના માર્ગમાં આવે છે. આ પવનો જમીન ઉપરથી સમુદ્ર તરફ જાય છે તેથી તેમાં ભેજનું પ્રમાણ નહિવત્ હોય છે આને લીધે દેશના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં સૂકી ઋતુ હોય છે. પણ, તમિલનાડુનાં તટીય ક્ષેત્રોમાં આ પવનો વરસાદ નાખે છે. કારણ કે ત્યાં આ પવનો સમુદ્ર ઉપરથી પસાર થયા પછી તમિલનાડુમાં પ્રવેશે છે, તેથી તે ભેજવાળા હોય છે. દેશના ઉત્તર ભાગમાં ભારે દબાણ ધરાવતું પણ નબળું

ક્ષેત્ર રચાય છે. આ ક્ષેત્રમાં મંદ પવનો બહારની બાજુએ ફૂંકાતા જાય છે. ભૂપૃષ્ઠની અસરને કારણે ગંગા નદીની ખીણમાં તે ઉત્તર - પશ્ચિમ દિશાએ ફૂંકાય છે. આ ઋતુ એકંદરે ખુશનુમા રહે છે. આકાશ સ્વચ્છ હોય છે, તાપમાન તથા ભેજ ઓછા હોય છે.

ઉત્તર ભારતનાં મેદાનોમાં શિયાળાની ખાસ વિશેષતા એ છે કે અહીં પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશાએથી વાતાવરણીય વિક્ષોભ આવે છે. આ હલકું દબાણતંત્ર છે, જેનો ઉદ્ભવ ભૂમધ્ય સાગર અને પશ્ચિમ એશિયા ઉપર થાય છે. ત્યાંથી તે પૂર્વ તરફ આગળ વધે છે. પશ્ચિમિયા જેટ સ્ટ્રીમ નામનો વાતપ્રવાહ તેને ભારત તરફ ખેંચી લાવે છે. આ વિક્ષોભોની અસરથી મેદાની પ્રદેશોમાં ઘણો જરૂરી વરસાદ પડે છે અને હિમાલય ક્ષેત્ર ઉપર હિમવર્ષા થાય છે. શિયાળામાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે પણ તે રવિપાક માટે તે મહત્વનો છે.

દ્રીપકલ્પીય ભારતમાં ઠંડી ઋતુ તદ્દન સ્પષ્ટ હોતી નથી. સમુદ્રની અસરને લીધે અહીં પ્રવર્તતા તાપમાનના વિતરણમાં ઋતુગત તફાવત અનુભવાતો નથી.

(૨) ગરમ હવામાનની ઋતુ - ઉનાળો :

સૂર્યનું ઉત્તરાયન થવાથી વધુ તાપમાનવાળો વૈશ્વિક પટ્ટો દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ખસે છે. તેથી ભારતમાં માર્ચથી મે મહિના સુધી ઉનાળો હોય છે. ગરમ પટ્ટાના ખસવાની અસર વિભિન્ન અક્ષાંશો ઉપર આવેલાં સ્થળોના માર્ચથી મે મહિનાના તાપમાનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશમાં માર્ચ મહિનામાં અધિકતમ તાપમાન લગભગ ૩૮° સે હોય છે. એપ્રિલ મહિના દરમિયાન ગુજરાત અને મધ્ય પ્રદેશમાં ૪૨° સે તાપમાન હોય છે. મે મહિનામાં ઉત્તર - પશ્ચિમ ભાગમાં તાપમાન ૪૮° સેની આસપાસ હોય એ સામાન્ય ઘટના છે.

આટલું ઊંચું તાપમાન એ બાબતનો નિર્દેશ કરે છે કે આ પ્રદેશો સમુદ્રથી દૂર હોવાથી ત્યાંના તાપમાન ઉપર સમુદ્રની અસર થતી નથી. તેથી વિરુદ્ધ દ્રીપકલ્પીય ભારતમાં તાપમાન ઉપર મહાસાગરની અસર સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઉનાળામાં દેશના ઉત્તર ભાગમાં તાપમાન વધવાનો અને વાતાવરણીય દબાણ ઘટવાનો અનુભવ થાય છે. મે મહિનાના અંત સુધી અહીં હલકા દબાણનાં ક્ષેત્રો ઉદ્ભવે છે. તે ઉત્તર - પશ્ચિમમાં થરના રણપ્રદેશથી પૂર્વ અને દક્ષિણ - પૂર્વમાં પટણા અને છોટા નાગાપુરના ઉચ્ચપ્રદેશો સુધી ફેલાયેલાં હોય છે. હવાનું ભ્રમણ (પરિસંચરણ - Circulation) આ હલકા દબાણક્ષેત્રની આસપાસ શરૂ થઈ જાય છે.

ઉનાળાની ઋતુનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ ગરમ હવા છે જે 'લૂ'ના નામે ઓળખાય છે. તે ઉત્તર અને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં ફૂંકાતા શુષ્ક, ગરમ અને વેગીલા પવનો છે. તે મોટે ભાગે મધ્યરાત્રિ સુધી પણ ફૂંકાતા હોય છે. આ ગરમ હવાનો સંપર્ક ઘણી વાર પ્રાણઘાતક પણ હોઈ શકે છે. આ વિસ્તારોમાં મે મહિના દરમિયાન સાંજે આવતાં 'ધૂળિયાં તોફાનો' (ડસ્ટ સ્ટોર્મ્સ) એ સાધારણ ઘટના છે. આવી

ધૂળની આંધી પછી કોઈક વાર થોડો વરસાદ પણ પડી જાય છે અને તેથી ઠંડા પવનો ફૂંકાવા લાગે છે. તેનાથી તાપમાન ઘટે છે અને અસહ્ય ગરમીથી રાહત મળે છે. સ્થાનિક પવનોના ઉદ્ભવની સાથે ઘણા વેગીલા પવનો ફૂંકાય છે. મુશળધાર વરસાદ પડે છે અને ક્યારેક કરા પડવા જેવી ઘટના પણ બને છે.

ઉનાળાના અંતમાં કેરલ તથા કર્ણાટકમાં મૌસમી ઋતુ પૂર્વનાં ઝાપટાં પડવાં (પ્રી મોન્સૂન શાવર્સ) એ સામાન્ય બાબત છે. આવાં ઝાપટાં કેરીને પકવવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેથી તેમને સ્થાનિક ભાષામાં આમ્રવૃષ્ટિ (Mengo Showers) કહે છે.

(૩) આગળ વધતા ચોમાસાની ઋતુ - વર્ષાઋતુ :

ઉત્તર - પશ્ચિમનાં મેદાનોમાં જૂનની શરૂઆત સુધીમાં હલકા દબાણની સ્થિતિ વધુ તીવ્ર બને છે. આ સ્થિતિ દક્ષિણ ગોળાર્ધના વ્યાપારી પવનોને આકર્ષવામાં સક્ષમ હોય છે. દક્ષિણ - પૂર્વના આ વ્યાપારી પવનો હિન્દ મહાસાગર ઉપરથી પસાર થાય છે. વિવિધ પસાર કર્યા પછી તે દક્ષિણ - પશ્ચિમ દિશાના બને છે અને આગળ વધે છે. વિષુવૃત્તીય ગરમ પ્રવાહ ઉપરથી પસાર થતા હોવાથી આ પવનો પોતાની સાથે પુષ્કળ ભેજ લઈ આવે છે. વ્યાપારી પવનોની જેમ મૌસમી પવનો નિયમિત હોતા નથી. તેમની પ્રકૃતિ સ્પંદિત (Pulsating) હોય છે.

આ પવનો વેગીલા હોય છે. તેમની સરેરાશ ગતિ પ્રતિ કલાકે ૩૦ કિમી હોય છે. દૂર આવેલા ઉત્તર-પશ્ચિમ વિસ્તારોને બાદ કરતાં આ પવનો એક મહિનામાં જ સમગ્ર દેશમાં ફેલાઈ જાય છે. આ ભેજવાળા પવનોની સાથે જ વાદળોના જોરદાર ગડગડાટ, વીજચમકારા અને મુશળધાર વરસાદ થાય છે.

ભારતમાં દક્ષિણ - પશ્ચિમ પવનોના આગમનની સાથે જ હવામાનમાં પરિવર્તન આવે છે. ભારતીય દ્વીપકલ્પ મૌસમી પવનોને બે શાખાઓમાં વહેંચી દે છે. તેમને અનુક્રમે અરબ સાગર શાખા અને બંગાળની ખાડીની શાખા કહે છે. અરબ સાગરની શાખાના માર્ગમાં પશ્ચિમઘાટ અવરોધરૂપ બને છે. અને તેના વાતાભિમુખ ટોળાવો ઉપર ભારે વરસાદ થાય છે. પશ્ચિમઘાટને ઓળંગીને આ પવનો દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ પહોંચે છે. અહીં તેનાથી સારો વરસાદ થાય છે. ત્યાર પછી આ પવનો ગંગાના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે અને બંગાળની ખાડી તરફી આવતા પવનો સાથે ભળી જાય છે. અરબ સાગર શાખાની પેટા શાખા સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ અને કર્ણાટકમાં પ્રવેશ કરે છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાન ઉપરથી આગળ વધતાં ત્યાં આ પવનો થોડો વરસાદ નાખે છે. પંજાબ અને હરિયાણામાં આ પવનો બંગાળની ખાડી તરફથી આવતા પવનો સાથે ભળી જાય છે. આ બંને શાખાઓ સંયુક્ત રીતે પશ્ચિમ હિમાલયનાં ક્ષેત્રોમાં વરસાદ આપે છે.

બંગાળની ખાડીની શાખા મ્યાનમાર અને બાંગ્લાદેશના

દક્ષિણ-પૂર્વ વિસ્તારો તરફ આગળ વધે છે. મ્યાનમારમાં કિનારાની નજીક આવેલી આરાકાન પર્વતમાળાને લીધે આ શાખા વળાંક લે છે અને પછી દક્ષિણ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ દિશાથી બાંગ્લાદેશ અને પશ્ચિમી બંગાળમાં પ્રવેશ કરે છે. હિમાલય અને ઉત્તર - પશ્ચિમ ભારત ઉપર હળવું દબાણક્ષેત્ર રચાય છે તેને લીધે આ શાખા બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. તેનો એક ફાંટો પશ્ચિમ તરફ ગંગાના મેદાન ઉપર થઈને પંજાબ સુધી પહોંચે છે. બીજો ફાંટો બ્રહ્મપુત્રની ખીણમાં ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં આગળ વધે છે. અને ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં ખૂબ વરસાદ નાખે છે. ખાસી ટેકરીઓમાં આવેલા મોનસીનરમમાં વિશ્વનો સૌથી વધુ વાર્ષિક વરસાદ પડે છે. મોનસીનરમથી ૧૬ કિમી પૂર્વમાં આવેલા ચેરાપુંજી એ વરસાદના કેટલાક અન્ય રેકર્ડ પોતાનાં નામે કર્યા છે.

દક્ષિણ-પશ્ચિમના મૌસમી પવનોને લીધે પડતા વરસાદના વિતરણ ઉપર દેશના ભૂપૃષ્ઠની વિશેષ અસર છે. દા.ત., પશ્ચિમઘાટના વાતાભિમુખ ટોળાવો ઉપર ૨૫૦ સેમી કરતાં વધુ વાર્ષિક વરસાદ પડે છે. તેથી વિરુદ્ધ પશ્ચિમઘાટના વર્ષાછાયા પ્રદેશમાં ૫૦ સેમી કરતાં ઓછો વરસાદ પડે છે. આ જ પ્રમાણે ઉત્તર-પૂર્વનાં રાજ્યોમાં ત્યાંની ટેકરીઓ અને પર્વત શ્રેણીઓને લીધે ખૂબ વરસાદ પડે છે. આ ઋતુમાં કોલકાતામાં ૧૨૦ સેમી. પટણામાં ૧૦૨ સેમી, અલ્હાબાદમાં ૮૧ સેમી અને દિલ્લીમાં ૫૬ સેમી વરસાદ થાય છે. પશ્ચિમ તરફ જતાં વરસાદનું આ ઘટતું પ્રમાણ સમુદ્રથી વધતા જતા અંતરને લીધે છે.

મૌસમી પવનો સાથે વરસાદનો ક્રમભંગ થવાની મહત્વની ઘટના સંકળાયેલી છે. મૌસમી વરસાદ કેટલાક દિવસો સુધી એક સાથે પડે છે. તેની વચ્ચે વરસાદ પડે જ નહિ એવા દિવસો હોય છે અને પછી ફરીથી વરસાદના દિવસો આવે છે. આ ઘટનાને વરસાદનો ક્રમભંગ કહે છે. તેનો સંબંધ ઉષ્ણ કટિબંધમાં ઉદ્ભવતા હળવા દબાણની તીવ્રતા તથા આવૃત્તિ સાથે છે. આ હળવું દબાણ ક્ષેત્ર બંગાળની ખાડીમાં મથાળાના ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી મુખ્ય ભૂમિભાગ ઉપર આગળ વધે છે.

મૌસમી પવનો અનિયમિત અને અનિશ્ચિત હોય છે. આ તેમનાં જાણીતાં લક્ષણો છે. શુષ્ક અને આર્દ્ર દિવસોનો ક્રમ બદલાતો રહે છે. કોઈ એક પ્રદેશમાં તેને લીધે પૂર આવી શકે છે તો બીજા પ્રદેશ ઉપર દુષ્કાળ પડવાની સંભાવના હોય છે. મૌસમી પવનોના આગમન અને તેમના પાછા ફરવાની ઘટનાઓ અનિયમિત અને અનિશ્ચિત હોય છે. તેનાથી દેશના કરોડો ખેડૂતોની ખેતીપ્રવૃત્તિમાં અવરોધ ઊભો થાય છે તેમજ અવ્યવસ્થા સર્જાય છે.

(૪)

પાછા ફરતા મૌસમી પવનોની ઋતુ :

ઑક્ટોબર અને નવેમ્બર મહિનામાં હળવા દબાણનું ક્ષેત્ર નબળું પડે છે. તેના સ્થાને ક્રમશઃ ભારે દબાણ ક્ષેત્ર રચાય છે. મૌસમી પવનોનું જોર નબળું પડે છે

અને તે ધીમે ધીમે પીછેહઠ કરવા લાગે છે. આથી તેમને પાછા ફરતા મૌસમી પવનો કહે છે ઓક્ટોબરના પ્રારંભમાં મૌસમી પવનો ઉત્તરનાં મેદાનમાંથી પાછા ફરવા લાગે છે. ઓક્ટોબર - નવેમ્બર મહિના એ સંક્રાંતિ (વચગાળાનો) સમયગાળો છે. તે સમયે ગરમ વર્ષાઋતુને સ્થાને શુષ્ક તથા ઠંડા પવનોની પરિસ્થિતિનો પ્રારંભ થાય છે. સ્વચ્છ આકાશ અને વધતું જતું તાપમાન એ પાછા ફરતા મૌસમી પવનોનું પૂર્વ લક્ષણ છે. દિવસે તાપમાન વધી જાય છે રાત્રિ ઠંડી અને ખુશનુમા હોય છે. જમીન હજી પણ ભેજવાળી રહે છે. ઊંચું તાપમાન અને ભેજની પરિસ્થિતિને કારણે દિવસનું હવામાન અકળાવનારું થઈ જાય છે. આ સ્થિતિને ‘ઓક્ટોબર હીટ’ (October Heat) કહે છે. ગુજરાતમાં આવી પરિસ્થિતિ “ભાદરવી તાપ” નામે જાણીતી છે.

ઓક્ટોબરના ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તર ભારતમાં તાપમાન ઝડપથી નીચું જાય છે. નવેમ્બરના પ્રારંભમાં ઉત્તર - પશ્ચિમ ભારતમાં અગાઉ રચાયેલું હળવું દબાણક્ષેત્ર હવે બંગાળની ખાડીમાં સ્થિર થાય છે. દબાણ ક્ષેત્રના આ સ્થળાંતરણનો સંબંધ અંદમાન સમુદ્રમાં ઉદ્ભવતા ચક્રવાતીય હળવા દબાણ સાથે છે. તેમાંથી જે હળવું દબાણ ક્ષેત્ર ભારતના પૂર્વ કિનારાને પાર કરી જાય છે તે ત્યાં વ્યાપક અને ભારે વરસાદ નાખે છે. આ ઉષ્ણ કટિબંધીય ચક્રવાત મોટે ભાગે વધુ વિનાશક હોય છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી નદીઓના ગીચ વસ્તી ધરાવતા મુખત્રિકોણ પ્રદેશોમાં આવા ચક્રવાતો વારંવાર આવે છે. પરિણામે મોટા પાયા ઉપર જાન-માલની હાનિ થાય છે. ક્યારેક આ ચક્રવાત ઓરિસ્સા, પશ્ચિમ બંગાળ

તથા બાંગ્લાદેશ સુધી પહોંચી જાય છે. કોરોમંડલના કિનારે થતો વરસાદ આવા ચક્રવાતો તથા હળવા દબાણ કેન્દ્રોને લીધે થાય છે.

■ વરસાદનું વિતરણ :

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ઉત્તર - પૂર્વ વિસ્તારોમાં વાર્ષિક વરસાદ 300 સેમી કરતાં વધુ હોય છે, પણ પશ્ચિમ રાજસ્થાન તથા ગુજરાત, હરિયાણા તથા પંજાબમાં ૫૦ સેમી કરતાં પણ ઓછો વરસાદ પડે છે. દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશમાં સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં આંતરિક વિસ્તારોમાં ઓછો વરસાદ પડે છે. જમ્મુ-કશ્મીરમાં લેહ (Leu) વિસ્તાર પણ ઓછો વરસાદ મેળવતો પ્રદેશ છે. તે સિવાય દેશના બાકીના ભાગમાં સાધારણ વરસાદ થાય છે. હિમવર્ષા હિમાલયક્ષેત્રો સુધી જ સીમિત છે.

મૌસમી પવનોની અનિશ્ચિતતા અને અનિયમિતતા જેવાં લક્ષણોને લીધે વાર્ષિક વરસાદનું પ્રમાણ પણ વધઘટ થયા કરે છે. વરસાદની આવી વિષમતા (પરિવર્તનશીલતા) રાજસ્થાન, ગુજરાત અને પશ્ચિમ ઘાટના વર્ષાછાયાના પ્રદેશોમાં વધુ છે. આ પ્રદેશો ઓછો વરસાદ મેળવતા પ્રદેશો છે. વધુ વરસાદવાળાં ક્ષેત્રોમાં પૂર આવે છે જ્યારે ઓછો વરસાદ મેળવતા પ્રદેશોમાં દુષ્કાળની સંભાવના વધી જાય છે.

■ મૌસમી પવનો - એકતાના સર્જક તરીકે :

આપણે અગાઉ અભ્યાસ કરી ગયાં કે હિમાલય ભારતીય ઉપખંડને ઉત્તરના અત્યંત ઠંડા પવનોથી બચાવે છે. તેને લીધે વધુ ઊંચા અક્ષાંશો હોવા છતાં પણ ઉત્તર ભારતમાં એકઠાં ઊંચું તાપમાન રહે છે. આ પ્રમાણે દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશમાં ત્રણ બાજુએ આવેલા સમુદ્રોની અસરને કારણે ગરમી તથા ઠંડી મધ્યમ પ્રમાણમાં હોય છે. આ પ્રમાણસરના પ્રભાવને કારણે તાપમાનમાં ઘણો ઓછો તફાવત હોય છે. છતાં પણ દ્વીપકલ્પીય ભારતમાં મૌસમી ઋતુની એકતાની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ છે. વરસાદની અનિશ્ચિતતા તથા તેનું અસમાન વિતરણ એ મૌસમી આબોહવાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. સમગ્ર ભારતીય ભૂદૃશ્ય, તેના જીવો તથા વનસ્પતિ, તેનું કૃષિ-ચક્ર, માનવજીવન, ઉત્સવો, તહેવારો બધું જ જાણે કે મૌસમી લયની આસપાસ ઘૂમી રહ્યાં છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી બધા જ ભારતવાસીઓ પ્રતિવર્ષ વર્ષાઋતુના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે.

૧૬. જળપરિવાહ

કોઈ પણ વિસ્તારની નદી-પ્રણાલીને અભ્યાસ કરવા માટે ‘પરિવાહ’ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશનો ભૂપૃષ્ઠનો નકશો જુઓ. તમને જણાશે કે વિવિધ દિશાએથી નાનાં ઝરણાં વહીને આવે છે અને તે મળીને મુખ્ય નદીનું નિર્માણ કરે છે, જે છેવટે કોઈ સરોવર કે સમુદ્ર અથવા મહાસાગર જેવી જળરાશિને મળે છે. શરૂઆતમાં દરેક નદી ભૂતળ ઉપર નાના પ્રવાહ રૂપે જ વહે છે. તેને નાનાં-મોટાં ઝરણાં આવીને મળતાં હોય છે. નદી અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓ ખીણનો વિકાસ કરીને પોતાનો માર્ગ નક્કી કરે છે. નદી અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓના જળઅપવાહોનું ક્રમબદ્ધ રીતે ગોઠવેલું એક સામૂહિક તંત્ર ‘જળપરિવાહ પ્રણાલી’ કહેવાય છે. નકશામાં હજી ધ્યાનથી જુઓ તો જણાશે કે કોઈ પર્વત કે ઉચ્ચ ભૂમિ થકી બે પડોશી જળપરિવાહ અલગ થાય છે. આવી ઉચ્ચ ભૂમિને ‘જળવિભાજક’ કહે છે.

કોઈ પણ જળપરિવાહ ગોઠવણ પ્રથામાં ઝરણાંની ગોઠવણી ઘણી રોચક જોવા મળે છે. ભૂપૃષ્ઠ, ભૂસ્તરીય સંરચના અને આબોહવાની પરિસ્થિતિને આધારે નદીઓ અનેક રૂપરચના ધારણ કરે છે. જેમ કે વૃક્ષાકાર, જાળી આકાર, પર્વતાકાર (કેન્દ્રત્યાગી) વગેરે. જે - તે નામથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘વૃક્ષાકાર રૂપરચના’માં એક મુખ્ય નદી અને તેની શાખા નદીઓ હોય છે. જે વૃક્ષની ડાળીઓના જેવો દેખાવ રચે છે. કેન્દ્રત્યાગી રૂપરચનામાં નદીઓ એક કેન્દ્રીય શિખરથી વિભિન્ન દિશાઓમાં ચારે બાજુએ પ્રવહન કરતી દેખાય છે. એક લાંબી નદીને શાખા નદી જ્યારે કાટખૂણે મળે છે ત્યારે આયતાકાર જળપરિવાહ (Rectangular Drainage)ની રૂપરચના ધારણ કરે છે. ખડકોની ભૂ-તિરાડો પરસ્પર કાટખૂણે મળતી હોય તેવા ખડકાળ ભૂમિભાગ ઉપર આ પ્રકારની જળપરિવાહ-પ્રણાલી વિકાસ પામે છે. કેટલીક વાર નદી જળપ્રવાહના માર્ગનું પરિવર્તન ટોળાવના પરિવર્તન મુજબ થાય છે, ત્યારે ટોળાવ અનુસાર વહેતી આવી નદીઓ જાળી આકાર જળ-પરિવાહની રૂપરચના ધારણ કરે છે.

આ પૂર્વભૂમિકા સાથે આપણે ભારતના જળ - પરિવાહ - પ્રણાલીને સારી રીતે સમજી શકીએ. જળ - પરિવાહ પ્રણાલી હકીકતમાં દેશની પ્રાકૃતિક રચનાની ઉત્ક્રાંતિના ફળસ્વરૂપે તૈયાર થયેલી જોવા મળે છે. ભારતની નદી-પ્રણાલીને બે જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે: (અ) હિમાલયની નદીઓ તથા (બ) દ્વીપકલ્પીય નદીઓ.

આ બંને જૂથની નદીઓમાં નોંધપાત્ર ફરક છે. હિમાલયની નદીઓના પ્રવાહ-બેસીન મોટા છે. અનેક નદીઓએ હિમાલયમાંથી પસાર થઈને વિશિષ્ટ કોતરોની રચના કરી છે. હિમાલયના ઊંચકાવ દરમિયાન આ નદીઓ દ્વારા થયેલા તીવ્ર ઘસારણના પરિણામે તીવ્ર ટોળાવવાળી ઊંડી ખીણો બની છે. આ નદીઓ કાયમી અપવહન ધરાવે છે, કારણ કે તેમને ઋતુ પ્રમાણે પડતા વરસાદ અને ગરમીને કારણે પીગળતા બરફથી જળજથ્થો પ્રાપ્ત થાય છે. આ નદીઓ તેના ઉપરવાસમાં તીવ્ર ઘસારણ કરે છે અને મોટા જથ્થામાં રેતી તથા જળજથ્થો પ્રાપ્ત થાય છે. આ નદીઓ તેના ઉપરવાસમાં તીવ્ર ઘસારણ કરે છે અને મોટા જથ્થામાં રેતી તથા કાંપ વહાવીને લઈ જાય છે. મેદાની પ્રદેશમાં તે વિસર્પી અપવાહ સ્વરૂપે જોવા મળે છે તથા નિક્ષેપણથી પરિણમતાં વિભિન્ન સ્વરૂપો બનાવે છે. દા.ત.

પૂરનું મેદાન, તટબંધ વગેરે.

દ્વીપકલ્પીય નદીઓ છીછરી નદી - ખીણોમાં થઈને વહે છે. આ પૈકી મોટા ભાગની નદીઓ હંગામી (મોસમી) છે કારણ કે તેમના પ્રવાહનો આધાર કેવળ વરસાદ પર છે. ઉનાળા દરમિયાન મોટી નદીઓના પ્રવાહમાં પણ ઘણું ઓછું પાણી વહેતું જોવા મળે છે. તેમના મંદ (ઓછા) ટોળાવને કારણે તેમાં ઘસારણ પ્રમાણમાં ઓછું જોવા મળે છે. નક્કર તળ-ખડક રચના ધરાવતું તળિયું, રેતી તથા કાંપની ઓછપને કારણે આ નદીઓમાં કોઈ વિશેષ વિસર્પણ જોવા મળતું નથી. તેથી અનેક નદીઓના માર્ગ સીધા તથા રૈખિક છે.

■ જળ-પરિવાહતંત્ર :

હિમાલય તથા દ્વીપકલ્પીય નદીઓ અનેક જળ-પરિવાહતંત્રમાં વિભાજિત થઈ શકે છે. હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓને ત્રણ નદી-તંત્રમાં વિભાજિત કરી શકાય છે : (અ) સિંધુ નદી-તંત્ર (બ) ગંગા નદી-તંત્ર (ક) બ્રહ્મપુત્ર નદી-તંત્ર.

■ સિંધુ નદી-તંત્ર :

સિંધુ નદીનું મૂળ માનસરોવર પાસે તિબ્બતમાં છે. પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ વહેતી તે ભારતમાં જમ્મુ અને કશ્મીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિસ્તારમાં તે એક જોવાલાયક કોતરનું નિર્માણ કરે છે. કશ્મીર ક્ષેત્રમાં જાસ્કર, શ્યોક, નૂબરા, હુંજા વગેરે શાખા નદીઓ તેને મળે છે. તે લડાખ, બાલતિસ્તાન તથા ગિલગિટ થઈને વહે છે અને એટોક નજીક પર્વતીય ક્ષેત્રની બહાર નીકળે છે. પંજાબની પાંચ જાણીતી નદીઓ - સતલુજ, બિયાસ, રાવી, ચિનાબ તથા ઝેલમનાં સંયુક્ત જળ સિંધુ નદીમાં મિઠાનકોટની સહેજ ઉપરવાસમાં ઠલવાય છે. સિંધુ નદી પાકિસ્તાનના મિઠાનના લગભગ મધ્યમાં થઈને દક્ષિણ તરફ આગળ વહે છે અને કરાંચીની પૂર્વ બાજુએ અરબ સાગરમાં મળે છે. સિંધુના મેદાનનો ટોળાવ ધીમો છે. સિંધુ નદીની કુલ લંબાઈ આશરે ૨૮૦૦ કિમી છે અને તે વિશ્વમાંની લાંબી નદીઓ પૈકી એક છે. સિંધુના બેસીનના ત્રીજા ભાગ કરતાં વધારે વિસ્તાર ભારતમાં જમ્મુ અને કશ્મીર, હિમાચલ પ્રદેશ તથા પંજાબમાં આવેલો છે. સિંધુના પાણીના વહેંચણીના વિષયે ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે એક સમજૂતી થયેલી છે. સિંધુ જળ - સંધિ અનુસાર ભારત આ નદી - તંત્રની સંપૂર્ણ જળરાશિના કેવળ ૨૦% જળનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ નદી-તંત્રના જળનો ઉપયોગ આપણે પંજાબ, હરિયાણા તથા રાજસ્થાનના પશ્ચિમના વિસ્તારોમાં સિંચાઈ માટે કરીએ છીએ.

■ ગંગા નદી તંત્ર :

દેવપ્રયાગ આગળ જ્યાં અલકાનંદા અને ભાગીરથી મળે છે તે પછી આ નદી ગંગા તરીકે ઓળખાય છે. ગંગા હિમાલયમાંથી નીકળી હરિદ્વાર આગળ મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉત્તર તરફથી આવીને એમાં ઘણી બધી શાખા નદીઓનાં પાણી ઠલવાય છે. એમાં ઘાઘા, ગંડક તથા કોસી ભારતના ઉત્તરનાં મેદાનોમાં નેપાળથી પ્રવેશ કરે છે. આ નદીઓમાં મોટા પ્રમાણમાં જળશક્તિ પેદા કરવાની તથા ભારત અને નેપાળમાં સિંચાઈ કરવાની સંભવિત ક્ષમતા છે. પરસ્પરના વિશ્વાસ તથા સહયોગ દ્વારા

વિકાસકાર્યો માટે નદીઓના પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી બંને દેશોના લોકોની સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે. યમુના તથા શોણ, ગંગાના જમણા કિનારેથી મળનારી બે મુખ્ય નદીઓ છે. આ જગ્યાનું નામ શોધો જ્યાં યમુના ગંગાને મળે છે. ફરાકાથી આગળ, ગંગા દક્ષિણ - પૂર્વથી પૂર્વ તરફ વહીને પદ્માના નામથી બાંગ્લાદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. મુખ્ય નદીની એક શાખા, જેને ભાગીરથી-હુગલી કહે છે. તે દક્ષિણ તરફ મુખત્રિકોણ મેદાનમાં થઈને વહેતી આગળ બંગાળની ખાડીમાં મળે છે. મુખ્ય શાખા પદ્મા બાંગ્લાદેશમાં દક્ષિણ તરફ વહે છે. જ્યાં બ્રહ્મપુત્ર મળે છે, જેને અહીં જમુના કહે છે. હજી આગળ તેને મેઘના મળે છે અને ત્યાંથી તે બંગાળની ખાડી સુધીનો તેનો સંયુક્ત પ્રવાહ 'મેઘના' જ તરીકે ઓળખાય છે. ગંગા નદીના પાણીની વહેંચણી બાબતે ભારત તથા બાંગ્લાદેશ વચ્ચે એક સમજૂતી થયેલી છે.

ગંગાની લંબાઈ ૨,૫૦૦ કિમીથી વધારે છે. ભારતમાં તેનો બેસીન વિસ્તાર સૌથી વધારે છે. ઉત્તર ભારતનું મોટા ભાગનું પાણી ગંગા નદી-તંત્ર થકી વહાવી જાય છે. ભારતની નદીઓનો નકશો જુઓ. ગંગા નદી-તંત્રની રૂપરચના કેવા પ્રકારની છે ? અંબાલા શહેર, સિંધુ તથા ગંગા નદી-તંત્રની વચ્ચેના જળ-વિભાજક પર આવેલું છે. અંબાલાથી સુંદરવન સુધી મેદાનની લંબાઈ લગભગ ૧૮૦૦ કિમી છે; પરંતુ તેનો ઢોળાવ ભાગ્યે જ ૩૦૦ મી જેટલો છે. બીજી રીતે કહીએ તો દર ૬ કિમીના અંતરે કેવળ એક મીટર જેટલો જ ઢોળાવ ઓછો થાય છે. તેથી જ તો અહીં નદીઓમાં અનેક મોટા મોટા વળાંકો જોવા મળે છે.

■ બ્રહ્મપુત્ર નદી-તંત્ર :

બ્રહ્મપુત્ર નદી તિબ્બતમાં સિંધુ તથા સતલુજ નદીઓના ઉદ્ગમની નજીકથી જ નીકળે છે. તે સિંધુથી સહેજ વધારે લાંબી છે; પરંતુ તેના પ્રવાહનો મોટો ભાગ ભારતની બહાર છે. તે હિમાલયની સમાંતરે પૂર્વ તરફ વહે છે. નામચા બરવા શિખર (૭૭૫૭ મી) પાસે પહોંચીને તે અંગ્રેજી અક્ષર U જેવા વળાંક બનાવીને ભારતના અરુણાચલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આ નદીએ અહીં ૫૫૦૦ મી જેટલી ઊંડી કોતર બનાવી છે. ભારતમાં તે અરુણાચલ પ્રદેશ તથા અસમમાં થઈને વહે છે અને તેને અનેક શાખા નદીઓ મળે છે. તિબ્બતમાં આ નદીને સાંગપો નામથી ઓળખે છે. અહીં તેમાં ઘણું ઓછું પાણી મળે છે અને તેમાં કાંપ પણ ઓછો જોવા મળે છે. પરંતુ ભારતમાં તે એવા વિસ્તારોમાંથી પસાર થાય છે જ્યાં ઘણો ભારે વરસાદ થાય છે. તેથી નદીમાં મટા પ્રમાણમાં જળજથ્થો તથા કાંપ પણ વહીને આવે છે. અસમમાં બ્રહ્મપુત્ર અનેક શાખાઓમાં વહીને એક ગુંફિત નદીના સ્વરૂપે વહે છે, જેના પ્રવાહની વચ્ચે કેટલાક મોટા દ્વીપ પણ જોવા મળે છે.

નદીની શાખા નદીઓના પ્રવહન માર્ગમાં પરિવર્તન એક સામાન્ય ઘટના છે. વરસાદના સમયગાળામાં પૂર-પ્રકોપ પણ એક સામાન્ય બાબત બની રહે છે. બ્રહ્મપુત્ર થકી અસમ અને બાંગ્લાદેશમાં પૂરથી ભયંકર વિનાશ વેરાય છે. તેથી વિરુદ્ધ, કેટલાંક મોટાં ક્ષેત્રોમાં દુષ્કાળનો પ્રકોપ પણ સર્જાય છે. આ માટે જરૂરી છે કે ભારત તથા બાંગ્લાદેશ મળીને નદીના

જળ-વ્યવસ્થાપન માટેના સંયુક્ત પ્રયત્ન કરે, જેનાથી બંને દેશોનું ભલું થઈ શકે.

દ્વીપકલ્પીય ભારતને માટે મુખ્ય જળવિભાજક પશ્ચિમ ઘાટ છે જે પશ્ચિમ કિનારાથી ઘણો નજીક છે. મહા નદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા તથા કાવેરી જેવી મોટા ભાગની દ્વીપકલ્પીય નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. અને બંગાળની ખાડીને મળે છે. આ નદીઓ તેમના મુખ્ય નજીક મુખત્રિકોણ પ્રદેશ બનાવે છે. પશ્ચિમ ઘાટની પશ્ચિમે અસંખ્ય નાની નાની નદીઓ વહે છે. નર્મદા તથા તાપી જેવી મોટી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. દ્વીપકલ્પીય નદીઓનાં પ્રવાહ - ક્ષેત્રો (બેસીન) પ્રમાણમાં નાના છે. આ ક્ષેત્રોનાં મુખ્ય પ્રવાહ - બેસીન નીચે મુજબ છે.

■ નર્મદા - બેસીન :

નર્મદા છત્તીસગઢના અમરકંટક પાસેથી નીકળે છે. પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ - પશ્ચિમ દિશામાં એક ભૂ-તિરાડમાં થઈને લગભગ ૧૩૦૦ કિમી દૂર સુધી વહીને છેવટે અરબ સાગરમાં એક નદી - મુખ બનાવીને મળે છે. તેનો સંપૂર્ણ બેસીન ક્ષેત્ર છત્તીસગઢ, મધ્યપ્રદેશ તથા ગુજરાત રાજ્ય પૂરતો સીમિત છે. મધ્યપ્રદેશના સંગેમરમરના ખડકાળ પ્રદેશમાં (બેડાઘાટ, જબલપુર) થઈને વહેતી નર્મદા તેના અનુપમ કોતર - સૌંદર્ય માટે જાણીતી છે. આ નદીને ઘણી ઓછી શાખા નદીઓ મળે છે. તેની કોઈ પણ શાખા નદી ૨૦૦ કિમીથી વધુ લાંબી નથી. શું તે એક જાળી આકાર નદી-પ્રણાલી બનાવે છે ?

■ તાપી - બેસીન :

તાપી નદીનું મૂળ મધ્યપ્રદેશના બેતૂલ જિલ્લામાં છે. તે નર્મદાને સમાંતર એક ફાટખીણમાંથી જ વહે છે. તે લંબાઈમાં નર્મદાથી ઘણી નાની છે. તેનું પ્રવાહ - ક્ષેત્ર મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં છે.

■ ગોદાવરી - બેસીન :

આ સૌથી મોટી દ્વીપકલ્પીય નદી છે, જે મહારાષ્ટ્રના નાસિક જિલ્લામાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ લગભગ ૧૫૦૦ કિમી છે. આ નદી વહીને બંગાળની ખાડીને મળે છે. દ્વીપકલ્પીય નદીઓમાં તેનું પ્રવાહક્ષેત્ર સૌથી વ્યાપ્ત છે. તેના પ્રવાહક્ષેત્રનો લગભગ ૫૦% ભાગ કેવળ મહારાષ્ટ્રમાં છે અને બાકીનો મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા તથા આંધ્ર પ્રદેશમાં છે.

ગોદાવરીને અનેક શાખા નદીઓ મળે છે જેમાં પૂર્ણા, વર્ધા, પ્રાન્હીતા, માંજરા, વેનગંગા તથા પેનગંગાનો સમાવેશ થાય છે. આ પૈકી માંજરા, વેનગંગા અને પેનગંગા નદીઓ ઘણી મોટી છે. વિશાળ વિસ્તારને કારણે જ ગોદાવરીને વૃદ્ધ ગંગા કે દક્ષિણ - ગંગા કહે છે.

■ મહાનદી - બેસીન :

મહાનદીનું ઉદ્ગમ સ્થળ છત્તીસગઢમાં છે. તે ઓરિસ્સામાં થઈને આગળ વહીને બંગાળની ખાડીને મળે છે. તુંદભદ્રા, કોયના, ઘાટપ્રભા, મુસી તથા ભીમા તેની શાખા નદીઓ છે. તેમનું પ્રવાહક્ષેત્ર મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક તથા આંધ્ર પ્રદેશમાં ફેલાયેલું છે.

■ કાવેરી - બેસીન :

પશ્ચિમ ઘાટના બ્રહ્મગિરિ શ્રેણીમાંથી કાવેરી નદી નીકળે છે. ૮૦૦ કિમીથી વધારે અપવહન કરી તે કાવેરીપટનમ્ની નજીક

બંગાળની ખાડીને મળે છે. તેનું પ્રવાહક્ષેત્ર કેરલ, કર્ણાટક તથા તમિલનાડુમાં વ્યાપ્ત છે.

આ ઉપરાંત દ્વીપકલ્પીય ક્ષેત્રમાં કેટલીક અન્ય નાની નદીઓનાં પ્રવાહ ક્ષેત્રો પણ છે. જેમાં પેન્નાર, સુવર્ણરેખા તથા માહી નદીનો સમાવેશ થાય છે.

■ સરોવરો અને અંતઃસ્થળીય જળ - પરિવાહ :

આટલો મોટો દેશ હોવા છતાં ભારતમાં કુદરતી સરોવરો પ્રમાણમાં ઓછા છે. ‘સરોવર’ એક જળાશય છે જે સપાટીના કોઈ વિસ્તૃત ગર્તમાં પાણીના ભારવાને કારણે બને છે અને બધી બાજુઓથી જમીન પ્રદેશથી ઘેરાયેલ હોય છે. મીઠા પાણીના મોટા ભાગનાં સરોવરો હિમાલય ક્ષેત્રમાં છે. તે મુખ્યત્વે હિમનદીથી બન્યાં છે. આબોહવામાં પરિવર્તન થતાં આવા હિમથી ભરાયેલા ગર્તનો હિમ પીગળી જતાં પાણી ગર્તમાં ભરાઈ રહે છે અને સરોવર રચાય છે. જમ્મુ તથા કશ્મીરનું વૂલર સરોવર ભૂગર્ભીય ક્રિયાને કારણે બનેલું છે. તે ભારતનું મીઠા પાણીનું સૌથી મોટું કુદરતી સરોવર છે. દલ સરોવર, ભીમતાલ, નૈનીતાલ લોકતાક તથા બડાપાની ભારતનાં કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ મીઠા પાણીનાં સરોવરો છે. રાજસ્થાનના મહામરુ સ્થળ વિસ્તારમાં સાંભર એક ખારા પાણીનું સરોવર છે. તેનું પાણી મીઠું તૈયાર કરવામાં વપરાય છે. ઓરિસ્સામાં ચિલ્કા સરોવર એક ઘણું મોટું ‘લેગૂન’ (પશ્ચાજળ) છે જે મુખ્ય સમુદ્રનો એક વખતનો ભાગ હોવાનું કહેવાય છે. ધીમે ધીમે તે ભાગ અલગ થઈ ગયાનું જણાય છે; ભારતનાં અરબ સરોવરો માનવરચિત છે જે નદીઓ પર બંધ બાંધવાને કારણે તૈયાર કરેલાં છે.

ભારતમાં અંતઃસ્થળીય જળપરિવાહ કેવળ શુષ્ક તથા અર્ધશુષ્ક પરિસ્થિતિ ધરાવતા ઉત્તર - પશ્ચિમના વિસ્તારોમાં, વિશેષતઃ રાજસ્થાનના રણ વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. કોઈક કારણથી કેટલીક નદીઓ સમુદ્ર કે મહાસાગર સુધી પહોંચી શકતી નથી અને પોતાની જળરાશિ સરોવર કે આંતરિક સમુદ્રમાં ઠાલવે છે ત્યારે એવાં જળધપવાહને અંતઃસ્થળીય અપવાહ કહે છે. ભારતના ઉત્તર - પશ્ચિમ ભાગમાં અને ખારાપાણીનાં સરોવરો છે. એમાં નાનાં તેમ જ ઋતુ પરત્વે વહેનારાં ઝરણાં પાણી વહાવીને લાવે છે અને કોઈક વાર તો વર્ષાઋતુમાં તેમાં એકાએક પૂરની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. વરસાદ પૂરો થઈ ગયા પછી તે સુકાઈ જાય છે.

ભારતમાં સપાટી પરના જળનો ત્રીજો ભાગ વહીને બંગાળની ખાડીમાં જાય છે. બાકીના બચેલાના ૨૦% વહીને અરબ સાગરમાં જાય છે. ૧૦ ટકાથી ઓછો ભાગ રાજસ્થાનના અંતઃસ્થળીય અપવાહના રૂપે અને જમ્મુ તથા કશ્મીરના અકસાઈ ચીનમાં જોવા મળે છે. તેનો કેટલોક ભાગ સિંધુ નદીના પ્રવાહ ક્ષેત્ર તથા બાકીનો દ્વીપકલ્પીય નદીઓને ભાગે જાય છે. લગભગ એક ટકા જેટલું પાણી મ્યાનમારમાં ઈરાવદી નદીની શાખા નદીઓ

દ્વારા અંતમાન સાગરમાં ઠલવાય છે.

■ નદીઓ : માનવ સંસ્કૃતિની યુવનરેખાઓ :

નદીઓ દેશના એક અભિન્ન અંગ તરીકે છે. એક નદી માત્ર પાણી જ વહાવીને સમુદ્રમાં ઠાલવતી નથી. તે પોતાની સાથે વિભિન્ન પ્રકારના નિક્ષેપો તથા ઓગળેલાં ખનીજોને પણ લઈ જાય છે. નદી નાળ, જ્યાં નદીઓનું મીઠું પાણી સમુદ્રના ખારા પાણીમાં ભળે છે. વિશ્વમાં સૌથી વધુ જૈવિક ઉત્પાદન - ક્ષેત્રો હોય છે. નદીઓ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની જનક ગણાય છે. પશુપાલકોથી માંડીને કૃષિપ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલો સમગ્ર સમાજ પાણીના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉપયોગ કરવામાં આ જ નદીઓ પર આધાર રાખે છે. નગર કે શહેરોમાં પણ લોકો નદીઓનાં પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. અને તેમાં વિવિધ કચરો નાંખીને તેનો દુરુપયોગ પણ કરે છે. નદીઓ, વાણિજ્ય અને વ્યાપાર માટે પરિવહન માટેનું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે. સિંચાઈ અને જળવિદ્યુત મેળવવા માટે તેની પણ બંધો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

કેટલાક સમય પહેલાં સિંચાઈના હેતુથી પાણીની વધતી જરૂરિયાત માટે તથા ઓછા ખર્ચે પ્રદૂષણરહિત જળવિદ્યુત (ઊર્જા) પ્રાપ્ત કરવાના હેતુસર મોટા બંધ તૈયાર થતા હતા. મોટા બંધો માટે આંતરરાષ્ટ્રીય આયોગ (International Commission on Large Dams) મુજબ જેમની ઊંચાઈ પાયાથી શીર્ષ ભાગ સુધી ૧૫ મી કે તેથી વધારે હોય તો ‘મોટા બંધ’ કહેવાય. આજે જળ-સંસાધનના વિકાસના કોઈ મોટા કાર્યક્રમોને લોકો પર્યાવરણ માટે ભયજનક માને છે. તેનાથી ફળદ્રુપ જમીનો ડૂબતાં જવાનો, લોકોને વિસ્થાપિત થવાનો, જંગલો તથા કૃષિયોગ્ય જમીનોના નાશ થવાનો, બંધોની પરિસ્થિતિકી દુષ્પ્રભાવનો બંધોની સુરક્ષા, પૂર, નિક્ષેપણ તથા સ્વાસ્થ્યસંબંધી અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થવાની શંકા રહે છે. આ બધી બાબતો નિઃસંદેહ ઘણી જ મહત્વપૂર્ણ છે પરંતુ બધી મોટી પરિયોજનાઓને નકામી કહેવી એ ન્યાયસંગત નથી. વિકાસ માટે તેની જરૂર છે. પરંતુ ચોક્કસ રીતે પર્યાવરણસંબંધી અસરોનું મૂલ્યાંકન તથા પર્યાવરણની સુરક્ષા અવશ્ય વિચારવી પડશે. જ્યારે કેટલીક સમસ્યાઓ હલ કરવામાં આવે છે ત્યારે ઘણું કરીને તેની જગ્યાએ નવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. આ સમસ્યાઓનો પણ સાહસપૂર્વક ઉકેલ લાવવો જોઈએ. આમ, આ રીતે મનુષ્યે વિશ્વમાં પ્રગતિ અને વિકાસ કર્યો છે.

■ નદીઓનું પ્રદૂષણ :

કૃષિ - પ્રવૃત્તિ માટે, પીવા માટે, ઘરેલું તથા ઔદ્યોગિક ઉપયોગના હેતુ માટે નદીઓનું પાણી વપરાય છે પરંતુ વધતી વસ્તી, શહેરીકરણ તથા ઔદ્યોગીકરણની સાથે પાણીની માંગ પણ વધતી જાય છે. પરિણામે વધુ જથ્થામાં નદીઓનું પાણી વપરાશ માટે મેળવાઈ રહ્યું છે. આની વિરુદ્ધ, મોટા પાયા પર ગટરોનું દૂષિત જળ, કાદવ - કીચડ તથા ઔદ્યોગિક કચરો આ નદીઓમાં ઠાલવવામાં આવે છે. વહેતા પાણીમાં સ્વયં સાફ કરવાની ક્ષમતા હોય છે.

૧૭. કુદરતી વનસ્પતિ

‘વૃક્ષો વાવો સમૃદ્ધિ લાવો’, ‘જંગલો દેશનું મંગલ કરે છે’ અને ‘જંગલો કુદરતનાં ફેફસાં છે’. વગેરે સૂત્રો વનસ્પતિ જગતનું મહત્વ સમજાવે છે. જંગલો આપણા દેશની અમૂલ્ય કુદરતી સંપત્તિ છે. જંગલોમાંથી વિવિધ પ્રકારની જંગલપેદાશો પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતમાં લગભગ ૪૭૦૦૦ પ્રકારની વનસ્પતિ છે. વનસ્પતિની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં ભારતનું સ્થાન દસમું અને એશિયા ખંડમાં ચોથું છે. દેશમાં ૫૦૦૦ જાતનાં વૃક્ષો થાય છે, તેમાંથી ૪૫૦ જાતનાં વૃક્ષો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી છે. ઉપરાંત ૧૫૦૦૦ પ્રકારના ફૂલવાળા છોડ થાય છે, જે વિશ્વના લગભગ ૬ ટકા છે. ફૂલ વગારના છોડ જેવા કે ફર્ન, શેવાળ તથા કુંજાઈ વગેરે પણ થાય છે. ભારત પ્રાચીન સમયથી ૪ જડી - બૂટ્ટીઓમાટે પ્રખ્યાત છે. આયુર્વેદમાં લગભગ ૨૦૦૦ વૃક્ષોનું વર્ણન છે. સર્પગંધા નામની વનસ્પતિ લોહીના ઊંચા દબાણના રોગને મટાડે છે. તે ફક્ત ભારતમાં જ થાય છે. વિશ્વના બધા દેશોમાં સર્પગંધાની ખૂબ માંગ છે.

વૃક્ષોના સમૂહને જંગલો કહેવામાં આવે છે જે વૃક્ષો માણસની સહાયતા વગર જ કુદરતી અવસ્થામાં ઊગે છે. તે વૃક્ષોના જૂથને કુદરતી વનસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપર વિશાળ વિવિધતાવાળું વનસ્પતિનું આવરણ છે. આ આવરણ પૃથ્વીસપાટી પરનું પ્રથમ જૈવ સ્વરૂપ હતું. ત્યાર પછી પ્રાણીઓ અને અંતે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. વનસ્પતિનું આવરણ ઘણા સજીવોનું આશ્રયસ્થાન છે. વનસ્પતિ સૂર્યમાંથી પ્રાપ્ત કરેલી ઊર્જાને પોતાના ખોરાકમાં બદલી શકે છે. તેથી તે પ્રથમ પોષણકડી છે. તૃણાહારી પ્રાણીઓ લીલી વનસ્પતિનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરી પોષણકડીનું બીજું સોપાન રચે છે. જ્યારે માંસાહારી પ્રાણીઓ અન્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાઈને પોષણકડીનું અંતિમ સોપાન રચે છે. સજીવો પોષણકડી દ્વારા એકબીજા સાથે પરસ્પર જોડાયેલા છે. મનુષ્યની દખલગીરી પોષણકડીઓના વિક્ષેપ માટે જવાબદાર છે. વનસ્પતિના ઘટાડાની સીધી અસર પ્રાણીસૃષ્ટિ પર થાય છે. પ્રાણીઓના વધુ પડતા શિકારથી અને જંગલોના વધતા જતા વિનાશથી પોષણકડીઓના માળખામાં અસમતુલા ઊભી થવા પામી છે.

■ પારિસ્થિતિક તંત્ર :

પૃથ્વી ઉપર વૃક્ષો તથા સજીવોનું વિતરણ મુખ્યત્વે આબોહવા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. તે સિવાય ભૂપૃષ્ઠ અને જળસ્રોતો જંગલો પર અસર કરતાં અન્ય પરિબળો છે. કોઈ પણ પ્રદેશની વનસંપત્તિ ત્યાંના પ્રાણીજીવન ઉપર ગાઢ અસર કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ પ્રદેશની વનસ્પતિ બદલાઈ જાય છે, ત્યારે ત્યાંનું પ્રાણીજીવન પણ બદલાઈ જાય છે. પ્રદેશની વનસ્પતિ તથા ત્યાંનાં પ્રાણીઓ આંતરસંબંધથી જોડાયેલા હોય છે તથા બદલાઈ જાય છે. પ્રદેશની વનસ્પતિ ત્યાંનાં આંતરસંબંધ હોય છે, જેનાથી પારિસ્થિતિક તંત્રનું નિર્માણ થાય છે. માણસ પણ આ તંત્રનું અવિભાજ્ય અંગ ગણાય છે. માનવ પોતાની વિશેષ યોગ્યતાઓના કારણે પર્યાવરણના અન્ય જીવો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પેદા કરે છે. તે પોતાના હિત કે સ્વાર્થ ખાતર વનસ્પતિ અને વન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે, તેથી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની કેટલીક પ્રજાતિઓ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. અને કેટલીક લુપ્ત થવાના આરે છે.

■ કુદરતી વનસ્પતિના પ્રદેશો :

કોઈ પણ પ્રદેશની આબોહવા ત્યાંની વનસ્પતિ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ અને વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. દુનિયાના કેટલાક ભાગોમાં સમાન આબોહવા સાથે પર્યાવરણનાં અન્ય તત્વોમાં પણ સામ્ય જોવા મળે છે. આવા પર્યાવરણીય સામ્ય ધરાવતા પ્રદેશોના જૂથ કે સમૂહને આપણે ‘કુદરતી વનસ્પતિના પ્રદેશો’ કહીએ છીએ. આવી સામ્યતા ધરાવતાં પરિબળોમાં ભૌગોલિક સ્થાન, આબોહવા, કુદરતી વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવનમાં રમ્ય હોવાનું ખાસ જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે રાજકીય પ્રદેશોની માફક કુદરતી પ્રદેશોની સરહદો નિશ્ચિત હોતી નથી. ઊંચાઈ, જમીન, પાણી અને ગરમીની પ્રાપ્તિના આધારે ભારતમાં પાંચ કુદરતી વનસ્પતિના પ્રદેશો રચાયા છે :

(૧) ઉષ્ણ કટિબંધીય વરસાદી જંગલો (૨) ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો (૩) ઉષ્ણ કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો (૪) સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો તથા ઘાસનાં મેદાનો (૫) અલ્પાર્ધન તથા ટુંડ્ર વનસ્પતિ, હવે આપણે ભારતનાં જંગલોના પ્રકાર વિશે સમજીએ.

(૧) ઉષ્ણ કટિબંધીય વરસાદી જંગલો :

આ પ્રકારનાં જંગલો પશ્ચિમ ઘાટના વધારે વરસાદવાળાં ક્ષેત્રો, લક્ષદ્વીપ તથા આંદામાન-નિકોબાર દ્વીપસમૂહોમાં છે. અહીંની ગરમ આબોહવા તથા ૨૦૦ સેમી કરતાં વધુ વરસાદના કારણે આ જંગલોનાં લક્ષદ્વીપ નીચે પ્રમાણ જોવા મળે છે : (અ) જંગલોમાં ઝાડી-ઝાંખરાં અને વેલાઓ પુષ્કળ થાય છે. (બ) વૃક્ષોનું લાકડું કઠણ અને વજનદાર હોય છે. (ક) વૃક્ષોનાં થડ જાડાં અને તેમની ઊંચાઈ ૬૦ મીટર કરતાં વધુ હોય છે. (ડ) જંગલો બારેમાસ લીલાં રહે છે. (ઢ) અબનૂસ, મેહોગની અને રોઝવુડ અહીંનાં મુખ્ય વૃક્ષો છે.

(૨) ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો :

તેનો મૌસમી પ્રકારનાં જંગલો પણ કહે છે. અહીં ૭૦ થી ૨૦૦ સેમી વરસાદ પડે છે. પાનખર ઋતુમાં વૃક્ષો ૬ થી ૮ અઠવાડિયાં દરમિયાન પોતાનાં પાંદડાં ખેરવી નાંખે છે. દરેક પ્રજાતિનાં વૃક્ષોને પાન ખેરવી નાખવાનો ચોક્કસ સમય હોય છે, જેથી જંગલો કોઈ એક ચોક્કસ સમય માટે પાન વિનાનાં હોતાં નથી. ભારતનાં પૂર્વનાં રાજ્યો, હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ ઝારખંડ, પશ્ચિમ ઓરિસ્સા, છત્તીસગઢ તથા પશ્ચિમઘાટના ટોળાવો ઉપર આ પ્રકારનાં જંગલો છે. સાગવૃક્ષ આ જંગલોની મુખ્ય પ્રજાતિ છે. વાંસ, સાલ, સીસમ, ચંદન અને ખેરનાં વૃક્ષો અહીંની મુખ્ય વ્યાપારી મહત્ત્વવાળી પ્રજાતિઓ છે. દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ તથા બિહારમાં આ પ્રકારનાં જંગલોમાં સાગ તથા અન્ય વૃક્ષો ઊગે છે. ખેતીકાર્ય માટે અહીંનાં જંગલોનો મોટો ભાગ નાશ થઈ રહ્યો છે. ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં ઝાડીઓ તથા કાંટાળી વનસ્પતિ વિશેષ જોવા મળે છે.

(૩) ઉષ્ણ કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો :

દેશના જે ભાગોમાં ૭૦ સેમીથી ઓછો વરસાદ થાય છે ત્યાં કુદરતી વનસ્પતિમાં કાંટાળાં જંગલો તથા ઝાડી-ઝાંખરા થાય છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ તથા હરિયાણાનાં અર્ધસૂકાં ક્ષેત્રો છે, ત્યાં આ પ્રકારનાં જંગલો છે. અહીં ખજૂર, બાવળ, બોરડી, થોર, નાગફણી વગેરે વનસ્પતિઓ થાય છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ લાંબાં, ઊંડાં તથા પાણી મેળવવા માટે ચારે તરફ ફેલાયેલાં હોય છે. તેમનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે. જેથી બાષ્પનિષ્કાસનની પ્રક્રિયા મંદ થાય છે.

(૪) સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો તથા ઘાસનાં મેદાનો:

દેશના પર્વતીય પ્રદેશોમાં નીચું તાપમાન તથા વધતી ઊંચાઈને પ્રમાણે કુદરતી વનસ્પતિમાં ફેરફાર થાય છે. આ ફેરફારો ઉષ્ણ કટિબંધીય શીત કટિબંધીય વનસ્પતિમાં જોવા મળે છે. હિમાલયની તળેટીના વિસ્તારોમાં ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાબ જંગલો જોવા મળે છે. હિમાલયના ૧૦૦૦ મીટરથી ૨૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈવાળા વિસ્તારોમાં સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો જોવા મળે છે. અહીં મોટાં પાંદડાંવાળાં ઓક તથા ચેસ્ટનટ વગેરે વૃક્ષો મુખ્ય છે. હિમાલયના ૧૫૦૦ મીટરથી ૩૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈવાળા પ્રદેશોમાં પાઈન, દેવદાર, સિલ્વર ફર, સ્પ્રુસ, સીડર વગેરે વૃક્ષો થાય છે. આ પ્રકારનાં જંગલો મોટે ભાગે હિમાલયનાં દક્ષિણ ઢોળાવો ઉપર જોવા મળે છે આ વૃક્ષો શંકુ આકાર ધરાવે છે. વૃક્ષોની ડાળીઓ જમીન તરફ ઢળતી હોય છે, જેથી હિમવર્ષાના કારણે વૃક્ષો ઉપર પડતો બરફ જમીન તરફ સરકી જાય છે. વૃક્ષોનાં પાન લાંબા, અણીદાર, ચીકણાવાળાં તથા સખત હોય છે. આ પ્રકારનાં પાન ભેજને લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખે છે. વૃક્ષોનો વિકાસ વધુ વર્ષો પછી થાય છે. વૃક્ષોનું લાકડું પોચું અને માવાદાર હોય છે. તેથી કાગળની બનાવટમાં ઉપયોગી છે. હિમાલયના વધારે ઊંચાઈવાળા વિસ્તારોમાં સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય ઘાસનાં મેદાનો છે. અહીં સર્વત્ર ટૂંકું ઘાસ થાય છે. આ વિસ્તાર પાલતુ પ્રાણીઓના ચરાણ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

(૫) આલ્પાઈન તથા ટુંડ્ર વનસ્પતિ :

સમદ્રની સપાટીથી ૩૬૦૦ મીટર કરતાં વધુ ઊંચાઈવાળા હિમાલયના પ્રદેશોમાં સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો થતા ઘાસનાં મેદાનોનું સ્થાન આલ્પાઈન વનસ્પતિ લે છે. સિલ્વર ફર જૂનિપર, પાઈન તથા બર્ચ અહીંનાં મુખ્ય વૃક્ષો છે. હિમરેખા નજીક આ વૃક્ષોનું કદ નાનું થાય છે. અંતમાં ઝાડીના સ્વરૂપમાં અને તેથી આગળ આલ્પાઈન ઘાસનાં મેદાનોમાં ફેરવાઈ જાય છે. અહીં ગુજ્જર અને બકરવાલ જેવી વિચરતી જાતિના લોકો ઘેટાં, બકરાં તથા અન્ય પ્રાણીઓ ચારે છે.

■ જંગલોની પેદાશ :

ભારતનાં જંગલો અનેક પ્રકારની જંગલપેદાશો આપે છે. લાકડું એ જંગલની મુખ્ય પેદાશ છે. જંગલો ઈમારતી લાકડું, બળતણ માટે લાકડું તેમ જ કાગળ, દીવાસળી, રંગ વગેરે ઉદ્યોગો માટે કાર્યો માલ આપે છે. ચીડના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઈન બને છે.

ચંદનમાંથી સુખડનું સુગંધીદાર તેલ મેળવવામાં આવે છે. ગૃહઉદ્યોગો માટે વાંસ ખૂબ ઉપોગી છે. વાંસમાંથી ટોપલા, ટોપલી, રમકડાં, સાદડી અને ગૃહસુશોભનની ચીજો બનાવવામાં આવે છે. ખાખરાના પાનમાંથી પતરાળાં - પડિયા, ટીમરુનાં પાનમાંથી બીડી અને ખેરનાં લાકડામાંથી કાથો મળે છે. હરડે, સંખાવલિ, સિંકોના, બહેડાં, આંબળાં, સરગવો અને સર્પગંધા વગેરે વનસ્પતિ ઔષધો આપે છે. દાડ-ખજૂરીનાં પાનમાંથી સાવરણી બને છે. દેવદાર અને ચીડનાં લાકડામાંથી દવા, ચા વગેરેના પેકિંગ માટેની પેટીઓ બને છે. તેમાંથી દીવાસળી, રમતગમતનાં સાધનો તેમ જ કૃત્રિમ રેસા બનાવવાના ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે. સાગ અને સાલ મજબૂત અને ટકાઉ ઈમારતી લાકડું આપે છે. જંગલની કેટલીક ગૌણ પેદાશોમાં રબર, લાખ, ગુંદર, રાળ, મધ, ટર્પેન્ટાઈન અને નેતરનો સમાવેશ થાય છે. લાખનું મોટા ભાગનું ઉત્પાદન ભારતનાં થાય છે. લાખનો ઉપયોગ વાર્નિશ, છાપકામની શાહી વગેરે બનાવવામાં થાય છે. સુંદરવનમાં થતા સુંદરી વૃક્ષમાંથી હોડી બને છે. અનેક પ્રકારનાં ફળો પણ જંગલોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જંગલોની પેદાશોનો વિવેકપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

■ જંગલો અને પર્યાવરણ :

દેશના પર્યાવરણની સમતુલા જાળવવા જંગલો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે જેમકે, (૧) વનસ્પતિ વાતાવરણમાં રહેલા કાર્બન ડાયૉક્સાઈડનો ઉપયોગ પોતાના ખોરાક માટે કરીને આ હાનિકારક વાયુના પ્રમાણને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે. (૨) પ્રકાશ સંશ્લેષણની ક્રિયા કરીને વનસ્પતિ સજીવસૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી ઓક્સિજન વાયુ આપે છે. (૩) વનસ્પતિના કારણે તાપમાન ઊંચું જતું નથી, જેથી વાતાવરણમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધી જતું નથી. (૪) વનસ્પતિ હવાનું પ્રદૂષણ ઘટાડે છે (૫) જંગલો વરસાદ લાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. રણોને આગળ વધતાં અટકાવે છે. ભૂમિગત જળને જાળવી રાખવામાં મદદ કરે છે અને વરસાદ દ્વારા થતું જમીનનું ધોવાણ અટકાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. જંગલોના કારણે પર્યાવરણ ઉપર નિષેધાત્મક અસરો થતી અટકે છે.

■ જંગલોના માથે સંકટ :

આપણા દેશમાં જંગલોનો ઝડપથી વિનાશ થઈ રહ્યો છે, જે આપણા પર્યાવરણ માટે હાનિકારક છે. ‘વિશ્વ સંરક્ષણ સંઘ’ (World Conservation Union)ની લાલસૂચિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતમાં ૩૫૨ પ્રકારનાં ઔષધીય વૃક્ષો છે જેમાંની ૫૨ પ્રજાતિઓ અતિસંકટમાં તથા ૪૯ પ્રજાતિઓ સંકટમાં છે. ૧૯૫૨માં ભારત સરકારે રાષ્ટ્રીય વનનીતિની ઘોષણા કરી હતી. આ વનનીતિ પ્રમાણે દેશના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૩૩ ટકા વિસ્તારોમાં જંગલો હોવાં જોઈએ. જંગલો અંગે આપણી ઓછી સભાનતાના કારણે દેશમાં જંગલોનું પ્રમાણ ફક્ત ૨૩ ટકા છે. જ્યારે ગુજરાતમાં તો આ પ્રમાણ આશરે ૧૦ ટકા જ છે. જંગલોના વિનાશ માટે માનવી પોતે જ જવાબદાર છે. માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિના કારણે જ વનસમૃદ્ધિનો ધ્વંસ થઈ રહ્યો છે. દેશનો વસ્તીવધારો, ખેતી માટે વધુ જમીન મેળવવાની ઘેલછા, ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરનાં વધી રહેલાં કદ, ઝુમ (સ્થળાંતરિત ખેતી) પદ્ધતિ, જંગલવાસીઓની ગરીબી, ઈમારતી લાકડાની વધી રહેલી ચોરી, સડકોનું નિર્માણકાર્ય, બહુહેતુક યોજનાઓ, નવી વસાહતોનું

સાહસિકપણાના પ્રદર્શન ખાતર વન્ય પ્રાણીઓ-પક્ષીઓનો સંહાર કરે છે. ઘણી વાર ખેડૂતો પોતાના ખેતીપાકોના સંરક્ષણ માટે જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કરી પ્રાણીઓને મોતના મુખમાં ધકેલી દે છે. પશુ-પક્ષીઓનાં માંસ, ચામડાં, પીંછાં, હાડકાં, શિંગડાં, દાંત વગેરે મેળવવા માટે તેઓનો શિકાર કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત શહેરોનો વધી રહેલો વિકાસ, વસ્તીવૃદ્ધિ, લાકડાંની વધતી જતી માંગ, વાહનોનો ઘોંઘાટ, પ્રદૂષણ, પ્રાણીઓ માટે તળીખી સેવાઓનો અભાવ, જંતુનાશક દવાઓનો વધુ પડતો ઉપયોગ, માનવીની લોભવૃત્તિ અને કેટલાક લોકોની અંધશ્રદ્ધાના કારણે પણ વન્ય પ્રાણીઓનો સંહાર થઈ રહ્યો છે. દેશના અનિયમિત વરસાદના કારણે જંગલોના જળસ્રોતો લુપ્ત થવા લાગ્યા છે, તેથી વન્ય પ્રાણીઓને પીવાના પાણી મળતાં નથી. પાણીની મુશ્કેલીને કારણે પણ વન્ય પ્રાણીઓ સંકટના સર્કજામાં ફસાયાં છે.

■ વન્યજીવોના રક્ષણ માટેના ઉપાયો :

વન્ય જીવોના રક્ષણ માટે વન્યજીવ સંરક્ષણ બોર્ડ, અભયારણ્યો તથા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોની રચના કરવામાં આવી છે. દેશની જંગલસંપત્તિ સમૃદ્ધ બનાવી વન્યજીવોને તથા તેમનાં કુદરતી રહેઠાણોને પુનઃસ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નો પણ સરકારે હાથ ધર્યાં છે. નિયત સમયે વૃક્ષો તથા વન્ય પ્રાણીઓની સંખ્યાની ગણતરી કરી તેમની સ્થિતિ તથા તેમના જીવનક્રમ વિશે જાણકારી મેળવી વન્ય પ્રાણીઓના જીવનરક્ષણના ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવી રહ્યાં છે. “ભારતીય વન્યજીવ બોર્ડ” (ઇન્ડિયન બોર્ડ ફોર વાઇલ્ડ લાઇફ)ની ભલામણોના સંદર્ભમાં સંસદે “વન્યજીવ સુરક્ષા” અધિનિયમ બનાવ્યો છે. વાઘની સંખ્યામાં થઈ રહેલા ઘટાડાને ધ્યાનમાં રાખી ભારત સરકારે ૧૯૭૦માં ‘પ્રોજેક્ટ ટાઇગર’ કાર્યક્રમ શરૂ કરી વાઘરક્ષણ માટે દેશમાં ૧૬ ક્ષેત્રો તૈયાર કર્યાં છે. દેશના મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં ‘રાજ્ય વન્યજીવ સલાહકાર બોર્ડ’ (સ્ટેટ વાઇલ્ડ લાઇફ એડવાઇઝરી બોર્ડ)ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં વન્યજીવસૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવા તથા તેનું રક્ષણ કરવા ‘ગુજરાત વાઇલ્ડ લાઇફ સોસાયટી’ની કામગીરી પ્રસંશનીય રહી છે. કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકારોએ વન્ય જીવોના સંરક્ષણ કાર્યક્રમને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પરિણામે દેશમાં ૪૮૦ અભયારણ્યો અને ૮૬ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો તૈયાર થયાં છે. પ્રાણીઓના શિકાર પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદા તથા પ્રાણીઓનાં ચામડાં, હાડકાં, શિંગડાં, પીંછાં વગેરેના વેચાણ પર અંકુશ મૂકતાં કડક કાયદા બનાવ્યા છે. પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિરો દ્વારા વન્યજીવો પરત્વે નાગરિકોમાં સભાનતા વિકાસવાનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે.

■ અભયારણ્ય અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન :

અભયારણ્ય એ વિનાશનું જોખમ હોય તેવા વન્યજીવોના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટેનો સુરક્ષિત વિસ્તાર છે. અહીં વનસ્પતિ વન્યજીવસૃષ્ટિ અને પર્યાવરણનું એક સાથે રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અભયારણ્યોમાં માનવીના હરવા-ફરવા અને પાલતુ પ્રાણીઓના ચરાણ ઉપર પ્રતિબંધ નથી, પણ અહીંનાં પ્રાણીઓના શિકાર પર પ્રતિબંધ છે. ભારતનું પ્રથમ અભયારણ્ય કર્ણાટક, કેરલ અને તમિલનાડુના ત્રિભેટે આવેલા નીલગિરિમાં સ્થાપવામાં

આવ્યું હતું. ઉત્તરપ્રદેશમાં નંદાદેવીનું અભયારણ્ય, અસમનું મનાસ તથા કાઝીરંગા, પશ્ચિમી બંગાળમાં સુંદરવન અને મેઘાલયમાં નોકેક વગેરે મહત્વનાં અભયારણ્યો છે.

નં.	અભયારણ્ય	વન્યજીવ
(૧)	સાસણગીર	સિંહ
	બરડીપાડા (ડાંગ જિલ્લો)	વાઘ અને સાબર
	કચ્છનું નાનું રણ	ધુડખર
	નળ સરોવર (ભાલપ્રદેશ)	પક્ષીઓ
	વેળાવદર (ભાવનગર જિલ્લો)	કાળિયાર
	ડેડિયાપાડા (રાજપીપળા પાસે)	રીંછ
	પિરોટન (કચ્છનો અખાત)	દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિ
	કચ્છનું મોટું રણ	સુરખાબ
	બરડા	દીપડા, હરણ, નીલગાય, સિંકારા
	વાંસદા	વાઘ, દીપડા અને ચૌશિંગા

■ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન (નેશનલ પાર્ક) :

રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન એ કુદરતી વનસ્પતિ, વન્યજીવો અને કુદરતી સૌંદર્યની જાળવણી માટેનો સુરક્ષિત વિસ્તાર છે. અહીં પાલતુ પ્રાણીઓના રક્ષણ અને શિકાર પર પ્રતિબંધ છે. ઉપરાંત સહેલાઈઓના હરવા - ફરવા પર પણ નિયંત્રણ છે. દેશનાં કેટલાંક જાણીતાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો નીચે પ્રમાણે છે :

નં.	રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	વન્યજીવ
૧.	કાઝીરંગા (અસમ)	ગેંડા, જંગલી ભેંસ, હરણ
૨.	થરનું રણ (રાજસ્થાન)	રણનું વરુ, રણની બિલાડી, ઘોરાડ
૩.	કાન્હા (મધ્યપ્રદેશ)	વાઘ, સાબર
૪.	ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન (ગુજરાત) -	સિંહ, દીપડા, ચિતલ
૫.	વેળાવદર કાળિયાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન (ગુજરાત) -	કાળિયાર, વરુ, મોર
૬.	કેવલાદેવ (ભરતપુર-રાજસ્થાન)	પક્ષીઓ
૭.	બાંદીપુર (કર્ણાટક)	હાથી, રીંછ, સુવર, જંગલી બિલાડી
૮.	દરિયાગમ (કશ્મીર)	હામુલ (કશ્મીર રણ) કસ્તુરીમૃગ
૯.	કોર્બેટ (હિમાલયની તળેટી)	વાઘ, હાથી, દીપડો, હરણ

■ વન્ય પ્રાણીઓનું જતન :

વન્યજીવો આપણો પરિવાર છે. તે આપણા મિત્રો છે. આપણા પર્યાવરણના રક્ષકો છે. તેમના કલ્યાણ અને રક્ષણ માટે નાગરિકોમાં સભાનતા કેળવાય તે જરૂરી છે. દેશની જૈવ વિવિધતા સુરક્ષિત કરવા તથા તેમનું સંરક્ષણ કરવા માટે જૈવ સંરક્ષણ ક્ષેત્રો (Biosphere Reserves) બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ બહુ ઉદ્દેશીય સંરક્ષણ ક્ષેત્રો છે. જ્યાં પ્રદેશ વૃક્ષ અને જીવ પ્રજાતિને તેમના પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં રક્ષણ આપી શકાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે : (૧) પારિસ્થિતિક સંરક્ષણ અને પર્યાવરણ-જાળવણીના તમામ ઘટકો ઉપર થઈ શકે તેનાં સંશોધનનાં કાર્યોને ઉત્તેજન આપવું. (૨) પ્રાકૃતિક નિવસનતંત્રોવિષયક શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ માટે સુવિધાઓ પૂરી પાડવી. (૩) અભયારણ્યો અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોનો વિકાસ કરવો. (૪) પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિર દ્વારા વન્યજીવો માટે નાગરિકોમાં સભાનતા કેળવાય તેવા પ્રયત્નો હાથ ધરવા.

■ વન્યજીવોના જતન માટેનાં પગલાં

અન્ય રાષ્ટ્રીય સંપત્તિઓની જેમ વન્યજીવસૃષ્ટિ પણ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. આ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની જાળવણી કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે. વન્યજીવોની સંખ્યા વધારવાથી, તેમનાં કુદરતી રહેઠાણો જાળવવાથી અને તેમની સુવિધાઓમાં વધારો કરવાથી વન્યસૃષ્ટિનું જતન થઈ શકે. આ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિના ચતન માટે નીચેના ઉપાયો કરી શકાય : (૧) તૃણાહારી અને માંસાહારી પ્રાણીઓનું જંગલમાં સંતુલન બનાવી રાખવું. બંનેમાંથી એકની સંખ્યામાં વધઘટ થાય તો વન્યજીવો સંકટમાં મુકાય (૨) જંગલોમાં લાગતી આગની ઘટનાઓ ન બને અને કદાચ જંગલમાં આગ લાગે તો તેને ઓલવી દેવાના ઉપાયો તૈયાર રાખવા પડે. વ્યક્તિની બેદરકારીના કારણે ઘણી વખત જંગલમાં આગ લાગવાની ઘટના બને છે. (૩) નાગરિકોને પર્યાવરણ, વન્યભૂમિ તથા વન્યજીવોની મહત્તા વિશેની જાણકારી પૂરી પાડવી (૪) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સરકારી પ્રતિષ્ઠાનો અને શાળા - મહાશાળાઓએ નીચે જણાવેલ દિવસોની ઊજવણીના કાર્યક્રમો ગોઠવવા :

વિશ્વ વન દિવસ	૨૧ માર્ચ
પૃથ્વી દિવસ	૨૨ એપ્રિલ
વિશ્વ પર્યાવરણ દિવસ	૫ જૂન
વન્યપ્રાણી સપ્તાહ	૨ થી ૮ ઓક્ટોબર
વિશ્વપ્રાણી દિવસ	૪ ઓક્ટોબર
વન પ્રકૃતિ દિવસ	૧૦ નવેમ્બર
વિશ્વ જૈવિકતા દિવસ	૨૯ ડિસેમ્બર

(૫) વન્યજીવો વિશેના અભ્યાસક્રમો વિકસાવવા તથા વન્યજીવોના સંદર્ભમાં સંશોધનનાં કાર્યો કરાવવાં. (૬) વન્યજીવો માટે ખોરાક, રહેઠાણ અને પીવાના પાણીની સુવિધાઓ વિશે પૂરતી કાળજી રાખવી. (૭) વન્યપ્રાણીઓ અને પક્ષીઓના થતા ગેરકાયદેસર વેપાર ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાં.

આપણા દેશમાં દુર્લભ બનતાં વન્યજીવો માટે આપણે સહુએ સરકારના પ્રયાસોમાં સહકાર આપવો જોઈએ. પ્રાણીઓ માટે પ્રેમ અને સન્માનની ભાવના કેળવવી એ આપણી નાગરિક તરીકેની મહત્ત્વની ફરજ છે, જેનો ઉલ્લેખ આપણા બંધારણમાં નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯. માનવવસ્તી

વસ્તીવૃદ્ધિ એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે. વિભિન્ન ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનો ઉત્પાદક માનવ છે. અને તેનો ઉપભોક્તા પણ. ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં ઉપભોક્તાઓનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યારે વધુ વસ્તી સમસ્યારૂપ બની જાય છે. યુકેમાં વધુ વસ્તીની સમસ્યા નથી. કારણ કે ત્યાંની ૫.૮ કરોડની વસ્તીના ઉપભોગ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ચીજવસ્તુઓ અને સુવિધાઓ છે. જ્યારે આપણા દેશમાં જનસંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં ભરણ-પોષણ માટેના પ્રાપ્ત સંસાધનોનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે, તેથી ભારતમાં વધુ વસ્તી એક સમસ્યા બની ગઈ છે. ગરીબી, બેકારી, નીચું જીવનધોરણ, પ્રદૂષણ, ચીજવસ્તુઓની અછત, ગંદકી, નિરક્ષરતા વગેરે સમસ્યાઓનાં મૂળ કારણોમાં વસ્તીવધારો પણ એક છે. વસ્તી વધવાના કારણે વપરાશ વધે છે, તેથી માંગ વધે છે; પરંતુ તેના પ્રમાણમાં દેશમાં ઉત્પાદન છે. વસ્તી વધવાના કારણે વપરાશ વધે છે, તેથી માંગ વધે છે, પરંતુ તેના પ્રમાણમાં દેશમાં ઉત્પાદન ન વધે તેથી ચીજ-વસ્તુઓના ભાવો વધે છે. જે કુળાવાની પરિસ્થિતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. તીવ્ર વસ્તીવધારાને લીધે પરાવલંબી વ્યક્તિઓની સંખ્યામાં વધારો થાય છે. રોજગારીની અપૂરતી તકોને કારણે અનુત્પાદક વસ્તી આર્થિક વિકાસની ગતિને મંદ બનાવે છે.

ભારતમાં દર વર્ષે આશરે બે કરોડ બાળકો જન્મે છે, જ્યારે ૮૦ લાખ બાળકો મૃત્યુ પામે છે. દરરોજ લગભગ ૫૫,૦૦૦ બાળકોનો જન્મ થાય છે. તેથી પ્રતિ વર્ષ ભારતની વસ્તીમાં ૧ કરોડ ૨૦ લાખ વ્યક્તિઓનો ઉમેરો થતો જાય છે. ૧૯૦૧માં ભારતની વસ્તી ફક્ત ૨૩.૬૦ કરોડ હતી, તે વધીને ૨૦૦૧માં ૧૦૨.૭૦ કરોડ કરતાં પણ વધી ગઈ છે. અહીં આપેલા કોષ્ટક ૧ ઉપરથી દેશના વધારોને તથા તેના વૃદ્ધિદરને સમજી શકાશે :

કોષ્ટક - ૧

વર્ષ	દેશની વસ્તી	દસકામાં વસ્તીવધારાનો દર (ટકામાં)
૧૯૦૧	૨૩૮૩૯૬૩૨૭	-
૧૯૧૧	૨૫૨૦૯૩૩૮૦	+ ૫.૭૫મ
૧૯૨૧	૨૫૧૩૨૧૨૧૩	- ૦.૩૧
૧૯૩૧	૨૭૮૯૭૭૨૩૮	+ ૧૧.૦૦
૧૯૪૧	૩૧૮૬૬૦૫૮૦	+ ૧૪.૨૨
૧૯૫૧	૩૬૧૦૮૮૦૮૦	+ ૧૩.૩૧
૧૯૬૧	૪૩૯૨૩૪૭૭૧	+ ૨૧.૫૧
૧૯૭૧	૫૪૮૧૫૮૬૫૨	+ ૨૪.૮૦
૧૯૮૧	૬૮૩૩૨૯૦૮૭	+ ૨૪.૬૬
૧૯૯૧	૮૪૪૩૨૪૨૨૨	+ ૨૩.૫૦
૨૦૦૧	૧૦૨૭૦૧૫૨૪૭	+ ૨૧.૩૪

૧૯૫૧ થી ૧૯૮૧ વચ્ચે ભારતની વસ્તી ૧૯૦૧ની વસ્તીની સરખામણીમાં લગભગ બમણી થઈ ગઈ. ૧૯૮૦ના દશકામાં ભારતમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો વાર્ષિક દર ૨.૧૪ ટકા હતો, જે ૧૯૯૦નો દશકામાં ઘટીને ૧.૮૩ ટકા થયો હતો. ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય ઉત્તરપ્રદેશ છે. જ્યારે સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય સિક્કિમ છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પોંડિચેરી પ્રથમ સ્થાને છે, જ્યારે લક્ષદ્વીપ સૌથી ઓછી વસ્તી ધરાવતો કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ છે. પાંચ કરોડથી વધુ વસ્તી ધરાવતું ગુજરાત રાજ્ય દેશમાં દસમા ક્રમે છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી - ગણતરી અનુસાર ભારતની કુલ વસ્તી ૧૦૨.૭૦ કરોડ છે, જેમાં ૫૩.૧ કરોડ (૫૧.૭ ટકા) પુરુષો છે. અને ૪૯.૬ કરોડ (૪૮.૩ ટકા) મહિલાઓ છે. વર્તમાન વસ્તીવૃદ્ધિ દરને જોતાં એક અંદાજ

પ્રમાણે ૨૦૪૫ સુધીમાં ભારત વસ્તીની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ચીન કરતાં વધુ વસ્તી ધરાવતું રાષ્ટ્ર બની જશે.

૧૯મી સદી પહેલાં દેશની વસ્તીમાં વધારો થતો હતો પણ તેનો દર બહુ નીચો હતો. તેનું મુખ્ય કારણ એ સમયે દેશમાં મૃત્યુદર બહુ ઊંચો હતો. કૉલેરા, પ્લેગ, શીતળા અને ક્ષય જેવા જીવલેણ રોગોથી લોકો વધુ સંખ્યામાં મૃત્યુ પામતા હતા. દુષ્કાળના સમયમાં સંખ્યાબંધ લોકો ભૂખમરના ભોગ બનતા હતા. વળી, ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામતા લોકો કરતાં વધુ સંખ્યામાં લોકો અપૂરતા પોષણને કારણે મૃત્યુ પામતા હતા. પરિણામે વસ્તીવધારાનો છેદ ઊડી જતો અને એકંદરે વસ્તીની સમતુલા જળવાઈ રહેતી હતી. હવે તબીબીવિજ્ઞાનમાં થયેલી વિવિધ દવાઓની શોધોના કારણે જીવલેણ ગણાતા રોગોનું નિવારણ શક્ય બન્યું છે. રસીકરણને કારણે બાળમરણનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. દુષ્કાળના સમયે દુષ્કાળ પીડિતોને તાત્કાલિક રાહત આપવાનો પ્રબંધ થાય છે. વ્યક્તિની આયુષ્યમર્યાદા વધી છે. દેશના નિરક્ષર લોકો મોટે ભાગે “નાના કુટુંબ”નો આદર્શ અપનાવતા નથી, તેથી દેશની વસ્તીમાં સતત વધારો થાય છે. ઉપરાંત કુટુંબકલ્યાણના કાર્યક્રમનો અપૂરતો પ્રચાર તથા તેના અમલમાં રહેલી ખામીઓ, ગરીબી, દેશની ગરમ આબોહવા, પુત્રના જન્મને પ્રાધાન્ય અને નાની વયે લગ્નની પ્રથા વગેરે કારણોને લીધે દેશની વસ્તીનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.

■ વસ્તી - ગણતરી :

કોઈ પણ રાષ્ટ્રના નિવાસીઓની ગણતરીને વસ્તી - ગણતરી કે જનગણના કહે છે. કોઈ નિશ્ચિત સમયે, નિશ્ચિત જમીન-વિસ્તાર ઉપર નિવાસ કરતા તમામ નિવાસીઓસંબંધી પદ્ધતિસર આર્થિક તેમજ સામાજિક આંકડા એકઠા કરવાની, સંકલિત કરવાની તથા તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની સમગ્ર પ્રક્રિયાને વસ્તી-ગણતરી કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં વસ્તીની ગણતરી પ્રતિ દસ વર્ષે થાય છે. ૧૮૭૧માં દેશની પ્રથમવાર વસ્તી - ગણતરી હાથ ધરવામાં આવી હતી. છેલ્લી વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧માં થઈ હતી. વસ્તી - ગણતરીમાં વસ્તીનું કદ, વસ્તી - વિતરણ, તેનો જન્મદર, મૃત્યુદર, લગ્નદર, સ્થળાંતરણ, જાતિ સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ, વ્યવસાય, ભાષા, શિક્ષણ, ધર્મ, ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી તથા કુટુંબને પ્રાપ્ત સુવિધાઓ વગેરે બાબતોની નોંધણી કરવામાં આવે છે.

$$\text{વસ્તી - ગીચતા} = \frac{\text{કુલ વસ્તી}}{\text{કુલ જમીન-વિસ્તાર}}$$

વસ્તીની ગીચતાના આધારે ભારતનાં રાજ્યોને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે : (૧) અલ્પ વસ્તી-ગીચતાવાળાં રાજ્યો (૨) મધ્યમ વસ્તી - ગીચતાવાળાં રાજ્યો અને (૩) અતિ વસ્તી - ગીચતાવાળાં રાજ્યો

(૧) અલ્પ વસ્તી-ગીચતાવાળાં રાજ્યો :

જે રાજ્યોમાં દર ચો કિમીએ ૧૦૦ કરતાં ઓછી વસ્તી હોય તેવાં રાજ્યોને અલ્પ વસ્તી -ગીચતાવાળાં રાજ્યો કહે છે. અરુણાચલ પ્રદેશ, મીઝોરમ, સિક્કિમ, જમ્મુ અને કશ્મીર તથા અંદમાન-નિકોબારના ટાપુઓ વગેરે અલ્પ વસ્તી-ગીચતા ધરાવતાં રાજ્યો છે.

(૨) મધ્ય વસ્તી-ગીચતાવાળાં રાજ્યો :

જે રાજ્યોમાં દર ચો કિમીએ ૧૦૧ થી ૨૦૦ની વસ્તી હોય તેવાં રાજ્યોને મધ્યમ વસ્તી - ગીચતાવાળાં રાજ્યો કહે

છે. મેઘાલય, મણિપુર, હિમાચલપ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, છત્તીસગઢ, ઉત્તરાંચલ, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ આ પ્રકારનાં રાજ્યો છે.

(૩) અતિવસ્તી-ગીચતાવાળાં રાજ્યો :

જે રાજ્યોમાં દર ચો કિમીએ ૨૦૧ કરતાં વધુ વસ્તી હોય તેવાં રાજ્યોને અતિવસ્તી-ગીચતાવાળાં રાજ્યો કહે છે. પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, કેરલ, ઉત્તરપ્રદેશ, તમિલનાડુ, હરિયાણા, અસમ, ઝારખંડ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગુજરાત, ઓરિસ્સા, આંધ્રપ્રદેશ, પંજાબ, ત્રિપુરા, ગોવા વગેરે રાજ્યો આ પ્રકારનાં છે.

૧૯૯૧માં ભારતની વસ્તી-ગીચતા ૨૬૭ હતી, જ્યારે ૨૦૦૧માં વસ્તી-ગીચતા ૩૨૪ની થઈ. દિલ્હીની વસ્તી-ગીચતા ૨૦૦૧માં ૯૨૯૪ છે જે સૌથી વધુ છે. બીજા ક્રમે ચંદીગઢ (૭૯૦૩) આવે છે. જ્યારે ત્રીજા ક્રમે પોંડિચેરી (૨૦૨૯) છે. ૨૫૮ની વસ્તી-ગીચતા ધરાવતું ગુજરાત દેશમાં વીસમાં ક્રમે આવે છે. વસ્તીની સૌથી ઓછી ગીચતા ૧૩ છે જે અરુણાચલ પ્રદેશમાં નોંધાઈ છે.

પર્વતીય ભૂપૃષ્ઠ, ખૂબ જ ઓછો વરસાદ અને જ્યાં ખેત - ઉત્પાદન માટે પ્રતિકૂળ જમીન છે એવા વિસ્તારોમાં વસ્તીની ગીચતા ઓછી છે. રાષ્ટ્રની પ્રાકૃતિક રચના, આબોહવા, પાણીની સુવિધાઓ, ઉદ્યોગોના વિકાસનું પ્રમાણ, ખનિજો, પરિવહન સુવિધાઓ, અન્ય કુદરતી સ્ત્રોતોની પ્રાપ્તિ, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિબલો વસ્તીની ગીચતા પર અસર કરે છે.

■ વસ્તીના કદ પર અસર કરતાં પરિબલો :

જન્મદર, મૃત્યુદર અને સ્થળાંતર - આ ત્રણ પરિબલો દેશની વસ્તીના કદ ઉપર અસર કરે છે.

● જન્મદર :

કોઈ નિશ્ચિત વિસ્તારમાં દર હજારની વસ્તીએ એક વર્ષ દરમિયાન જન્મતાં જીવિત બાળકોની સંખ્યાને જન્મદર કહે છે. વીસમી સદીના પ્રારંભમાં દેશનો જન્મદર ૪૯.૨ હતો; પરંતુ ૨૦મી સદીના અંત ભાગમાં તે દર ઘટીને ૨૬.૧ થયો હતો.

નિરક્ષરતાનું વધુ પ્રમાણ, નાની વયે લગ્ન, વિધવા - વિવાહને ઉત્તેજન, સામાજિક માન્યતાઓ અને ગરીબી વગેરે કારણોને લીધે છેલ્લા ત્રણ દશકાઓમાં જન્મદર પ્રમાણમાં ઊંચો રહેવા પામ્યો છે. વધુ સંખ્યામાં જન્મતાં બાળકો વસ્તીની સમતુલાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

● મૃત્યુદર :

કોઈ નિશ્ચિત વિસ્તારમાં દર હજાર વ્યક્તિએ પ્રતિવર્ષ મૃત્યુ પામતી સંખ્યાને મૃત્યુદર કહે છે. આઝાદી પછી આપણા દેશમાં મૃત્યુદરના પ્રમાણમાં ખૂબ ઝડપથી ઘટાડો થયો છે. તબીબી સેવાઓ વધવાના કારણે વીસમી સદીના અંત ભાગમાં મૃત્યુદર ૪૨.૬ થી ઘટીને ૮.૭ થઈ ગયો છે. જન્મદર વધવાના કારણે અને મૃત્યુદર ઘટવાના કારણે દેશની વસ્તીમાં ખૂબ વધારો થવા પામ્યો છે.

● સ્થળાંતરણ :

વસ્તીવિજ્ઞાનમાં સ્થળાંતરણનો અભ્યાસ ખૂબ મહત્વનો છે. સ્થળાંતરણ દ્વારા વસ્તીનું કદ વસ્તીવૃદ્ધિદર તેમજ વસ્તીનું માળખું નક્કી થાય છે. જ્યારે વ્યક્તિ એક ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી બીજા ભૌગોલિક વિસ્તારમાં કાયમી વસવાટ માટે જાય છે તેને સ્થળાંતરણ કહે છે. સ્થળાંતરણ આંતરિક (દેશના અંદરના ભાગમાં) તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ બે પ્રકારે થાય છે. રાષ્ટ્રના એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં અથવા ગામડામાંથી શહેરમાં થતું સ્થળાંતરણ આંતરિક સ્થળાંતરણ કહેવાય છે. આંતરિક સ્થળાંતરણને કારણે દેશની વસ્તીના કુલ કદમાં કશો ફેરફાર થતો નથી, પણ દેશની વસ્તી-ગીચતાના પ્રમાણ પર અસર થાય છે.

શહેરોમાં રોજગારીની વધુ તકો, શિક્ષણની ઉત્તમ સુવિધાઓ, જીવન જીવવા માટેની અનુકૂળતાઓ, વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસની શક્યાતાઓ વગેરે કારણોને લીધે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી લોકો વધુ પ્રમાણમાં શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતરણ કરે છે. શહેરોમાં વસ્તીનું કદ મોટું ને મોટું થતું જાય છે. ભારતમાં ૩૫ શહેરો એવાં છે કે જ્યાં લોકોની સંખ્યા દસ લાખ અથવા તેથી વધુ છે. દિલ્લી, મુંબઈ, કોલકાતા, ચેન્નાઈ વગેરે શહેરોમાં ક્ષમતા કરતાં વધુ લોકો અહીં આવીને વસ્યા છે. મુંબઈ ભારતનું સૌથી મોટું મહાનગર છે. જેની વસ્તી ૧૨૬ લાખ કરતાં વધુ છે. બીજા સ્થાને કોલકાતા (૧૧૦ લાખ કરતાં વધુ વસ્તી) છે. અમદાવાદ ગુજરાતનું સૌથી મોટું શહેર છે જેની વસ્તી ૩૩ લાખથી પણ વધુ છે. દૂષિત હવા-પાણી, ઝૂંપડપટ્ટી (સ્લમ્સ), ગુનાખોરી, માનસિક તણાવ, ચંત્રવત્ જીવનરીતિ, વધુ પડતાં પરિવહન સાધનો વગેરે અનેક સમસ્યાઓ શહેરોમાં વધી રહી છે. વિશ્વના એક રાષ્ટ્રમાંથી લોકો કાયમી વસવાટ માટે બીજા રાષ્ટ્રમાં જાય તો તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરણ કહે છે. વિદ્યાભ્યાસ, વેપાર અને રોજગાર માટે ભારતમાંથી વસ્તીનું સ્થળાંતરણ અન્ય દેશોમાં થતું રહ્યું છે. મ્યાનમાર, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન, નેપાળ, રશિયા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, બ્રિટન, યુ.એસ., ન્યૂઝીલેન્ડ, ઈન્ડોનેશિયા, ઈરાક, કુવૈત, મલેશિયા, યુ.એ.ઈ. વગેરે દેશોમાં ભારતના અનેક લોકો જઈને વસ્યા છે.

■ વસ્તીનું માળખું :

તમે ધોરણ આઠમાં વસ્તીના માળખાના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીજૂથ, ભાષા અને ધર્મનાં જૂથોનો અભ્યાસ કરી ગયાં છો. આ ઉપરાંત વસ્તીના માળખામાં સાક્ષરતા, સ્ત્રી-પુરુષ (જાતિપ્રમાણ) પ્રમાણ સ્વાસ્થ્ય, વ્યવસાય, વયજૂથ, કિશોરોની સંખ્યાનું કદ વગેરે બાળતોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે આ વસ્તી-માળખા વિશે જાણકરી મેળવીએ.

■ સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ (જાતિપ્રમાણ) :

પ્રતિ દર હજાર પુરુષોની સંખ્યાએ સ્ત્રીઓની સંખ્યાને સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ કહે છે. ભારતમાં જાતિપ્રમાણ મોટે ભાગે પુરુષોની તરફેણમાં રહ્યું છે. દેશમાં જાતિપ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૯૩૧, ૧૯૮૧માં ૯૩૪, ૧૯૯૧માં ૯૨૭ અને ૨૦૦૧માં ૯૩૩ નોંધાયું છે. કેરલમાં (૧૦૫૮) અને પોંડિચેરી (૧૦૦૧), જાતિપ્રમાણ સ્ત્રીઓની

તરફેણમાં રહ્યું છે. આ બંને પ્રદેશોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ ઊંચું છે, જેથી લોકોને પોતાના પ્રદેશોમાં નોકરી મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ખાસ કરીને પુરુષો આ પ્રદેશોમાંથી દેશના અન્ય ભાગોમાં નોકરી કે વ્યવસાય માટે જાય છે. માટે અહીં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ રહે છે.

દેશમાં પુરુષજન્મને વધુ પ્રાધાન્ય અપાય છે. છોકરીઓના જન્મને રોકવામાં આવે છે. બાળકીઓની ભૂણહત્યાનું પ્રમાણ વધુ રહે છે. દીકરીઓના શિક્ષણ અને લગ્ન અંગેની સામાજિક સમસ્યાઓ વિશેષ પ્રકારની હોવાના કારણે દેશમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ પુરુષોની તરફેણમાં રહે છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી - ગણતરી પ્રમાણે સૌથી ઓછું નીચું જાતિપ્રમાણ દિલ્લી (૮૨૧)માં રહેવા પામ્યું છે, જ્યારે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં દાદરા અને નગરહવેલી (૮૧૧)માં જાતિપ્રમાણ સૌથી ઓછું છે.

ગુજરાતમાં જાતિપ્રમાણ ૯૨૧ નોંધાયું છે. દેશમાં ઘટતા જતા સ્ત્રીના જન્મદરથી ભવિષ્યમાં જાતિપ્રમાણની સમતુલા ખોરવાઈ જવાનો ભય ઊભો થયો છે.

■ સાક્ષરતા :

સાત વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિ કે જે સમજ સાથે કોઈ એક ભાષા વાંચી અને લખી શકે તેને સાક્ષર ગણવામાં આવે છે. ૧૯૦૧માં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ પાંચ ટકા હતું, જે વધીને ૨૦૦૧માં ૬૫.૩૮ ટકા (૭૫.૮૫ ટકા પુરુષો અને ૫૪.૧૬ ટકા સ્ત્રીઓ) થવા પામ્યું છે. નાના કુટુંબ માટેનાં વલણો, લોકજાગૃતિ, નિરક્ષરતાનિવારણના કાર્યક્રમો અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ વગેરે કારણોને લીધે દેશમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. દેશમાં સૌથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતું રાજ્ય કેરલ (૯૦.૯૨%) છે અને સૌથી ઓછી સાક્ષરતા ધરાવતું રાજ્ય બિહાર (૪૭.૩૧%) છે. સાક્ષરતાની દૃષ્ટિએ ગુજરાત દેશમાં પંદરમા ક્રમે છે. ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૭.૯૭ ટકા (પુરુષો ૮૦.૫૦ ટકા અને મહિલાઓ ૫૮.૬૦ ટકા) છે.

વસ્તી-વધારાના કારણે નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઝડપથી ઘટતું નથી. રાજસ્થાન, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાં વસ્તી-વધારાનો દર વધુ છે, તેથી અહીં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ પણ વધુ છે. રાષ્ટ્રના અર્થતંત્ર, ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ અને જીવનશૈલી ઉપર સાક્ષરતાની વિધેયાત્મક અસરો થાય છે. સાક્ષર લોકોની સમજશક્તિ અને વિવેકશક્તિ વધુ ઊંચા પ્રકારની હોય છે. નાનું કુટુંબ ધરાવતાં મા-બાપ મોટાભાગે પોતાનાં સંતાનોને સારું અને વધુ શિક્ષણ અપાવી શકે છે.

■ વ્યાવસાયિક માળખું :

અહીં વિવિધ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોના પ્રમાણને ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવસાયને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે : (૧) પ્રાથમિક કક્ષાના વ્યવસાય (૨) દ્વિતીય કક્ષાના વ્યવસાય અને (૩) તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાય કૃષિ, પશુપાલન, મત્સ્ય અને જંગલ આધારિત વ્યવસાયોને કે જે કુદરતી સંસાધનવ આધારિત છે. એવા વ્યવસાયોને પ્રાથમિક કક્ષાના વ્યવસાય ગણવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુઓના નિર્માણના ઉદ્યોગોને દ્વિતીય કક્ષાના અને સંદેશા-વ્યવહાર, પરિવહન, બેંકિંગ સેવાઓ વગેરેને તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાય ગણવામાં આવે છે. જે દ્વિતીય અને તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા

લોકોનું પ્રમાણ વધારે હોય તો લોકોની આવકનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે. આપણા દેશમાં ખેતી ઉપર નિર્ભર લોકોનું પ્રમાણ ૬૭ ટકા છે. દ્વિતીય અને તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ૧૩ ટકા અને ૨૦ ટકા છે. છેલ્લા પાંચ દાયકાઓ દરમિયાન ઉદ્યોગીકરણ અને શહેરીકરણ વધવાના કારણે દ્વિતીય અને તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાયોમાં લોકોનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું છે. બિહાર, ઓરિસ્સા, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાં મોટા ભાગના લોકો કૃષિ, વ્યવસાય પર નિર્ભર છે. જ્યારે તમિલનાડુ, મહારાષ્ટ્ર, કેરલ, કર્ણાટક, પંજાબ, ગુજરાત વગેરે રાજ્યોમાં દ્વિતીય અને તૃતીય કક્ષાના વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું છે.

■ સ્વાસ્થ્ય :

પ્રજાનું ઉત્તમ કક્ષાનું સ્વાસ્થ્ય રાષ્ટ્રના વિકાસની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવી શકે છે. આઝાદી મળ્યા પછી દેશના લોકોના સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો થયો છે. પ્લેગ અને શીતળા જેવા રોગો લગભગ નામશેષ થઈ ગયા છે. મલેરિયાના નિયંત્રણની પ્રગતિ સંતોષકારક રહી છે. મૃત્યુદરનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદામાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. ૧૯૫૧-૬૧ના ગાળામાં સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદા ૪૧ વર્ષ હતી. તે વધીને ૧૯૮૭-૮૮માં ૫૯ વર્ષ અને ૨૦૦૧માં ૬૧ વર્ષની થઈ છે. આરોગ્યવિષયક સુવિધાઓમાં થયેલા વધારાનું આ સીધું પરિણામ છે. તબીબી સેવાઓ, રસીકરણ કાર્યક્રમો, આરોગ્યકેન્દ્રો, દવાખાનાઓ અને શિક્ષણ વગેરે સુવિધાઓમાં થયેલા વિકાસના કારણે અકાળે મૃત્યુના પામતા લોકોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે. બાળમૃત્યુ અને ગર્ભવતી માતાઓના મૃત્યુના પ્રમાણમાં પણ ઘટાડો થયો છે. તેમ છતાં લોકોના સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણું કરવાનું બાકી છે. ઉંમર, જાતિ તથા વ્યવસાય પ્રમાણે વ્યક્તિને અમુક પ્રમાણમાં કેલેરીની જરૂરિયાત હોય છે. શહેરી વિસ્તારની વ્યક્તિને ૨૧૦૦ કેલેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની વ્યક્તિને ૨૪૦૦ કેલેરીની જરૂરિયાત રહે છે. આ પ્રમાણ ન જળવાય તો વ્યક્તિ માટે અપોષણની સ્થિતિ પેદા થાય છે. પીવાયોગ્ય પાણી તથા સામાન્ય સફાઈની સુવિધાઓ લોકો સુધી પહોંચી શકી નથી, જે લોકો પોતાના જીવન માટે ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો મેળવી શકતા નથી. તેઓ ગરીબીરેખા નીચે જીવે છે. દેશમાં લગભગ ૨૩ કરોડ લોકો ગરીબીરેખા નીચે જીવે છે. આવા લોકોના સ્વાસ્થ્ય માટેની સમસ્યા ચિંતાજનક છે.

■ વયજૂથ માળખું :

દેશની વસ્તીને ત્રણ પ્રકારનાં વયજૂથોના માળખામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે :

- (૧) કામ કરવાની ઉંમરથી ઓછી ઉંમરની વ્યક્તિઓ : ૧૫ વર્ષથી ઓછી ઉંમર, જેમાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૨) કામ કરવાની ઉંમરવાળા લોકો : ૧૫ વર્ષથી ૫૯ વર્ષ સુધીની વ્યક્તિઓ.
- (૩) કામ કરવાની ઉંમર કરતાં વધુ ઉંમરના લોકો : ૫૯ વર્ષથી

વધુ ઉંમરની વ્યક્તિઓ. જે વ્યક્તિઓ ઉત્પાદનકાર્યમાં રોકાયેલી હોય અને ઉત્પાદનકાર્ય કરવાની ક્ષમતાવાળી હોય તે ઉત્પાદક જનસંખ્યાનો ભાગ ગણાય છે. ગૃહિણીઓ, પૂર્ણકાલીન વિદ્યાર્થીઓ તથા ૬૦ વર્ષ પછી પણ જેઓ કાર્યરત છે, તેવી વ્યક્તિઓ પણ ઉત્પાદક જનસંખ્યાનો ભાગ ગણાય છે. ૧૫ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકો તથા ૫૯ વર્ષથી વધુ ઉંમરના લોકોનો વર્ગ આશ્રિત જનસંખ્યાની અંતર્ગત ગણાય છે.

■ કિશોરોની સંખ્યાનું કદ :

દેશમાં કિશોરોની સંખ્યાનું કદ કુલ વસ્તીનો પાંચમો ભાગ ધરાવે છે. કિશોર ઘણું કરીને ૧૦ થી ૧૯ વર્ષની ઉંમરના વર્ગમાં આવે છે. બાળક તથા મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ કરતાં કિશોરને પોષક તત્વોની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. અપૂરતા પોષણને કારણે તેઓનું સ્વાસ્થ્ય બગડે છે. દેશમાં કિશોરોને પ્રાપ્ત ભોજન પોષક તત્વની દૃષ્ટિએ અપૂરતું છે. દેશની ઘણી કિશોરીઓ લોહીની ઊણપથી પીડાય છે. કિશોરોનું જૂથ રાષ્ટ્રનું બિનઉત્પાદક અંગ છે. તેઓ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉપભોક્તા માત્ર છે. રાષ્ટ્રના સારા ભવિષ્ય માટે કિશોરો મહત્વપૂર્ણ માનવ સંસાધન છે. તેઓની સમસ્યાઓ પ્રત્યે રાષ્ટ્રે પૂરતું ધ્યાન આપવું પડશે.

■ રાષ્ટ્રીય વસ્તીનીતિ :

૧૯૫૨થી ભારતે વસ્તીવધારાને રોકવા વસ્તીનીતિ અમલમાં મૂકી છે. બાળ જન્મદરના પ્રમાણને ઘટાડી વસ્તીવધારાને રોકવો એ આપણી રાષ્ટ્રીય વસ્તીનીતિનો મુખ્ય હેતુ છે. ઉપરાંત રાષ્ટ્રનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો, લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો કરવો, મૃત્યુદર ઘટાડવો વગેરે અય હેતુઓ પણ આ વસ્તી-નીતિ સાથે જોડાયેલા છે. જન્મદર ઉપર નિયંત્રણ અને કુટુંબનિયોજન એ આ નીતિના મુખ્ય હેતુઓ રહ્યા છે.

એકવીસમી સદીના આરંભમાં ૨૦૦૦ની સાલમાં ભારતની સંસદમાં રાષ્ટ્રીય વસ્તીનીતિ (National Population Policy) જાહેર કરવામાં આવી. તેના મહત્વના અંશો આ પ્રમાણે છે : (૧) ૨૦૪૫ સુધીમાં વસ્તીવધારાના દરને સ્થિર કરવો (૨) ૧૪ વર્ષની વય સુધીના શાળાશિક્ષણને મફત અને ફરજિયાત બનાવવું. (૩) ચેપી રોગોના ફેલાવા ઉપર અંકુશ મેળવવો. (૪) કન્યાઓનાં લગ્ન ૧૮ થી ઉપરની વયે થાય તે માટે પ્રોત્સાહન આપવું. (૫) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળા કક્ષાએ શાળા છોડી જનારાના પ્રમાણને ઘટાડવું (૬) બાળમરણના દરને નીચો લાવવો. (૭) કુટુંબકલ્યાણ અને સંતતિનિયમન માટેની માહિતી / માર્ગદર્શનની સેવાઓનું સાર્વત્રીકરણ કરવું. (૮) દેશના આર્થિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ અને પર્યાવરણીય સુરક્ષાની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત રહી વસ્તીવધારાના દરનું નિયંત્રણ કરવું. પરિવાર - કલ્યાણ કાર્યક્રમને લોકકેન્દ્રી કાર્યક્રમ બનાવવો.

પ્રત્યેક દેશવાસી આદર્શ નાગરિક બની રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવના કેળવશે, તો રાષ્ટ્રીય વસ્તીનીતિ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ શકશે.

